TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY - METODIK JURNALI

PEDAGOGIKA, IQTISODIYOT, FILOLOGIYA

№1 2025-yil

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKSI

OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY-METODIK JURNALI

№ 1 (2025)

SCIENTIFIC-METODICAL JOURNAL OF TASHKENT ECONOMIC AND PEDAGOGICAL UNIVERSITY

№ 1 (2025)

Toshkent-2025

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY-METODIK JURNALI

TAHRIRIYAT KENGASHI

Tahririyat kengashi raisi	Janikulov Shakarboy Rektor, texnika fanlari nomzodi, professor
Tahririyat kengashi mas'ul kotibi	Dustmurodov Ma'rufjon Mansur o'g'li Ilmiy bo'lim boshlig'i, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Tahririyat a'zolari

08.00.00 – Iqtisodiyot fanlari

Jabborov Eliboy Jabborovich	iqtisod fanlari doktori, professor
Yakushenko Kseniya Valentinovna	iqtisod fanlari doktori, professor (Belorusiya)
Turebekov Anvarbek Adilbekovich	iqtisod fanlari nomzodi, professor
Kusharov Zoxid Keldiyorovich	iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Dusbayev Iso Ramazanovich	qishloq xo'jaligi fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

10.00.00 – Filologiya fanlari

Selami Fedakar	filologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)
Dadaboyev Hamidulla Aripovich	filologiya fanlari doktori, professor
Mahira Nag'i qizi Huseynova	filologiya fanlari doktori, professor (Ozarbayjon)
Yuldashev Ma'rufjon Muhammadjonovich	filologiya fanlari doktori, professor
Ibrahimov Elchin Ali o'g'li	filologiya fanlari doktori, professor (Ozarbayjon)
Daniyarov Baxtiyor Xudoyberdiyevich	filologiya fanlari doktori, professor

13.00.00 – Pedagogika fanlari

Jamilova Nargiza Nuritdinovna	pedagogika fanlari doktori, professor
Varnikova Olga Vasilyevna	pedagogika fanlari doktori, professor (Rossiya)
Saparova Gulnaz Kalbayevna	pedagogika fanlari nomzodi, professor
Xalikova Shaxodat Tuxtayevna	psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

07.00.00 – Tarix fanlari

Asqarov Ahmadali Askarovich	tarix fanlari doktori, akademik
Boboyorov G'aybulla Bolliyevich	tarix fanlari doktori, professor
Toshev Nuryog'di Iskandarovich	tarix fanlari nomzodi, dotsent

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA ASOSIDA TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Allamova Shohista Shavkat qizi
TIPI dotsent v.b., pedagogika fanlari falsafa doktori(PhD)
Avazova Gulnoza G‘ayratjanovna
TIPI o‘qituvchisi, texnika fanlari falsafa doktori(PhD)
Shazadayev Farxod Alim o‘g‘li
TIPI o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287227

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda ta’lim sohasida innovatsion texnologiyalarni joriy etish dolzarb masalalardan biriga aylandi. Ushbu maqolada kelajakdagi ta’lim texnologiyalarini shakllantiruvchi asosiy tendensiyalar va innovatsiyalar tahlil qilinadi. Sun’iy intellekt, raqamli o‘quv muhitlari, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) hamda moslashuvchan o‘quv tizimlarining ta’lim jarayoniga ta’siri o‘rganiladi. Shuningdek, ushbu texnologiyalarning afzalliklari, cheklovlari va istiqbollari tahlil qilinib, kelajakda ta’lim jarayonida ularning o‘rnini belgilashga oid ilmiy xulosalar beriladi.

KALIT SO‘ZLAR

Ta’lim texnologiyalari, innovatsiyalar, sun’iy intellekt, raqamli ta’lim, VR/AR, moslashuvchan o‘qitish, ta’lim transformatsiyasi.

АННОТАЦИЯ

В настоящее время внедрение инновационных технологий в сфере образования стало одной из актуальных проблем. В данной статье анализируются основные тенденции и инновации, формирующие будущее образовательных технологий. Рассматривается влияние искусственного интеллекта, цифровых образовательных сред, виртуальной и дополненной реальности (VR/AR), блокчейна и гибких образовательных систем на образовательный процесс. Также анализируются преимущества, ограничения и перспективы этих технологий, и делаются научные выводы о месте этих технологий в будущем образовательном процессе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Образовательные технологии, инновации, искусственный интеллект, цифровое образование, VR/AR, гибкое обучение, трансформация образования.

ABSTRACT

The introduction of innovative technologies in the field of education has become one of the most pressing issues today. This article analyzes the main trens and innovations shaping the future of educational technologies. It examines the impact of artificial intelligence, digital learning environments, virtual and augmented reality (VR/AR), blockchain, and flexible learning systems on the educational process. Additionally, the advantages, limitations, and prospects of these technologies are analyzed, and scientific conclusions are made regarding their role in the future educational process.

KEY WORDS

Educational technologies, innovations, artificial intelligence, digital education, VR/AR, flexible learning, education transformation.

KIRISH

Jahon pedagogikasida o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini oshirish, ularni mustaqil ishlashga o‘rgatish, turli vaziyatlarda masalalarni yechish kabi ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan o‘qitish usullaridan, shuningdek, hamkorlikda ishlashga o‘rgatuvchi usullardan keng foydalanish taklif etilmoqda[1]. Zamonaviy ta’lim tizimi jamiyatning globallashuvi, raqamli transformatsiya jarayonlari va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida tub o‘zgarishlarga duch kelmoqda. Ushbu jarayon, ayniqsa, pedagogik metodlarning innovatsion texnologiyalar bilan uyg‘unlashuvini, ta’lim jarayonining moslashuvchan va shaxsiylashtirilgan shakllarini yaratishni talab qiladi. Sun’iy intellekt (AI), katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data), blokcheyn texnologiyalari, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), shuningdek, moslashuvchan o‘qitish tizimlari ta’lim jarayonida keng qo‘llanila boshlagan bo‘lib, ularning joriy etilishi o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, interfaol o‘qitish metodlarini kengaytirish va individual yondashuvni ta’minlash imkonini bermoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, innovatsion ta’lim texnologiyalarining tezkor rivojlanishi ularning pedagogik jarayondagi o‘rnini chuqur tahlil qilish, samaradorligini baholash va ta’lim jarayoniga integratsiyalashuv mexanizmlarini ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Xalqaro ekspertlar va ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli texnologiyalar ta’lim jarayoniga kompleks yondashuvni talab qiladi, bu esa faqat texnologik rivojlanish bilan cheklanmay, balki yangi didaktik model va pedagogik strategiyalarni ishlab chiqishni ham talab etadi.

Shu sababli, mazkur maqolaning maqsadi – innovatsion ta’lim texnologiyalarining zamonaviy tendensiyalarini ilmiy asosda tahlil qilish, ularning imkoniyatlari, cheklovlari va istiqbollarini aniqlash hamda kelajakdagi ta’lim tizimi rivojlanishiga ta’sirini baholashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

Ushbu tadqiqot zamonaviy ta’lim texnologiyalarining rivojlanish tendensiyalari va ularning samaradorligini baholash usullarini ilmiy jihatdan o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot davomida xalqaro tashkilotlar hisobotlari, ilmiy maqolalar, empirik tadqiqotlar va statistik ma’lumotlar asosida ta’lim innovatsiyalarining metodologik jihatlari tahlil qilindi.

Tadqiqotning nazariy asosini xalqaro va milliy ilmiy maqolalar, ta’lim bo‘yicha xalqaro tashkilotlarning rasmiy hisobotlari tashkil etadi.

Jahon Iqtisodiy Forumi (WEF) tomonidan e’lon qilingan “Future of Jobs Report 2020” (WEF, 2020) hisobotida raqamli ko‘nikmalarning ishchi kuchining malakalarini yangilashda va yangi kasblarga o‘tishda muhim ahamiyatga ega ekanligi qayd etilgan. Bu ko‘nikmalar texnologiya bilan bog‘liq bo‘lib, ular nafaqat IT sohasidagi, balki boshqa sohalarda ham talab qilinadi. Raqamli transformatsiya ta’lim tizimini ham o‘zgartiradi. Ta’limni yanada moslashuvchan va raqamli platformalarda amalga oshirish uchun o‘qituvchilarning yangi metodologiyalari va texnologiyalarni o‘zlashtirishi zarur. Bu o‘zgarishlar, ayniqsa, masofaviy ta’lim va interaktiv o‘quv platformalarining rivojlanishi bilan bog‘liqdir[2].

OECD tomonidan taqdim etilgan “Trends Shaping Education 2022” hisobotida zamonaviy o‘qitish texnologiyalarining ta’lim sifatiga ta’siri haqida batafsil tahlil qilingan. Hisobotda ta’lim tizimlarida raqamli texnologiyalarni qo‘llashning kengayishi ta’kidlanadi[3].

UNESCO “Global Education Monitoring Report” (UNESCO, 2023) hisoboti ta’lim tizimining jahon miqyosidagi o‘zgarishlarini empirik tadqiqotlar asosida ko‘rib chiqadi. Hisobotida ta’limda texnologiyalarning o‘rni va ta’siri tahlil qilinadi4].

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mazkur tadqiqotda bir qator universal tendensiyalarning zamonaviy ta’lim uchun zarurligi haqida so‘z boradi. Xususan, Milliy tadqiqot universiteti 2024 yilda xalqaro ta’lim tendensiyalari ta’lim uchun qanchalik dolzarb bo‘lishini baholashdi.

Mazkur tadqiqotda 10 ta pedagogik tendensiya ko‘rib chiqilgan:

1. Multimodal pedagogika. An’anaviy ta’lim jarayonida asosiy e’tibor matn formatida axborot taqdim etishga qaratilgan. Biroq multimodal

pedagogika turli xil kommunikatsiya usullaridan, masalan, so‘zlar, tasvirlar, tovushlar, imo-ishoralar va qo‘shimcha materiallardan foydalanishni nazarda tutadi. Bu usul ta’lim jarayonini qiziqarliroq, osonroq va inklyuzivroq qilishga yordam beradi. Talabalarga bilimlarni turli formatlarda o‘zlashtirish imkoniyatini berish orqali abstrakt tushunchalarni yanada oson va tushunarli shakllarga o‘girish mumkin.

Misol sifatida Education Kids **platformasini keltirishimiz mumkin.** U kimyo o‘yinlari uchun 3D texnologiyalardir. Bu tajriba o‘tkazish jarayonida kimyoviy jarayonlarning AR (kengaytirilgan reallik) modellari yaratishga imkon beradi.

2. O‘quv muhitining o‘zaro uyg‘unlashuvi. Texnologiyalar va ta’lim jarayonining elementlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish nafaqat innovatorlar, balki talabalar tomonidan ham e’tirof etiladi. Koronavirus pandemiyasi an’anaviy o‘quv jarayonini tubdan o‘zgartirdi. Onlayn format uning ajralmas qismiga aylandi. 2023-yilda neyrotarmoqlar rivojining yuqori cho‘qqisiga erishgani, shuningdek, mashhurlik orttirayotgan AR/VR texnologiyalari o‘qituvchilarga klassik pedagogik usullarni boyitish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Jahon tendensiyasi sifatida ko‘rilayotgan “O‘quv muhitining o‘zaro uyg‘unlashuvi” buning yorqin misolidir.

3. Challeng orqali ta’lim. Mutaxassislar yangi mavzularni o‘zlashtirishda loyiha-tadqiqot ishlarining ahamiyatini ta’kidlashadi. Ushbu mexanizm nafaqat bilimlarni chuqur o‘zlashtirishga yordam beradi, balki soft-skills (masalan, muammolarni hal qilish, ijodkorlik va jamoada ishlash qobiliyati) rivojlanishiga ham xizmat qiladi. “Challeng orqali ta’lim” global tendensiyalardan biri bo‘lib, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi ta’lim formatidir. Muammoli ta’lim uslubidan farqli ravishda, bunda o‘quvchiga tayyor muammo berilmaydi, balki o‘zi o‘rganayotgan sohada qiziq muammoni topib, uni hal qilishga urinadi.

Misol uchun Changellenge Case League tizimi talabalarni amaliyotga yo‘naltirish va ularni ish bozoriga tayyorlashga yordam beradi.

4. Munosabatlar pedagogikasi. Mutaxassislarning fikricha, bunday paradigmaning markazida o‘quvchi bilan ishonchli munosabatlarni shakllantiradigan va unga yutuqlarga erishishda yordam beradigan murabbiy va mentorning roli juda muhimdir. Munosabatlar pedagogikasi ta’lim jarayonining asosiy ishtirokchilari deb o‘qituvchi va o‘quvchilarni hisoblaydi. Ammo bu doira ancha kengroq bo‘lib, ota-onalar, ma’muriyat vakillari, psixologlar va turli mutaxassislarni ham o‘z ichiga oladi.

5. Tadbirkorlik ta’limi. Kelgusi yillarda insondan talab qilinadigan asosiy ko‘nikmalar – mustaqillik va ijodkorlikdir. Ya’ni, turli hayotiy vaziyatlarda samarali harakat qilish va ijodiy echimlar topa olish qobiliyati kerak. Tadbirorlik ta’limi XXI asr ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi, masalan, qiziquvchanlik, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, jamoada ishlash, moslashuvchanlik, tavakkal qilishga tayyorlik va mehnat etikasini shakllantirish. Bu ko‘nikmalar “tadbirkorlik fikrlashi” tushunchasiga mos keladi. Bugungi kunda ish beruvchilar bunday fikrlashni faqat kelajakdagi tadbirkorlardan emas, balki oddiy ishchilardan ham kutishadi. Misol uchun **Kids MBA** — bolalar va o‘smirlar uchun tadbirkorlik maktabi.

6. Raqamli texnologiyalar bilan vositachilik qilingan muhitda g‘amxo‘rlik pedagogikasi. Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, o‘quvchi ruhiy salomatligiga qaratilgan e’tibor ularning o‘quv jarayoniga qiziqishi va natijada ma’lumotni samarali o‘zlashtirishiga bevosita ta’sir qiladi. Ayniqsa, bu amaliyot onlayn ta’limda dolzarb hisoblanadi. Chunki jonli muloqotsiz ma’lumot oladigan talabalar qiyinchiliklarga duch kelganda motivatsiyasini yo‘qotishi mumkin. Bunday vaziyatda pedagogning vazifasi o‘quvchi bilan ishonchli aloqani o‘rnatish va ta’lim jamoasida o‘zaro muloqotni rag‘batlantirishdir.

Pedagoglar o‘quvchilarni yaxshi bilishga harakat qilib, ularga hamdardlik bildiradi, ularning sa’y-harakatlarini rag‘batlantiradi va progressni qo‘llab-quvvatlaydi. Bu esa talabalarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini, farovonligini va ta’lim jarayoniga qiziqishini oshiradi.

7. Generativ sun’iy intellekt bilan pedagogika. 2023-yilda generativ sun’iy intellekt (SI) rivojlanishining katta bosqichi kuzatildi. Yirik ta’lim texnologiyalari (EdTech) kompaniyalari SIni faol ravishda o‘quv jarayoniga tatbiq etmoqda. Mutaxassislar ta’kidlaganidek, SI ta’lim sohasida notekis tarqalgan bo‘lsa ham, kelajakda bu texnologiya keng miqyosda joriy etilishi kutilmoqda.

Generativ SI - bu internetdan katta hajmdagi ma’lumotlar asosida yangi kontent yaratishga qodir sun’iy intellekt turi bo‘lib, natijalarini insoniy ko‘rinishga keltiradi. Bu vositalar shaxsiy repetitorlar, trenerlar, o‘qish bo‘yicha sheriklar va tadqiqot markazlari sifatida xizmat qila oladi, o‘quvchilarga individual qo‘llab-quvvatlashni ta‘minlaydi.

8. Ta’lim va o‘quv kontekstlarini yaqinlashtirish. Ushbu aspekt migrant oilalaridan bo‘lgan bolalar uchun juda muhim, chunki ular yangi madaniyat bilan tanishishda o‘z tajribalari orqali osonroq qabul qilishadi. Jahon tendensiyalari orasida “Ta’lim va o‘quv kontekstlarini yaqinlashtirish” mavjud.

Bu tendensiya o‘quv materiallarini o‘quvchilarning konteksti, tajribasi va madaniyatiga moslashtirishni nazarda tutadi, bu esa ularga o‘rganilayotgan materialni yaxshiroq tushunish va amalda qo‘llash imkonini beradi, chunki ular uni real dunyo bilan bog‘lay olishadi.

9. Podkastlar pedagogik texnologiya sifatida.

Mutaxassislarning ushbu tendensiyaga bo‘lgan fikrlari turlicha: ayrimlar audioformatning ta’limdagi imkoniyatlarini tan olsa, boshqalar videopodkastlarning ustunligini ta’kidlaydi yoki umuman ushbu formatning samaradorligini inkor etadi.

Podkastlar pedagogik texnologiya sifatida audio va video materiallar orqali ta’lim berishga xizmat qiladi. Ushbu texnologiya o‘quvchilarning ta’lim jarayoniga jalb qilinishiga yordam beradi, chunki, bir tomondan, ularning ijodiy salohiyatini ochib beradi, ikkinchi tomondan, o‘quv materiallaridan istalgan vaqtda va cheksiz marotaba foydalanish imkoniyatini yaratadi. Bu esa ta'lim natijalarining yaxshilanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

10. Ta’lim uchun Metavers. Virtual olamlar nafaqat ta’lim sohasida, balki yuqori texnologik innovatsiyalar sohasida ham yangi tendensiya hisoblanadi, shuning uchun innovatorlar va talabalar so'rovlarining natijalari unchalik yuqori emas.

Hozirgacha metaverslarning ta’limda foydalanilishi STEM kabi aniq sohalar bilan cheklangan bo‘lib, ular tizimlarni modellashtirish va tajribalarni o‘tkazish uchun ishlatilgan. Ammo pandemiya turli mavzu sohalarida onlayn ta’lim uchun virtual olamlarga bo‘lgan qiziqishni aniqladi. Metaverslar virtual 3D olamlardan iboratdir[5].

Shuningdek ayrim adabiyotlarda quyidagi ta’lim tendensiyalari haqida ham ma’lumotlar keltirilgan:

Ijtimoiy tarmoqlar ta’limda. Bu ta’limni rivojlantirishdagi kutilgan tendensiyalardan biridir, chunki ijtimoiy tarmoqlar hayotimizning ajralmas qismiga aylangan, va o‘qituvchilar ularni o‘z ishlarida qo‘llashlari zarur. **WeAreTeachers** ma'lumotlariga ko‘ra, amerikalik o‘qituvchilarning 80 foizi ijtimoiy tarmoqlarda dars berishning yangi usul va g‘oyalarini qidiradi.

Nano-ta’lim(Mikro-ta’lim). Zamonaviy ta’limni rivojlantirishning bu yo‘nalishi “microlearning” (“mikrota’lim”) deb ham ataladi. Bu usul aniq ko‘nikmalarni qisqa formatda o‘rgatishga asoslangan.

Mikro-ta’limning o‘ziga xosligi shundaki, ko‘nikmani qisqa vaqt ichida o‘rganib, darhol amaliyotda qo‘llash mumkin. Ushbu ta’lim formati nazariyaning kichik hajmi va o‘z vaqtida qo‘llanilishi tufayli ko‘nikmani mustahkamlash imkonini beradi. Ammo u barcha ko‘nikmalar uchun mos

kelmaydi. Masalan, Java dasturlash tilini noldan boshlash va to‘liq o‘zlashtirish mikro-ta’lim yordamida imkonsizdir. Aksincha, bu format allaqachon ishlab chiqish bilan tanish bo‘lgan mutaxassislarga qo‘shimcha ko‘nikmalarni olishga yordam beradi. Bundan tashqari, nano-ta’lim muvaffaqiyati uchun muntazamlik muhim bo‘lib, yangi bilimlarni o‘zlashtirish va ularni doimiy ravishda qo‘llab borish talab qilinadi.

Shaxsiylashtirilgan yondashuv. Ta’limning shaxsiylashtirilishi tendensiyasi bir necha yillardan beri kuzatilmoqda va har yili dolzarbroq bo‘lib bormoqda. Bugungi kunda u avtomatlashtirish va sun’iy intellektdan foydalanish bilan ko‘pincha uyg‘unlashgan holda qo‘llanilmoqda. Digital Learning tadqiqotiga ko‘ra, kompaniyalarning 40 foizdan ortig‘i korporativ ta’limda sun’iy intellektdan xodimlar uchun shaxsiy dasturlar ishlab chiqish va o‘quv jarayonini shaxsiylashtirishda foydalanadi.

O‘yinlashtirish (Gamifikatsiya). Ta’limda o‘yin jarayonlaridan foydalanish tendensiyasi 2000-yillarning boshlarida paydo bo‘lgan va asta-sekin rivojlanib bormoqda. Uchi.ru portali so‘roviga ko‘ra, o‘qituvchilarning 88,6 foizi o‘yinlashtirishni ta’limda qo‘llaydi. Shu bilan birga, so‘rovda qatnashganlarning 97,4 foizi o‘yin texnologiyalari sinfda va onlayn ta’limda bilim olishga yordam berishini tasdiqlagan. Bu talabalarni bilimlarni o‘zlashtirish jarayoniga jalb qiladi va ularning ma'lumotni yaxshiroq eslab qolishlariga yordam beradi.

Shuningdek, ta'limdagi o‘yinlashtirish tendensiyasini o‘quv valyutasi shaklida amalga oshirish mumkin. Masalan, har bir bajarilgan trening uchun talabaga ballar beriladi, bu ballarni korporativ sovg‘alar yoki boshqa mukofotlarga almashtirish mumkin[6].

Buyuk Britaniyaning Ochiq universitetidagi Ta’lim texnologiyalari instituti olimlari xalqaro tadqiqotchilar bilan hamkorlikda har yili ta’limdagi tendensiyalar bo‘yicha ochiq hisobot tayyorlaydilar. Innovating Pedagogy nomli ushbu hisobot 2024 yilda AQShning Vanderbilt universitetidagi LIVE Initiative guruhi bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan. Unda ta’lim tizimiga ta’sir ko‘rsatish salohiyatiga ega bo‘lgan asosiy pedagogik yo‘nalishlar aks etgan bo‘lib, tadqiqotchilar bu yo‘nalishlarning amaliyotchi mutaxassislar tomonidan e’tiborga olinishi lozimligini ta’kidlaydilar[7].

TAHLIL VA NATIJALAR.

Hozirgi kunda an’anaviy ta’lim tizimi raqamli texnologiyalar bilan birlashtirilayotganligi, ta’lim jarayonini yanada samarali va interaktiv qilishga imkoniyat yaratmoqda. Raqamli ta’lim platformalari, masofaviy o‘qitish va onlayn kurslar orqali talabalar va o‘qituvchilar orasidagi o‘zaro aloqalar

o‘zgarmoqda. Bu integratsiya, o‘quvchilarga o‘zlarining o‘qish usullarini tanlash imkonini beradi, shuningdek, o‘qituvchilarga ta’limni individualizatsiya qilishda ko‘proq yordam beradi. Biroq, raqamli va an’anaviy ta’lim tizimlarini birlashtirishda ko‘plab muammolar ham mavjud.

Raqamli ta’limning eng katta afzalliklaridan biri - ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatidir. O‘quvchilarning darslarga bo‘lgan qiziqishi, ularga taqdim etilgan materiallar bilan aloqasi, o‘qish jarayonidagi muvaffaqiyatlarini kuzatish orqali o‘qituvchilar samarali va shaxsiylashtirilgan yondoshuvni ishlab chiqishlari mumkin. Ma’lumotlar tahlili yordamida o‘qituvchilar talabalarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlab, ta’lim jarayonini optimallashtirishi mumkin. Shu bilan birga, bu tizimning muvaffaqiyati ta’limni tahlil qilish uchun kerakli ma’lumotlar sifatiga bog‘liq.

Kelajakda ta’lim tizimida yuzaga keladigan muammolar orasida texnologiyalarning noto‘g‘ri ishlatilishi va o‘quvchilarning shaxsiy ma'lumotlarining xavfsizligi masalalari alohida o‘rin tutadi. Texnologiya ortidan keladigan tartibsizliklar va axborot oqimining ko‘pligi o‘quvchilarga xalaqit berishi mumkin. Biroq, raqamli ta’lim imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanish orqali global miqyosda bilimga egalik qilishda tenglikni ta’minlash, har bir ta’lim oluvchiga moslashgan ta’lim metodikalarini ishlab chiqish va ularning o‘qish jarayonini yengillashtirish uchun yangi imkoniyatlar ochilishi kutilmoqda.

Bugungi kunda ta’lim tizimi yangi texnologiyalarni qo‘llash orqali o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Masalan, sun’iy intellekt (AI), blokcheyn texnologiyalari va virtual hamda kengaytirilgan haqiqat (VR/AR) ta’limda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. AI yordamida shaxsiylashtirilgan ta’lim yo‘nalishlari va resurslar taqdim etilishi, VR/AR esa talabalarni yanada interaktiv va tajribaviy o‘qitishga undaydi.

Umuman olganda, an’anaviy va raqamli ta’limni integratsiya qilish orqali ta’lim jarayoni yanada samarali va moslashuvchan bo‘lishi mumkin. Biroq, bu yuksalishga erishish uchun texnologiyalarni to‘g‘ri, ehtiyotkorlik bilan va etik me’yorlarga muvofiq qo‘llash zarur. Zamonaviy jamiyatdagi ta’lim tizimi mamlakatda inson rivojlanishi uchun xizmat qilishi kerak[8].

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Kelajakda ta’lim texnologiyalarining rivojlanishi, asosan, raqamli innovatsiyalar, sun’iy intellekt va o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan o‘qitish metodikalariga asoslanadi. O‘qituvchilar va talabalar o‘rtasidagi interaktivlikni oshirish uchun zamonaviy platformalar va online ta’lim tizimlari muhim o‘rin tutadi. Ta’lim jarayonida virtual va kengaytirilgan

haqiqat (VR/AR) texnologiyalarining qo‘llanilishi esa o‘quvchilarga ko‘proq amaliy bilimlar va tajribalar taqdim etish imkonini beradi.

Ilmiy tadqiqotlar sohasida, raqamli texnologiyalar ta’limga ta’sirini o‘rganish va yangi metodikalar ishlab chiqish istiqbolli yo‘nalishlardan hisoblanadi. O‘qish va o‘rgatish jarayonidagi yangi interaktiv texnologiyalarning samaradorligini o‘rganish, shuningdek, raqamli transformatsiyaning ta’lim tizimidagi o‘zgarishlarga ta’sirini tahlil qilish kerak. Amaliy tadqiqotlar esa ta’lim muassasalarida yangi texnologiyalarni joriy etishning samarali yo‘llarini izlash, shuningdek, ta’lim jarayonlarida raqamli vositalarning integratsiyasini sinovdan o‘tkazishni o‘z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Алламова Ш. Ш. Использование методов смешанного обучения для повышения эффективности практических занятий в вузах // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2023. Вып. 5 (229). С. 112–120. https://doi.org/10.23951/1609-624X-2023-5-112-120
2. WEF (2020). *The Future of Jobs Report 2020*. World Economic Forum.
3. OECD (2022). *Trends Shaping Education 2022*. Organisation for Economic Co-operation and Development.
4. UNESCO (2023). *Global Education Monitoring Report*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
5. Мировые тренды образования в российском контексте-2024. Электронный ресурс: https://ioe.hse.ru/edu_global_trends/2024/
6. Тренды в образовании: почему учиться сейчас интереснее и проще, чем раньше. Электронный ресурс: https://practicum.yandex.ru/blog/sovremennye-tendensiyay-v-obrazovanii/
7. Institute of Educational Technology, The Open University Walton Hall, Milton Keynes, MK7 6AA, United Kingdom.
8. Shermatova X.M., Maxammadjonov J. Fan va ta’lim rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. - №3(4), April, 2023.

O‘ZBEKISTONDA QISHLOQ XO‘JALIGIDAGI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Asamov Ravshan Baxodirovich
Toshkent Davlat Agrar Universiteti
Xalqaro Qishloq Xo‘jaligi Universiteti

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287251

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini boshqarishdagi raqamli texnologiyalarning o‘zgaruvchan ta’sirini o‘rganadi, bu erda qishloq xo‘jaligi sohasiga ilg‘or texnologiyalarni joriy etish orqali barqarorlik, ishlab chiqarish samaradorligi va raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida yuz berayotgan o‘zgarishlar va yangi chaqiriqlarga qarshi kurashayotgan bir paytda, qishloq xo‘jaligini boshqarishda raqamli transformatsiyani qabul qilish zamonaviy dehqonchilik amaliyotlarining talablariga javob berish uchun muhimdir. Aqlli qishloq xo‘jaligi, aniqlik bilan qishloq xo‘jaligi va qishloq xo‘jaligidagi IoT kabi asosiy texnologiyalar samaradorlikni va qarorlar qabul qilishni yaxshilashdagi roli nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Katta ma’lumotlar tahlili va sun’iy intellekt qishloq xo‘jaligini boshqarishda ma’lumotlarga asoslangan tahlillarni ta’minlasa, qishloq xo‘jaligida blokcheyn texnologiyasi shaffoflik va kuzatib borishni oshiradi. Qishloq xo‘jaligida GIS (Geografik axborot tizimi) qo‘llanilishi resurslarni boshqarish va yerlarni optimallashtirishda yordam beradi, bu esa barqaror qishloq xo‘jaligi amaliyotlariga hissa qo‘shadi. Bundan tashqari, tadqiqot raqamli transformatsiyaning qishloq xo‘jaligi ta’minot zanjirlarini optimallashtirish va oziq-ovqat xavfsizligini yaxshilashdagi o‘rnini o‘rganadi. Maqola hukumat tomonidan raqamlashtirishni tezlashtirish va keng qamrovli qabul qilish uchun zarur infratuzilmani yaratishda qo‘llab-quvvatlash zarurligini ta’kidlaydi. Tadqiqot O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi

KALIT SO‘ZLAR

raqamli transformatsiya, aqlli qishloq xo‘jaligi, smart dehqonchilik, qishloq xo‘jaligida IoT, katta ma’lumotlar tahlili, agro-boshqaruvda sun’iy intellekt, qishloq xo‘jaligida blokcheyn, barqaror dehqonchilik

sohasida raqamli davrni to‘liq qabul qilish uchun mavjud bo‘lgan qiyinchiliklarni yengish muhimligini ta’kidlaydi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается преобразующее влияние цифровых технологий на агро-менеджмент в Узбекистане, уделяя особое внимание интеграции передовых технологий в сельскохозяйственный сектор для повышения устойчивости, продуктивности и конкурентоспособности. В условиях изменения сельскохозяйственных вызовов Узбекистану необходимо внедрение цифровой трансформации в агро-менеджменте для удовлетворения потребностей современных методов ведения сельского хозяйства. Рассматриваются ключевые технологии, такие как умное сельское хозяйство, точное земледелие и IoT в сельском хозяйстве, которые способствуют повышению эффективности и качества принятия решений. Аналитика больших данных и искусственный интеллект в агро-менеджменте обеспечивают аналитические решения на основе данных, а блокчейн в сельском хозяйстве улучшает прозрачность и прослеживаемость. Применение ГИС в сельском хозяйстве способствует управлению ресурсами и оптимизации использования земель, что способствует устойчивым методам ведения сельского хозяйства.

Кроме того, в исследовании анализируется роль цифровой трансформации в оптимизации сельскохозяйственных цепочек поставок и повышении продовольственной безопасности. В статье подчеркивается необходимость государственной поддержки для ускорения цифровизации и создания необходимой инфраструктуры для массового внедрения технологий. Исследование акцентирует внимание

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

цифровая трансформация, умное сельское хозяйство, точное земледелие, IoT в сельском хозяйстве, аналитика больших данных, искусственный интеллект в агро-менеджменте, блокчейн в сельском хозяйстве, устойчивое сельское хозяйство

на важности преодоления вызовов для полноценного перехода к цифровой эре в аграрном секторе Узбекистана.

ABSTRACT

This paper examines the transformative impact of digital technologies on agro-management in Uzbekistan, focusing on the integration of advanced technologies in the agricultural sector to enhance sustainability, productivity, and competitiveness. As Uzbekistan faces evolving agricultural challenges, the adoption of Digital Transformation in Agro-Management is crucial to meet the demands of modern farming practices. Key technologies, such as Smart Agriculture, Precision Farming, and IoT in Agriculture, are explored for their role in improving efficiency and decision-making. Big Data Analytics and AI in Agro-Management enable data-driven insights, while Blockchain in Agriculture enhances transparency and traceability. The application of GIS in Agriculture aids in resource management and land optimization, contributing to sustainable farming practices. Furthermore, the study explores the role of digital transformation in optimizing agricultural supply chains and improving food security. The paper highlights the need for government support in accelerating digitalization and establishing the necessary infrastructure for widespread adoption. The research underscores the importance of overcoming challenges to fully embrace the digital era in Uzbekistan's agricultural sector.

KEY WORDS

Digital Transformation, Smart Agriculture, Precision Farming, IoT in Agriculture, Big Data Analytics, AI in Agro-Management, Blockchain in Agriculture, Sustainable Farming

INTRODUCTION

In recent years, Uzbekistan has been making significant strides in various sectors, demonstrating a commitment to progress and innovation. The country has prioritized advancements in economy, education, technology, medicine, tourism, and agriculture through a series of strategic measures and decrees. Under the leadership of President Shavkat Mirziyoyev, Uzbekistan has

embarked on a path of digital transformation, recognizing the necessity of integrating modern technologies into key industries. The designation of 2020 as the "Year of Development of Science and the Digital Economy" underscores the urgent need to enhance educational systems, develop innovative technologies, and empower young professionals to meet contemporary challenges.

One of the most promising areas of digital transformation in Uzbekistan is the integration of digital technologies into land resources, agriculture, and water management. The government has introduced numerous projects aligned with the "Digital Uzbekistan – 2030" strategy, aiming to leverage advanced technical solutions and international expertise to modernize agricultural practices. Collaborations with the European Union and the World Bank have further facilitated the rapid implementation of digitalization efforts. These initiatives have provided farmers and agronomists with access to big data analytics, enabling them to optimize harvesting schedules, manage fertilization schemes, and enhance productivity through real-time monitoring and forecasting.

The digital economy is emerging as a critical driver of Uzbekistan's economic growth. The country boasts a strong intellectual foundation, an advanced telecommunications infrastructure, and an increasing number of high-tech enterprises, all of which contribute to an environment conducive to digital innovation. However, digital transformation remains a global challenge, requiring countries to adopt modernized business models and governance systems. Developed nations have successfully implemented a range of digital tools to enhance efficiency, and Uzbekistan is now following suit to establish a forward-looking economy.

In the context of agriculture, the government's 2022–2026 Development Strategy incorporates international best practices in automated management systems and data-driven decision-making. The modernization of agriculture involves developing automated farm management systems, improving information service technologies, and fostering innovative approaches to resource management. Despite these advancements, challenges remain, particularly in financial literacy and decision-making capabilities among farmers. Many still struggle with financial planning, taxation, and cost forecasting, which can hinder their ability to fully capitalize on digital opportunities.

As agriculture undergoes a transformation, new paradigms are emerging that emphasize sustainability, efficiency, and environmental consciousness.

Concepts such as smart agriculture, water-saving techniques, and precision farming are becoming integral components of Uzbekistan's agricultural strategy. Digital agriculture is now recognized as a crucial tool for achieving these objectives, ensuring that farming practices are modernized and aligned with global trends.

This study aims to analyze the role of digital technologies in Uzbekistan's agricultural sector, comparing its development with that of other well-established economies. It seeks to answer the following key research questions:

- What is the current state of research on agriculture and digital transformation?
- What are the advantages of digitalization in Uzbekistan's agricultural sector?
- What does sustainable agriculture entail in the context of digital transformation?
- What strategies have been implemented in Uzbekistan to develop its agricultural sector?

By addressing these questions, this research contributes to a deeper understanding of Uzbekistan's digital transformation journey, offering insights into the challenges and opportunities within the agricultural sector. The findings will help policymakers, researchers, and industry stakeholders make informed decisions to further integrate digital innovations and promote sustainable agricultural development.

LITERATURE REVIEW

Digitalization in agriculture has been extensively studied from a technical and scientific perspective, with significant focus on technologies such as big data, the Internet of Things (IoT), augmented reality, robotics, sensors, 3D printing, system integration, communication infrastructure, artificial intelligence (AI), digital twins, and blockchain. These innovations enhance productivity and efficiency in farming. However, social science research on the broader implications of digital agriculture remains in its early stages, leading to a fragmented understanding of its societal impact. Recent studies have begun exploring themes related to labor, economic structures, knowledge systems, and ethical considerations, particularly in developing nations like Uzbekistan.

A key concept in this discourse is Agriculture 4.0, which integrates cyber-physical systems into farming operations. Unlike earlier digital approaches, Agriculture 4.0 emphasizes interoperability, automation, and cross-platform coordination. While these advancements boost efficiency, they also pose challenges related to labor dynamics, farmer identity, and skills acquisition. In

Uzbekistan, where agriculture remains a vital economic sector, digitalization is gradually transforming traditional farming practices. Efforts are underway to equip farmers with digital skills, but concerns about data ownership, privacy, and the influence of large agribusinesses highlight the need for regulatory frameworks to ensure equitable access and benefits.

Another critical area of research involves the impact of digitalization on Agricultural Knowledge and Innovation Systems (AKIS). Digital tools are reshaping how agricultural knowledge is generated, shared, and applied, shifting from traditional extension services to data-driven decision-making platforms. In Uzbekistan, the government is integrating modern digital advisory systems to provide real-time insights on weather patterns, soil quality, and crop management. While these advancements offer significant opportunities, ensuring accessibility for smallholder farmers—who often lack financial and technical resources—remains a challenge. Addressing the digital divide is essential to prevent rural farmers from being excluded from the benefits of agricultural modernization.

Uzbekistan's policy framework for digital agriculture reflects the government's commitment to modernization, as outlined in initiatives like the Strategy for the Development of Agriculture (2020-2030) and the Digital Uzbekistan-2030 Strategy. These policies aim to drive digital transformation while ensuring sustainability and productivity. Additionally, the 2021 decree on knowledge and innovation improvement in agriculture underscores the importance of training programs and infrastructure development. Future research should further explore the socio-economic and ethical dimensions of digital agriculture, ensuring that digital transformation fosters inclusive and sustainable agricultural growth, particularly for smallholder farmers.

METHODOLOGY

This research analyzes various national programs, including "Digital Uzbekistan-2030", the National Technological Initiative, and the decree On Measures for the Development of the Digital Economy in the Republic of Uzbekistan. A combination of system analysis and applied mathematics methods was employed to achieve research objectives. Solutions were formulated through comparative, logical, statistical, and system analysis within a general scientific research framework.

The study explores the digitalization of agriculture and the application of advanced technologies in agricultural production, drawing from both domestic and international research. It integrates empirical and theoretical research

methods alongside the economic principles of forming a digital agricultural profile.

A mixed-method approach, incorporating both quantitative and qualitative methodologies, was utilized. Seven large farmers were interviewed using structured research questions to assess the advantages and challenges of digital transformation in agriculture. These semi-structured interviews, conducted in the Kashkadarya region, each lasted approximately five minutes. Additionally, an economic and financial analysis of digital transformation was performed using publicly available state data.

Despite advancements in research methodology, program evaluation and monitoring data often lack utility due to an overreliance on quantitative methods. While surveys provide generalizable results on the presence or absence of impacts, they fail to explain underlying causes. In contrast, qualitative methods uncover the reasons behind observed outcomes, inform survey design, and highlight social and institutional factors that are difficult to quantify. By integrating qualitative insights with quantitative findings, this study presents a more comprehensive and reliable understanding of digital agriculture in Uzbekistan.

To enhance interview quality, the focus group method was employed. These discussions, often considered synonymous with semi-structured interviews, began with defining study objectives and preparing a structured question list. Focus groups play a crucial role in understanding the relationship between individual perceptions and sociocultural contexts, particularly in decision-making related to natural resource management. While widely used in participatory conservation research, their methodological application remains underexplored, with limited best-practice guidelines. The process involved research design, data collection, analysis, and reporting. As a result, four participants successfully launched agro-industrial enterprises, while others were selected based on their agricultural industry involvement. The participant group was diverse, including both men and women from various backgrounds.

Data collection combined semi-structured interviews with farmers and agricultural experts and a quantitative research approach. A short survey targeting individuals aged 18 to 45 captured generational perspectives on digital agriculture. This mixed-method approach facilitated a deeper understanding of agricultural digitalization by incorporating diverse data sources. Data analysis involved cleaning and transforming information to support business decision-making. After gathering materials, interview transcripts, and survey responses, the data was systematically analyzed.

Additional materials, including images of the coding tree and survey results, are provided in the annex. The survey, conducted via social networks (Facebook, Instagram, and Telegram), engaged participants from various professional backgrounds. A total of 15 respondents shared their views on digital agriculture, with many acknowledging its gradual development in Uzbekistan. The coding tree proved instrumental in structuring focus group discussions, fostering engaging and insightful conversations on the topic.

RESULTS AND DISCUSSION

Agriculture has always been the backbone of Uzbekistan's economy, and with the rapid advancement of technology, digital agriculture is emerging as a crucial factor in its development. Farmers in Karshi and other regions of the country have begun recognizing the significance of digital solutions, which are transforming traditional farming methods. One notable example is the adoption of drip irrigation in greenhouses due to water scarcity, leading to improved crop yields and sustainable farming practices. As digitalization continues to reshape the agricultural sector, it is becoming evident that efficiency, resource optimization, and problem-solving in farming depend largely on innovative technologies.

The integration of artificial intelligence (AI), satellite imaging, and drones is playing a transformative role in modern agriculture. These technologies enable farmers to make informed decisions about planting schedules, soil conditions, and pest control. Digital solutions are also instrumental in cost reduction, better planning, and enhanced budgeting, all of which contribute to the sustainability of farming enterprises. However, challenges such as gaps in technical expertise and infrastructure limitations pose significant barriers to widespread adoption. The Internet of Things (IoT) in agriculture, while promising, requires extensive investment in training and infrastructure development to maximize its benefits.

Digital agriculture aligns well with the goals of sustainable farming by improving environmental health while ensuring economic profitability. The adoption of technology-driven solutions allows farmers to make data-driven decisions, leading to more efficient resource management and reduced environmental impact. However, transitioning to sustainable agriculture is a long-term process that requires a balance between ecological preservation and economic viability. Investments in research and education will be critical in equipping farmers with the necessary skills to utilize digital tools effectively.

Recognizing the potential of digital agriculture, the Uzbekistan government, in collaboration with international organizations, has launched a

10-year Agricultural Development Strategy (2020-2030). This initiative focuses on key areas such as food security, agribusiness development, environmental sustainability, and modern governance. To support farmers, a unified state information system is being developed for subsidy allocation, ensuring financial aid reaches those who need it most. Additionally, access to advanced agricultural technologies is being prioritized to enhance productivity and sustainability in the sector.

Despite its numerous benefits, the adoption of digital agriculture in Uzbekistan faces several challenges. High initial costs, resistance to change, and a lack of local technical expertise hinder its widespread implementation. To overcome these obstacles, it is essential to encourage farmers' active participation in developing and deploying digital farming solutions. Expanding university research programs, technology incubation centers, and educational initiatives for young farmers will be crucial in accelerating the digital transformation of agriculture.

In conclusion, digital agriculture presents a promising future for Uzbekistan's farming industry. With continued government support, investment in technology, and education, farmers can harness the power of digital tools to enhance productivity, sustainability, and economic growth. Overcoming current challenges will require collective efforts from policymakers, agricultural experts, and the farming community to ensure a successful digital transformation in the sector.

CONCLUSION

The transition to digital agriculture in Uzbekistan presents significant opportunities to enhance efficiency, sustainability, and competitiveness in the agricultural sector. Government support, infrastructure development, and education are critical for the successful implementation of digital farming practices. Challenges such as high start-up costs, knowledge gaps, and technical limitations must be addressed through strategic investments and policy frameworks.

To accelerate digitalization, Uzbekistan should focus on fostering innovation through public-private partnerships, expanding digital education for farmers, and integrating advanced technologies such as AI, IoT, and big data analytics. The establishment of techno-parks, university incubation centers, and hybrid initiatives combining IT and agronomic expertise can drive the sector's modernization.

While digital agriculture is still in its early stages, its adoption is crucial for sustainable agricultural development. With proper implementation and

government backing, Uzbekistan can leverage digitalization to strengthen food security, improve resource efficiency, and create a resilient agricultural ecosystem for the future.

REFERENCES

1. [FAO] Food and Agriculture Organization of the United Nations, International Fund for Agricultural Development, World Food Programmed, The State of Food Insecurity in the World 2015, 2015, Meeting the 2015 international hunger targets: Taking Stock of Uneven Progress, FAO
2. A.-S. Heun, Understanding Technical Terms and Acronyms Used in Precision Agriculture (2010)
3. B.E.-G. Fountas, The Future of Digital Agriculture: Technologies and Opportunities, 22(1). IT Professional, 24-28 (2020)
4. Bobojonov, I., Teuber, R., Hasanov, S., Urutyan, V., & Glauben, T. (2019). Adoption of digital technologies in agriculture: Evidence from survey data in transition countries. Agricultural Economics, 50(4), 413-425.
5. D. Yan e, Research and Analysis about System of Digital Agriculture Based on a Network Platform. Advan ces in Information an d Communication Technology, 274–282 (2011)
6. D. Yane, Research and Analysis about System of Digital Agriculture Based on a Network Platform, In International Conference on Computer and Computing Technologies in Agriculture, pp. 274-282 (2010)
7. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev “On the Strategy for the Further Development of the Republic of Uzbekistan” (January 23, 2017).
8. Development strategies of Uzbekistan in 2017–2021, (2017), Uzbekistan, Tashkent.
9. Djanibekov, N., Finger, R., Guta, D. D., Gaur, V., & Mirzabaev, A. (2020). A systematic review of digital technologies for improving agricultural productivity in developing countries. Food and Energy Security, 9(4), e230.
10. Durmanov A.S., Sangirova U.R., Abdurazakova N.M., Abraev N.K., Xoliyorov U.E. Implementation of innovative technologies as a mean of resource saving in greenhouses (through the example of the Republic of Uzbekistan), Proceedings of the 34th International Business Information Management Association Conference - Vision 2020: Sustainable Economic Development and Application of Innovation Management from Regional expansion to Global Growth, 13-14 November 2019, Madrid, Spain.

11. Durmanov, A.S., Tulaboev A.T., Li, M.R., Maksumkhanova A.M., Saidmurodzoda, M.M. and Khafizov O. (November, 2019). Game theory and its application in agriculture (greenhouse complexes). International Conference on Information Science and Communications Technologies ICISCT 2019, pg.
12. F.N. Sørensen, Conceptual Model of a Future Farm Management Information System, Computers and Electronics in Agriculture, 72(1), 37-47 (2010)
13. Food and Agriculture Organization (FAO). (2021). Digital agriculture in action: FAO's work in Uzbekistan. FAO Regional Office for Europe and Central Asia.
14. Hilorme, T., Tkach, K., Dorenskyi, O., Katerna, O., & Durmanov, A. (2019). Decision making model of introducing energy-saving technologies based on the analytic hierarchy process. Journal of Management Information and Decision Sciences, 22(4), 489-494.
15. J.Y. Cheng, Digital Agriculture–One of Application Domain of Digital Earth. In: Towards Digital Earth — Proceedings of the International Symposium on Digital Earth (1999)
16. Kienzler, K. M., Rudenko, I., Ruzimov, J., Ibragimov, N., & Lamers, J. P. A. (2020). Precision agriculture in irrigated cotton production in Uzbekistan. Precision Agriculture, 21(4), 926-948.
17. Ministry of Agriculture of Uzbekistan. (2020). Strategy for Digital Transformation of Agriculture in Uzbekistan 2020-2030. Government of Uzbekistan.
18. Mirziyoev Sh.M. A comprehensive analysis of the results of socio-economic development of the country in 2016 and a statement by the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on January 14, 2017, at the session of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dedicated to identifying the key priorities and priorities of the economic and social program for the year 2017//, January 16, 2017
19. Mirziyoev Sh.M. We will build a free and prosperous, democratic Uzbekistan with our courageous and generous people. Speech by Mirziyoev at a joint meeting of the Chambers of the Oliy Majlis on the occasion of the inauguration of the President of the Republic of Uzbekistan. December 15, 2016
20. Pugach, I., Yusupov, A., & Berdinazarov, Z. (2021). Digital agriculture in Uzbekistan: Current state, challenges, and prospects. Central Asian Journal of Innovations on Tourism Management and Finance, 2(5), 20-31.

21. Q.Z. Tang, A conception of digital agriculture. International Geoscience and Remote Sensing Symposium (2002)
22. S.B. Narzullaev, Automated farm management system in Uzbekistan. Tashkent pharmaceutical Institute (2021)
23. Sh.M. Mirziyoyev, Speech of the President of the Republic of Uzbekistan to Oliy Majlis. Tashkent (2018)
24. Speech by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoev at the ceremony dedicated to the day of Agriculture // Narodnoe Slovo, 2017. No. 81 (31.817), 2017. - B. 2-3.
25. T.L. Wei, Journal of Anhui Agricultural Science, 36(30), 13458–13460 (2008)
26. Umarov, S. R., Durmanov, A. S., Kilicheva, F.B., Murodov S.M. and Sattorov O.B. (2019). Greenhouse Vegetable Market Development Based on the Supply Chain Strategy in the Republic of Uzbekistan, International Journal of Supply Chain Management (IJSCM), 8(5).
27. UP-5308 (2018). Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. UP-5308 “On the State Programmed on Implementing the Action Strategy for Five Priority Areas of Development of the Republic of Uzbekistan in 2017- 2021 during the “Year of Supporting Active Entrepreneurship, Innovative Ideas and Technologies”, dated 22 January 2018. http://www.ombudsman.uz/ru/press_center
28. Walter, A., Finger, R., Huber, R., & Buchmann, N. (2017). Opinion: Smart farming is key to developing sustainable agriculture. Proceedings of the National Academy of Sciences, 114(24), 6148-6150.
29. World Bank. (2022). Digital CASA - Uzbekistan Project. World Bank Group.
30. X.Z. Ouyang, Review of China Agricultural Science and Technology, 4(3), 76–80. (2001)

ALISHER NAVOIY “SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDAGI KIYIM-KECHAKLAR LEKSIKASI

Egamova Shoxida Djalilovna
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti, f.f.n.
https://doi.org/10.5281/zenodo.15287266

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni tilidagi maishiy leksik birliklarni, jumladan, kiyim-kechaklar leksikasini tadqiqiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda kiyim-kechaklar ustki va ichki kiyim nomlari, bosh va oyoq kiyim nomlari, kiyim qismlari va liboslarga yordamchi buyum nomlari kabi turlarga ajratilgan holda tadqiq etildi. Bu tadqiqot orqali leksemalarning tarixiy va tadrijiy taraqqiyoti ochib berildi, va ularning funksional-semantik tavsifi keltirildi. Nazariy ma’lumotlar dostondan keltirilgan misollar bilan asoslandi.

KALIT SO‘ZLAR

eski o‘zbek tili, leksik-semantik, qadimgi turkiy til, o‘z qatlam, o‘zlashgan qatlam, arabcha, forscha, istiloh, izofali birikma, maishiy leksika, kiyim-kechak, leksika, leksema, sema.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию бытовых лексических единиц языка эпоса Алишера Навои “Садди Искандарий”, в том числе лексики одежды, в которой одежда изучалась по видам, таким как названия верха и нижнего белья, названия головы и обуви, названия частей одежды и вспомогательных предметов одежды. Благодаря этому исследованию был выявлен историко-педагогический прогресс лексем, приведено их функционально-семантическое описание. Теоретические данные были обоснованы примерами из эпоса.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

староузбекский язык, лексико-семантический, древнетюркский язык, свой слой, освоенный слой, арабский, персидский, завоевание, изофициальный состав, бытовая лексика, одежда, лексика, лексема, сема.

ABSTRACT

This article is devoted to the study of everyday lexical units of the language of Alisher Navoi's epic “Saddi Iskandariy”, including the vocabulary of clothing, in which clothing was studied by type, such as the names of tops and underwear, the names of the head

KEY WORDS

old uzbek language, lexico-semantic, ancient turkic language, its own layer, mastered layer, arabic, persian, conquest,

and shoes, the names of clothing parts and accessories. Thanks to this study, the historical and pedagogical progress of lexemes was revealed, and their functional and semantic description was given. The theoretical data were substantiated by examples from the epic.

isoficial composition, everyday vocabulary, clothing, vocabulary, lexeme, sema.

KIRISH.

Turkiy (eski o‘zbek) tilning boyligi va jozibasi, unga xos keng imkoniyatlarning Navoiy ijodi misolida yaqqol ro‘yobga chiqishi lingvistlarni adib merosi til xususiyatlarining chuqur ilmiy asosda tadqiq etish, buning natijasida eski o‘zbek adabiy tilining fonetik-fonologik, morfem-morfologik, leksik-semantik va sintaktik sathlari haqida nazariy to‘xtamlarga kelishgiga turtki bo‘ldi.

Mazkur yo‘nalishda turkologiya hamda o‘zbek tilshunosligida ko‘pdan -ko‘p izlanishlar olib borildi, ilmiy asarlar, lug‘atlar, risolalar, maqolalar chop etildi, anjumanlar chaqirildi. Navoiy asarlari til xususiyatlariga bag‘ishlangan tadqiqotlar ko‘lami va miqdorining ko‘pligi ularni alohida-alohida zikr etish imkonini bermaydi. Ammo navoiyshunoslikka salmoqli ulush qo‘shgan A.K.Borovkov, A.N.Kononov, A.M.Shcherbak, G.Abdurahmonov, A.Rustamov, E.Fozilov, O.Usmonov, B.Bafoyev, K.Eraslan, Ya.Ekmann, E.Umarov, B.Hasanov, M.Rahmatullayeva, A.Karimov, H.Dadaboyev, I. Nosirov, Z.Hamidov, S.O‘zo‘nder singari tilshunoslarning mehnatini e’tirof etish maqsadga muvofiq [17].

Navoiy asarlari tili leksikasi navoiyshunoslikda ancha ko‘p o‘rganilgan sath hisoblanadi. Shoir asarlari matnida qo‘llangan leksemalar statistik metod nuqtai nazaridan aniqlangan[2], ularning leksik-semantik, stilistik, lingvopoetik xususiyatlari tadqiq etilgan [12], sinonimlar qatori [9] va ba’zi terminlar tizimi [4] ustida izlanishlar amalga oshirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Keyingi yillarda tadqiqotchilarimiz tomonidan Alisher Navoiy asarlari leksikasi, lisoniy xususiyatlari tadqiqiga bag‘ishlangan bir necha ilmiy ishlar tadqiq etildi. Jumladan, M.Tojiboyeva Alisher Navoiyning “Ilk devon”idagi arabcha so‘zlarni leksik-semantik talqini ustida izlanish olib bordi[11], D.Abduvaliyeva Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” hamda “Tarixi muluku ajam” asarlarining so‘z boyligini tarixiy-etimologik, funksional-semantik va semantik-stilistik nuqtai nazardan o‘rgandi[1], Sh.Xo‘janiyozova Alisher Navoiyning “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad” asarlari leksikasi tadqiqi ustida ish olib bordi [6], N.Umarovaning ilmiy ishi Alisher Navoiy asarlarida faol lug‘aviy konseptlarning olamni lisoniy idrok etishdagi o‘rnini aniqlashga bag‘ishlangan bo‘lib, unda eski o‘zbek tilidagi

konsept va kategoriyalarning milliy-lisoniy manzaradagi o‘rni ochib berildi[13], X.Muxammadiyev Alisher Navoiy ‘Xamsa” dostonlaridagi maishiy leksika tadqiqini amalga oshirdi[7].

Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan turli sohalarga oid leksik birliklar qatorida maishiy sohaga oid so‘zlarni, xususan, kiyim-kechak leksikasini tadqiq etish jamiyat va til tarixi hamda o‘zbek tilining lug‘at boyligidan boxabar bo‘lishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu orqali o‘zbek adabiy tilining ma’lum rivojlanish bosqichida leksemalar va ularning ma’no taraqqiyotini aniqlash, tarixiy-maishiy terminologiya va leksikologiyada kechgan so‘z o‘zlashtirish, umuman, leksik-semantik jarayonlarni kuzatish mumkin bo‘ladi[7].

TAHLIL VA NATIJALAR.

Badanni berkitish va yopish, shuningdek, yasanish, oroyish, ijtimoiy maqomini ko‘rsatish uchun kiyiladigan, asosan, turli mato va teridan tikib tayyorlangan narsalarning umumiy nomi kiyim-kechak deyiladi[7]. Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni matnidagi kiyim-kechak va unga aloqador buyumlar o‘zining qo‘llanish vazifasiga ko‘ra quyidagi leksik-semantik guruhlarga bo‘linib o‘rganildi:

1. Ustki va ichki kiyim nomlari: *javak (550-bet), dalq (446), pashmina (241), deklay/dakla* (482-bet), *to‘n* (278-bet), *jubba* (594-bet), *xafton* (388-bet), *libos* (283-bet), *hulla* (200-bet), *albisa (278-bet).*

2. Bosh va oyoq kiyim nomlari: *taylason* (165-bet), *toj* (239-bet), *to‘ppi* (269-bet), *xo‘d* (416-bet), *bo‘rk* (283-bet), *kuloh (137-bet), nimtarg* (263-bet), *hijob* (236-bet) kabi.

3. Kiyim qismlari va liboslarga yordamchi buyum nomlari[7]: *kemuxti* (107-bet), *etak* (560-bet), *domona* (461-bet), *yalov* (593-bet), *o‘tag‘a//o‘tog‘a* (565), *atlas (283-bet), harir* (133-bet), *katon* (101-bet) kabi.

Ba’zi bir istilohlarning leksik-semantik xususiyatlariga e’tibor qaratamiz:

Bugungi kunda tilimizda faol qo‘llanadigan va barchaga tushunarli bo‘lgan ***libos*** leksemasi arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, umuman, *“кийим, libos”* (ANATIL, II, 173) маъносини билдиради:

Javak atlas aylab o‘ziga ***libos,***
Kiyib bo‘rk o‘rnida boshig‘a tos. (SI, 283)

Qadimgi turkiy tilga oid manbalarda ham bu leksema *“kiyim, libos”* ma’nolarida uchraydi*: täkäbbür libasïn kejïp (DTS, 333).*

“Oldi ochiq, paxtali yoki paxtasiz uzun ustki milliy kiyim; chopon” (O‘TIL, IV, 238) ma’nosini ifodalaydigan ***to‘n*** leksemasi Alisher Navoiy asarlari tilida *“kiyim, sirtqi kiyim, chopon; po‘stin”* (ANATIL, III, 268) ma’nosini ifodalagan:

Ikki yuzga ham ***deklay****u* ***to‘n*** *berib,*

*Yalang **to‘n** alarcha yana o‘n berib.* (SI, 278)

Ba’zi o‘rinlarda to‘n leksemasi ***babr to‘n*** birikma tarkibida kelib, *“yo‘lbars terisidan qilingan kiyim”* [3] semasini ifodalaydi:

Palangina bargustvon otig‘a,
Kiyib babr to‘n xalq ofotig‘a. (SI,181)

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida [a. جبه-*keng yengli ustki kiyim*] *shv. “Ko‘ylak bichimida tikilgan paxtali issiq kiyim”* (O‘TIL, II, 110) ma’nosida ishlatilishda davom etib kelayotgan ***jubba*** istilohi “Saddi Iskandariy” dostoni tilida *“bo‘yi, yengi uzun keng to‘n”*(ANATIL, I, 595) ma’nosida qo‘llanilgan:

Yana uch to‘qqiz davlat arkonig‘a,
*To‘nu **jubba** birla aning yonig‘a.* (SI, 278)

Javak -shevaga xos so‘z bo‘lib, O‘zbek tilining izohli lug‘atida *“isirg‘aning quyi qismi”* ma’nosida uchraydi (O‘TIL, II, 61). Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni so‘z boyligida esa *“yo‘l-yo‘l matodan tikilgan **paranji**ning bir turi”* (ANATIL, I, 550) ma’nosida qo‘llanilgan:

***Javak** atlas aylab o‘ziga libos,*
Kiyib bo‘rk o‘rnida boshig‘a tos. (SI, 283)

O‘zbek tilining izohli lug‘atida ***paranji*** [a.فرجيخ-*shayhlarning ham o‘zi, ham yengi keng ustki kiyimi]* etn. *“Ko‘pchilik musulmon ayollar begona erkaklarga ochiq ko‘rinmaslik uchun boshga yopinib yuradigan, bichimi keng va uzun to‘n shaklidagi, sohta yengli yoping‘ich”*(yuz chachvon bilan berkitiladi) tarzida keltirilgan.

Alisher Navoiy asarlari yuzasidan tuzilgan lug‘atlarda ***dalq-*** *“janda, darveshlar kiyimi”*(ANATIL, I, 446); ***pashmina*** esa -*“jundan ishlangan mato”* (ANATIL, II, 569) ma’nosida izohlangan. “Saddi Iskandariy” dostoni tilida bu leksemalar izofali birikma hosil qilib *“**dalqi pashmina”*** ko‘rinishida *“jundan ishlangan matodan tikilgan janda, ya’ni darveshlar kiyimi”* ma’nosini ifodalagan:

Biri nolai dardnok aylabon,
*Biri **dalqi pashmina** chok aylabon.* (SI, 241)

Deklay/dakla *y*ana bir libos turi bo‘lib, Alisher Navoiy asarlariga oid lug‘atlarda bu so‘z *“engi qisqa ustki kiyim”*(ANATIL, I, 482) tarzida qayd etilgan:

*Ikki yuzga ham **dekla**yu **to‘n** berib,*
*Yalang **to‘n** alarcha yana o‘n berib.* (SI, 278)

Hulla -yana bir ustki kiyim nomi. Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug‘atlarda ushbu istilohning ma’nosi *“bezakli kiyim, ziynat libosi; nafis matodan tikilgan kiyim”* sifatida izohlangan. “Saddi Ilskandariy” dostonidan keltirilgan uchbu misrada esa ***hullai Chin*** izofali birikma tarkibida kelib “***Chin shoyisi, ipakli kiyimi”*** (ANATIL, IV, 200) ma’nosida ko‘zga tashlanadi:

Bezab tomu toshini oyin bila,
Musavvar bari ***hullai Chin*** *bila.* (SI, 293)

Xafton-yana bir ustki kiyim nomi. Uning izohi lug‘atlarda *“sovut ostidan kiyiladigan to‘n, kaftan”* (ANATIL, III, 388) tarzida keltirilgan. Ushbu istilohni *“Saddi Iskandariy”* dostoni so‘z boyligida ham ko‘rishimiz mumkin:

Sinonlar sarig‘ rang, qalqon dag‘i,
Kejimlar sarig‘ jins, ***xafton*** *dag‘i.* (SI, 261)

Po‘stın-[f.پوستنین -**po‘stin, shuba**] *Mo‘ynali, oshlangan teridan tikilgan uzun, issiq uzun ustki qishlik kiyim (O‘TIL, III, 330),* ya’ni *“junini to‘kmay oshlangan teridan (qo‘y terisidan) chopon shaklida tikiladigan sovuqda kiyiladigan ustki kiyim”* ma’nosini ifodalaydi. Tadqiqotchi X.Mahammadiyev [7]o‘zining ilmiy izlanishlarida *po‘stin* leksemasi forsiy o‘zlashma ekanligini, uning quyidagi, ya’ni, *“tulki po‘stin-astari tulki mo‘ynasidan; barra po‘stin-barra qo‘y terisidan (oshlab); suvsar po‘stin-astari suvsar mo‘ynasidan tikiladigan”* turlari borligini aytib o‘tadi. “Saddi Iskandariy” dostonidan keltirilgan ushbu misralarda esa ushbu leksema ***“qo‘zi po‘stin”*** ko‘rinishida *“qo‘zi terisidan tayyorlangan ustki kiyim”* manosida qo‘llangan:

Qo‘zi po‘stin *ichra pinhon bo‘lub,*
Hamal burjida mehri raxshon bo‘lub. (SI, 199)

Bosh kiyimlarining oltoy xalqlari tarixida o‘ziga xos o‘rni bo‘lgan. Bosh kiyimlari ko‘chmanchi aholi o‘rtasida quyoshdan, sovuqdan, qordan, yomg‘irdan va shamoldan himoyalash vositasi sifatida qo‘llanilgan. Ular janglarda qalqon vazifasini o‘tagan [14].

“Oshlangan qorako‘l teridan silindr shaklida tikilgan bosh kiyim, telpak” (O‘TIL, I, 697) ma’nosidagi ***börk*** istilohi qadimgi turkiy til davriga oid bitiktoshlarda *“qalpoq”* semasini ifodalaydi: *burun bašqa börkni kejär baš kerӓk* (DTS, 118); *nečä baš beδüsä beδük börk keδür (QBN,43); ol maŋa börk qïdïšdï (MK, II, 93)* Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni tilida ham *“bosh kiyim; qalpoq, telpak”* (ANATIL, I, 346) ma’nosida qo‘llanganini ko‘rishimiz mumkin:

Qaro ***bo‘rk****in egri qo‘yub boshig‘a,*
Yetib bir qirog‘i qaro qoshig‘a. (SI,199)

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida [a. حجاب- yopinchiq; parda; niqob; to‘siq] *“yuzga tutiladigan parda, to‘siq”* ma’nosini ifodalaydigan ***hijob*** leksemasi “Saddi Iskandariy” dostoni tilida ham “*yopinchiq, parda, to‘siq”(ANATIL, IV, 175)* ma’nosida ifodalangan:

Chu raf’ aylading ul ***hijob****in aning,*
Fuzun aylading ishqi tobin aning. (SI, 236)

Toj leksemasi izohli lug‘atlarda [a. تاج -*toj, gulchambar; jig‘a; gultoj*] *“shohlarning hukmronlik ramzi bo‘lgan, qimmatbaho toshlar qadalgan ziynatli bosh kiyimi”(O‘TIL, IV, 132)* ma’nosini ifodalaydi. Asar tilida ushbu istilohni *“toj, hukmdorlarning javharlar qadalgan bosh kiyimi”* (ANATIL, III, 239) ma’nosida ko‘rishimiz mumkin:

*Kelib qo‘ydilar boshig‘a **toj**i zar,*
Libosi zar ustiga zarrin kamar. (SI, 246)

Kuloh leksemasi [f. کلاه -bosh kiyimi, kuloh] *“tepa tomoni ingichkalashib chiqqan qalpoq, bosh kiyimi (asosan qalandar, darveshlar kiyadigan uchli qalpoq)”* ma’nosini ifodalaydi.

Quyidagi misralarda esa har ikkala leksema *“toju kuloh”* izofali birikma tarkibida kelib, *“shohlik mansabi”* ma’nosini ham ifoda etgan:

Jahon mulkida mustaqil podshoh,
*Anga topshurub shohlar **toju kuloh.*** (SI, 255)

“Avra-astarli, ko‘pincha qavima, pilta urilgan, tepa, kizak va jiyakdan tarkib topadigan guldor yoki gulsiz, to‘garak yoki to‘rtburchak shakldagi bosh kiyimi”(O‘TIL,955) ma’nosini ifodalovchi ***do‘ppi*** leksemasi asar tilida ***to‘ppi*** (ANATIL, III, 269) shaklida qo‘llanilgan:

*Dovulg‘a bo‘lub **to‘ppi** yanglig‘ bari,*
O‘tog‘a bosh uzra sarig‘ qush pari. (SI,133)

Ushbu misralarda jangda boshni himoya qilish uchun kiyiladigan *dovulg‘a (dubulg‘a)* bosh kiyimi *to‘ppi “do‘ppi”*ga o‘xshatilmoqda [7].

Nimtarg- yana bir bosh kiyim nomi. Lug‘atlarda *“boshga kiyiladigan kiyim, dubulg‘aning bir turi”; “chodir, soyabon” ma’nosida uchraydi (ANATIL, II, 461).* “Saddi Iskandariy” dostonida bu istiloh *dubulg‘a* ma’nosida kelgan:

*Qizil xuddin boshida **nimtarg,***
Ki vahmidin o‘lub o‘lum holi marg. (SI,263)

Taylason- lug‘atlarda shunday ta’riflangan: *“rido, boshga, bo‘yinga solib, orqaga tashlab yuriladigan chodirdek narsa” (ANATIL, III, 165-bet).* Asar tilida ham shu ma’noda ifodalangan:

*Fano **taylason**ini qilg‘ay kafan,*
Kafan bas anga, balki gardi mihan. (SI,140)

Kamar- liboslarga yordamchi buyumlardan biri sanaladi. Hozirgi kunda ***kamar*** istilohi [f.کمر -bel, belbog‘] *“kiyim ustidan belga bog‘lanadigan, odatda ko‘ndan qilinadigan to‘qali enli tasma; qayish”* ma’nosini ifodalaydi. “Saddi Iskandariy dostoni tilida *“belbog; qayish belbog‘”(ANATIL, II,94) ma’nosida kelgan:*

Kelib qo‘ydilar boshig‘a toji zar,

Libosi zar ustiga zarrin ***kamar.*** (SI, 246)

Asar tilida ***kemuxti*** istilohi ***kamar*** so‘ziga sinonim sifatida *“charm, qayish” (ANATIL, II,107)* ma’nosida namoyon bo‘ladi:

Qilich solsa xorani aylab shikof,
Anga xoro ***kemuxti*** *o‘lub g‘ilof.* (SI, 293)

Liboslarga yordamchi buyum sifatida yana ***o‘tag‘a//o‘tog‘a*** istilohini keltirishimiz mumkin. Alisher Navoiy asarlari yuzasidan tuzilgan lug‘atlarda ***o‘tag‘a//o‘tog‘a*** istilohining *“boshga taqiladigan jig‘a”; “dubulg‘aga sanchilgan qush pati” (ANAIL, III, 615)* kabi ma’nolari borligi ta’kidlanadi. Ushbu istilohni “Saddi Iskandariy” dostoni tilida ham uchratishimiz mumkin:

O‘tog‘a *tikib xudida savsaniy,*
Bo‘lub g‘unchadin savsan ochmoq fani. (SI, 82)

Bundan tashqari “Saddi Iskandariy” dostonida ***katon*** istilohini ko‘rishimiz mumkin. ***Katon*** istilohi asar tilida*“kanopdan to‘qilgan mato, kiyimlik”* (ANATIL, II, 101) mazmunida ko‘zga tashlanadi:

Yashag‘an soyi donish ichra yotib,
Katondek *necha sekirib, ko‘rkayib.* (SI,149)

Hozirgi kunda [a.اطلس-tekis, silliq; ipakdan to‘qilgan mayin mato] *“Bir tomoni yaltiroq, guldor, kudunglangan mahalliy ipak gazlama”* ma’nosini ifodalaydigan ***atlas*** leksemasi qadimgi turkiy til manbalarida libos ma’nosida uchrasa: *Qalï kejsäŋ atlas unutma bözüŋ (DTS, 5),* “Saddi Iskandariy” dostoni tilida esa*“atlas, gazlama”(ANATIL, I,133)* ma’nosini ifodalaydi:

Javak ***atlas*** *aylab o‘ziga libos,*
Kiyib bo‘rk o‘rnida boshig‘a tos. (SI,283)

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida [*a.*حرير-ipak shoyi mato] *“yupqa ipak gazlama; yupqa nozik gazlama* “(O‘TIL, V, 509) ma’nosini ifodalaydigan ***harir*** leksemasi asar tilida *“ipak, ipak mato, yupqa va nozik mato”(ANATIL, IV, 162)* ma’nosini ifoda etganini ko‘rishimiz mumkin:

Dovulg‘onda ***chiniy yalov*** *dilpazir,*
Yana javshan ustiga ***chiniy harir.*** (SI,133)

Etimologik lug‘atlarda ***etak*** leksemasi *“ustki uzun kiyimning past qismi”* tarzida izohlangan. ***Etak*** so‘zi qadimda *“ustki kiyimning pastiga qo‘shiladigan alohida mato”* ma’nosini bildirgan, *“kiyimning ajralmas qismi”* ma’nosi keyinchalik yuzaga kelgan (O‘TEL, I, 470). Asardan keltirilgan quyidagi misralarda esa ***etak*** leksemasi *“etak silkimoq”* ibora tarkibida kelib, *“yuz qaytarmoq, voz kechmoq, tark qilmoq”* (ANATIL, III, 560) semasini ifodalagan:

Qadam tortqan xalq abvobidin,
Etak silk*kan xalq asbobidin.* (SI, 274)

Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni tilida ***etak***ning forsiy ma’nodoshi ***domon/ domona*** ham qo‘llangan. Navoiy asarlari lug‘atida ***domona*** [f. دامانه - “*kiyim etagi, o‘ngiri; oxir, ket; tog‘ning etagi*”] tarzida izohlangan. Alisher Navoiy asarlari tilida ***etak, domona*** leksemalarining metafora yo‘li bilan ma’no ko‘chishi uchraydi [7]: *“Agarchi o‘t tog‘* ***etagin*** *kuydurmagay, ammo quyosh axtarig‘a nechuk eta olg‘oy”* (NAL, 710).

Anga tegru har kun o‘zi otlanib,
Hamul tog‘ ***domona****sin aylanib.* (SI, 521)

XULOSA.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida kiyim-kechak nomlari nafaqat o‘z qatlamga oid leksemalar *(javak, bo‘rk, to‘n, xafton, deklay/dakla),* shuningdek, o‘zlashgan qatlamga oid leksemalar bilan ham ifodalanganini ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, fors tilidan o‘zlashgan so‘zlar qatorini *po‘stin, pashmina, nimtarg, kuloh, kamar* kabi istilohlar tashkil qilsa, arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar qatoriga esa quyidagilarni misol tariqasida keltirish mumkin: *toj, hijob, harir, atlas, jubba, rido, taylason* kabi. Asarda qo‘llanilgan kiyim-kechakka oid so‘zlarning leksik-semantik xususiyatlarini o‘rganish, liboslarning nomlanishi, etimologiyasi, qanday matodan tayyorlangani, kiyim-kechaklarning qismlari, liboslarga yordamchi buyumlar va ularni ifodalaydigan istilohlar haqida kengroq tushuncha beradi.

SHARTLI QISQARTMALAR

1. ANATIL - Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. I-IV. - Тошкент, 1983-1985.
2. ДТС - Древнетюркский словарь. –Л., 1969. -676.
3. NAL – Навоий асарлари луғати. Порсо Шамсиев таҳрири остида. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –782 б.
4. SI – “Садди Искандарий”. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 11-жилд. – Тошкент: Фан, 1993.
5. O‘TIL - O‘zbek tilining izohli lug‘ati. T.1-VI.-Toshkent, 2023.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдувалиева Д. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) … дисс. - Тошкент, 2017. -159 б.
2. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Тошкент: Фан, 1983. -157 б.
3. Berdak Yusuf. Navoiy tili lug‘ati. I jild. -T., 2018. - 495 b.

4. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент: Фан, 1990.
5. Каримов А. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 1974.
6. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. –Ташкент, 1969.
7. Мухаммадиев Х. Алишер Навоий “Хамса”достонларидаги маиший лексика. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. -Жиззах. 2022. - 165 б.
8. Насыров И. Лексика “Маджалис ан-нафаис” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1980.
9. Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в лирике Алишера Наваи (на материале “Наводир ан-нихоя”): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1965.
10. Санакулов У. Исследование языка памятника XV в. “Мухокамат-ул-лугатайн” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1971.
11. Тожибоева М. Алишер Навоийнинг “Илк девон” идаги арабча сўзларнинг лексик семантик талқини. Филол. фан. номз. … дисс. автореф. – Тошкент, 2001.
12. Умаров Э. Лексико-грамматическая характеристика фразеологизмов “Хазойин-ул-маоний” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. -Л., 1968.
13. Умарова Н. Алишер Навоий асарларининг лисоний-концептуал тадқиқи: филол. фан. доктори (DSc) дисс… автореферати. - Фарғона, 2021.
14. Усмонова Ш. Олтой тилларида бош кийим номлари // International Journal of Central Asian Studies. Korea, 2008. № 12.
15. Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка “Лисан ат-тайр” Алишера Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1982.
16. Хўжаниёзова Ш. Алишер Навоий маноқиб асарлари лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) … дисс. автореф. –Т., 2022.
17. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол. фан. ном. ... дисс. -Т., 2007. -162 b.

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA INDIVIDUAL O‘QITISHNI TASHKIL ETISH

Erimbetov Muxammad Mirzo o‘g‘li
Nizmoiy nomidagi TDPU magistranti

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287372

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola inklyuziv ta'lim sharoitida individual o‘qitishni tashkil etishning ahamiyati va usullarini tahlil qiladi. Tadqiqotda o‘quvchilarning maxsus ehtiyojlarini hisobga olgan holda, o‘qitish jarayonida individual yondashuvni qo‘llashning samaradorligi ko‘rsatiladi. Maqolada inklyuziv ta'limning asosiy prinsiplaridan biri sifatida har bir o‘quvchining o‘ziga xos xususiyatlariga mos tarzda o‘qitishni tashkil etishning yo‘llari, metodlari va texnologiyalari taqdim etiladi. Shuningdek, ta'lim jarayonida individual yondashuvni amalga oshirishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish yo‘llari ham ko‘rib chiqiladi. Maqola ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limni rivojlantirishda pedagoglarga foydali bo‘ladigan amaliy maslahatlar bilan yakunlanadi.

KALIT SO‘ZLAR

inklyuziv ta'lim, individual o‘qitish, ta'lim jarayoni, maxsus ehtiyojlar, individual yondashuv, pedagogika, o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash, o‘qitish metodlari, ta'lim texnologiyalari, inklyuziv ta'lim prinsiplar.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется значимость и методы организации индивидуального обучения в условиях инклюзивного образования. В исследовании показана эффективность применения индивидуального подхода в процессе обучения с учетом специальных потребностей учащихся. В качестве одного из основных принципов инклюзивного образования рассматриваются пути, методы и технологии организации обучения, соответствующего индивидуальным особенностям каждого ученика. Также в статье рассматриваются трудности, возникающие при реализации индивидуального подхода в образовательном

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

инклюзивное образование, индивидуальное обучение, образовательный процесс, специальные потребности, индивидуальный подход, педагогика, поддержка учащихся, методы обучения, образовательные технологии, принципы

процессе, и пути их преодоления. Статья завершается практическими рекомендациями, полезными для педагогов в деле развития инклюзивного образования в учебных заведениях.

инклюзивного образования.

ABSTRACT

This article analyzes the importance and methods of organizing individualized instruction within the framework of inclusive education. The study demonstrates the effectiveness of applying a personalized approach in the teaching process, taking into account the special needs of students. The article presents methods, strategies, and technologies for tailoring instruction to the unique characteristics of each learner, which is one of the core principles of inclusive education. Furthermore, it addresses the challenges that arise in implementing individualized approaches and offers solutions to overcome them. The article concludes with practical recommendations that may be useful for educators in promoting inclusive education within educational institutions.

KEY WORDS

inclusive education, individualized instruction, educational process, special needs, personalized approach, pedagogy, student support, teaching methods, educational technologies, principles of inclusive education.

KIRISH

Inklyuziv ta’lim — bu barcha bolalarga, ularning jismoniy va aqliy holatlaridan qat’iy nazar, teng huquqli va sifatli ta’lim olish imkoniyatlarini ta’minlashga qaratilgan tizimdir. Inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi o‘quvchilarning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, ular uchun moslashtirilgan ta’limni tashkil etishdir. Bu tizimda har bir o‘quvchi o‘zining salohiyatini to‘liq namoyon eta olish uchun kerakli sharoitlar bilan ta’minlanadi.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida ta'lim huquqi barcha fuqarolarga teng taqdim etilishi, shu jumladan, inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun zarur sharoitlar yaratish ko‘rsatilgan. Masalan, Konstitutsiyaning 41-moddasida ta'lim olish huquqi kafolatlanib, davlatning ta’lim sohasidagi siyosatining asosiy tamoyillari belgilangan. Bu moddada "har bir fuqaroga teng ta’lim olish imkoniyatlarini yaratish" kabi asosiy prinsiplar ilgari surilgan. Shuningdek, Konstitutsiyaning 64-moddasida jismoniy va aqliy imkoniyatlari cheklangan shaxslar uchun zarur yordamni ta’minlash va ularga ta’lim berish

masalalari ko‘rsatilgan. Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi qonuni va boshqa huquqiy hujjatlar ham inklyuziv ta’limni rivojlantirishga qaratilgan normativ asoslarni taqdim etadi.

Maqolada inklyuziv ta’limning asosiy tamoyillari, uning ta’lim tizimidagi o‘rni, shuningdek, individual o‘qitishni tashkil etishning ahamiyati va samaradorligi tahlil qilinadi. Pedagoglarning maxsus ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilarga individual yondashuvi, ta’lim jarayonida yuzaga keladigan muammolar va ularni hal qilish yo‘llari ham muhokama qilinadi. Inklyuziv ta’lim sharoitida o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini qondirish, ularning ta’lim olishdagi muvaffaqiyatini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Inklyuziv ta’limning mohiyati

Inklyuziv ta’lim — bu barcha o‘quvchilarga, shu jumladan, maxsus ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ham, o‘z salohiyatlarini to‘liq amalga oshirishlari uchun teng imkoniyatlar yaratish maqsadida tashkil etilgan ta’lim tizimidir. Ushbu yondashuvda har bir o‘quvchining individual xususiyatlari, ehtiyojlari va qobiliyatlari inobatga olinadi. Inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi har bir bolaning o‘ziga xos rivojlanish imkoniyatlarini ta’minlash va ular uchun ta’lim olish jarayonini imkon qadar qulay, samarali va ta’sirchan qilishdir.

Inklyuziv ta’limda eng muhim prinsiplar quyidagilardir:

1. **Har bir o‘quvchining teng huquqliligi:** Inklyuziv ta’lim har bir o‘quvchining ta’lim olish huquqini ta’minlaydi, shu jumladan, jismoniy, aqliy yoki ruhiy imkoniyatlari cheklangan bolalarni ham o‘zlarining ehtiyojlariga moslashtirilgan ta’lim tizimiga jalb qiladi.
2. **Individual yondashuv:** Har bir o‘quvchining o‘ziga xos qobiliyatlari, ehtiyojlari va imkoniyatlariga mos ravishda ta’lim jarayonini tashkil etish. Bu, masalan, maxsus ta’lim dasturlari, qo‘shimcha yordamchi materiallar va pedagogik texnologiyalar orqali amalga oshiriladi.
3. **Teng imkoniyatlar yaratish:** Inklyuziv ta’lim barcha o‘quvchilarga ta’lim olishda teng imkoniyatlarni yaratishni maqsad qiladi. Bu, ayniqsa, maxsus ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun muhimdir, chunki ular uchun ko‘proq yordam va moslashtirishlar talab etiladi.
4. **Boshqalarni qabul qilish va hurmat qilish:** Inklyuziv ta’lim o‘quvchilarda tenglik, hamkorlik va boshqalarni hurmat qilish kabi qadriyatlarni rivojlantirishni maqsad qiladi. Bu o‘quvchilarda ijtimoiy jamoada birgalikda yashash va ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.
5. **Ko‘p madaniyatlilik va xilma-xillikka hurmat:** Inklyuziv ta’lim o‘quvchilarda boshqa madaniyatlar va xususiyatlarga hurmat bilan yondashishni o‘rgatadi. Bu yondashuv nafaqat jismoniy va aqliy

imkoniyatlari cheklangan o‘quvchilarga, balki turli madaniy va ijtimoiy qatlamlardan kelgan bolalarga ham mos keladi.

6. **Ta’limni umumiy va maxsus resurslar bilan qo‘llab-quvvatlash:** O‘quvchilar uchun inklyuziv sharoitlar yaratish ta’lim muassasalarida resurslar, metodologiyalar va texnologiyalarni ko‘paytirishni taqozo etadi. Bunda o‘quvchilarning maxsus ehtiyojlarini qondirish uchun mutaxassis pedagoglar, psixologlar va boshqa yordamchi xodimlar ishtirok etadi.

Inklyuziv ta’limning mohiyati, umuman olganda, faqat ta’lim tizimini moslashtirishdan iborat emas, balki barcha o‘quvchilarga teng imkoniyatlar yaratish, jamiyatda tenglikni ta’minlash va odamlar o‘rtasidagi farqlarni qabul qilishni ham o‘z ichiga oladi. Bu tizim, shuningdek, jamiyatni yanada inklyuziv va adolatli qilishga yordam beradi.

Individual yondashuv — bu har bir o‘quvchining o‘ziga xos ehtiyojlari, qobiliyatlari, qiziqishlari va xususiyatlarini inobatga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etish usulidir. Bu yondashuv o‘quvchilarga o‘z salohiyatlarini maksimal darajada amalga oshirish imkonini yaratadi va ularning har biri uchun eng samarali o‘qitish metodlarini qo‘llashga imkon beradi.

Inklyuziv ta’limda individual yondashuvning o‘rni juda katta. Bu yondashuv ta’limda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo‘lgan moslashtirishlarni ta’minlaydi. Har bir o‘quvchi o‘z ehtiyojlariga ko‘ra, masalan, o‘qish uslubi, o‘rganish tezligi va qiyinchilik darajasiga qarab o‘qitiladi.

Individual yondashuvning asosiy jihatlari:

1. **O‘quvchining ehtiyojlarini aniqlash:** Individual yondashuvning birinchi bosqichi har bir o‘quvchining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashdir. Bu o‘quvchining akademik tayyorgarligi, o‘rganish uslubi, qobiliyatlari va ehtiyojlarini tahlil qilishni talab qiladi.
2. **Ta’limni moslashtirish:** O‘quvchining ehtiyojlariga qarab o‘qitish metodlarini, materiallarni va texnologiyalarni moslashtirish kerak. Masalan, maxsus ehtiyojlarga ega bo‘lgan bolalar uchun ko‘proq vizual materiallar, o‘rganishning sezilarli tarzda sekinlashtirilgan usullari yoki qo‘shimcha yordamchi vositalar (masalan, audio va video materiallar, yozma ko‘maklar) qo‘llanilishi mumkin.
3. **O‘rganish temponi tartibga solish:** Ba’zi o‘quvchilar tez o‘rganishadi, boshqalari esa asta-sekin o‘zlashtiradi. Individual yondashuvda o‘quvchilarning o‘rganish tezligini inobatga olib, ularning o‘zlariga mos temponi yaratish muhimdir.

4. **Motivatsiya va qiziqishlar:** Har bir o‘quvchining qiziqishlari va motivatsiya darajasi turlicha bo‘ladi. Individual yondashuvda o‘quvchilarning qiziqishlariga mos ravishda ta’lim dasturlarini va metodlarni tanlash, o‘quvchilarni faol jalb etish va rag‘batlantirish muhim hisoblanadi.
5. **Shaxsiy yordam va qo‘llab-quvvatlash:** O‘quvchilarni muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha yordam bilan ta’minlash. Bu psixologik yordam, individual mashg‘ulotlar yoki shaxsiy murabbiylar orqali amalga oshiriladi.
6. **Ko‘p shakllik o‘qitish metodlari:** O‘quvchilarning turli xil usullar bilan o‘rganishlariga imkon berish uchun ko‘p shakllik metodlar (vizual, audial, kinestetik) qo‘llaniladi. Bu orqali har bir o‘quvchi o‘ziga eng qulay o‘rganish usulini tanlashi mumkin.

Individual yondashuvning afzalliklari:

- O‘quvchilar o‘zlariga mos o‘qitish metodlarini topadilar va shu bilan o‘rganish jarayoni samarali bo‘ladi.
- O‘quvchilar o‘z salohiyatlarini to‘liq namoyon eta olishadi, chunki ta’lim ularning ehtiyojlariga moslashtirilgan.
- Shaxsiy yondashuv o‘quvchilarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi va ularga o‘rganish jarayonida muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini beradi.
- O‘qituvchilar o‘quvchilar bilan yaqin ishlash orqali ularning rivojlanishini yaxshiroq kuzatib borishadi.

Individual ta’limni tashkil etish bosqichlari

1. **Diagnostika:** Har bir o‘quvchining o‘ziga xos jihatlari aniqlanadi.
2. **Rejalashtirish:** Har bir o‘quvchiga mos individual o‘quv rejasi tuziladi.
3. **Amalga oshirish:** Maxsus metodlar va vositalar orqali ta’lim tashkil etiladi.
4. **Monitoring va baholash:** O‘quvchi yutuqlari va qiyinchiliklari doimiy kuzatib boriladi.

XORIJIY TAJRIBALAR

AQSh, Kanada, Finlyandiya, Yaponiya kabi davlatlarda inklyuziv ta’lim keng joriy etilgan bo‘lib, ular individual o‘qitishni maxsus dasturlar, resurs markazlari va pedagog kadrlar orqali amalga oshiradi. Masalan, Finlyandiyada har bir sinfda maxsus ehtiyojga ega o‘quvchilar uchun qo‘shimcha o‘qituvchilar jalb qilinadi.

XULOSA

Inklyuziv ta’limda individual o‘qitishni samarali tashkil etish o‘quvchilarning imkoniyatlarini to’liq ro’yobga chiqarishga xizmat qiladi. Bu nafaqat ta’limdagi tenglikni ta'minlaydi, balki jamiyatdagi inklyuziya va tolerantlikni kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – 2023-yilgi yangi tahriri, 50-moddasi va boshqa ta’limga oid moddalarda inklyuzivlik tamoyillari qayd etilgan.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni – 2020-yil 23-sentyabrdagi yangi tahrir. 4-, 5-, 6-moddalarda inklyuziv ta’lim va individual yondashuv masalalari ochib berilgan.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–4860-sonli qarori – "Inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida", 2020-yil 26-oktabr.
4. “Maxsus pedagogika” (O‘quv qo‘llanma) – Muallif: X.S. Ismailova. – Toshkent: TDPU, 2021. – 220 b. – Unda inklyuziv ta’lim va individual yondashuv metodlari yoritilgan.
5. “Inklyuziv ta’lim asoslari” (darslik) – Mualliflar: T.T. Tadjibayeva, D.R. Tuychiyeva. – Toshkent, 2020. – Oliy ta’limda inklyuziv yondashuvlar va pedagogik modelalar haqida batafsil ma’lumot berilgan.
6. UNESCO – Inclusive education global reports – “A guide for ensuring inclusion and equity in education” (UNESCO, 2017)
7. – Qo‘chqarova, N.M. (2022). “Inklyuziv ta’lim tizimida individual yondashuvning ahamiyati.” – *O‘zDJTU ilmiy jurnali*, №4, 2022-y. 45–48-betlar.
8. Sayt: – inclusive-education.org – Xalqaro tajribalar va individual yondashuv bo‘yicha amaliy qo‘llanmalar mavjud.
9. Toshkent davlat pedagogika universiteti o‘quv-metodik majmualari – Maxsus pedagogika va inklyuziv ta’lim kafedrasi materiallari. (Ichki manbalar)

ABU ALI IBN SINO SOG'LOM TURMUSH TARZI ASOSLARI HAQIDA

Yuldashev Farux Karimovich
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dosenti, p.f.n.
https://doi.org/10.5281/zenodo.15287382

ANNOTATSIYA

Maqola Abu Ali Ibn Sinoning salomatligini mustahkamlash va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish soxasidagi qarashlarini yoritib berishga bag'ishlangan. Unda salomatligini mustahkamlash va sog‘lom turmush tarzining nazariy asoslari ochib berilgan, hamda ulardan zamonaviy sharoitlariga sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda foydalanish mumkinligi haqida fikr bildirilgan.

KALIT SO‘ZLAR

jismoniy tarbiya, sog'lom turmush tarzi, ekologik muhit, salomatlik, emotsional yuklama.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена изучению взглядов Абу Али Ибн Сины в области укрепления здоровья и формирования здорового образа жизни, в ней раскрыты теоретические основы укрепления здоровья и здорового образа жизни, а также высказаны мнения о том, что их можно использовать для формирования здорового образа жизни в современных условиях.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

физическое воспитание, здоровый образ жизни, экологическая среда, здоровье, эмоциональная нагрузка**.**

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the views of Abu Ali Ibn Sina on strengthening health and forming a healthy lifestyle, in which the theoretical foundations of strengthening health and a healthy lifestyle are revealed, and opinions are expressed that they can be used to form a healthy lifestyle in modern conditions.

KEY WORDS

Physical education, healthy lifestyle, ecological environment, health, emotional stress.

KIRISH.

Mamlakatimizda halqimiz turmush farovonligini oshirish, sog‘lig‘ini mustaxkamlash, jismoniy tarbiya va sportni aholi o‘rtasida ommalashtirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish bo‘yicha muhim ishlar amalga oshirilmoqda. Albatta, bu ishlar nafaqat Respublikamiz kelajagi uchun

g‘amxo‘rlik ko‘rsatish, balki bugungi kunda yuzaga kelgan murakkab sharoitlarning taqozosi hamdir. Bugungi kunda mamlakatimizda yuz berayotgan ijtimoiy–iqtisodiy o‘zgarishlar, jamoat va shaxsiy transport tizimining rivojlanishi jismoniy harakat faoliyatini keskin pasaytirib yubordi. Organizmning jismoniy va asabiy–ruhiy holati o‘rtasidagi muvozanatni o‘zgartirib, ruhiy – emotsional yuklamani oshib borishiga sabab bo’lmoqda. Natijada yurak–tomir, ovqat xazm qilish organlari va ayniqsa asab tizimi kasalliklari ko‘payib borishi kuzatilmoqda.

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalalari halqimiz uchun yangilik emas. Uzoq asrlar davomida bu sohada halqimiz tomonidan nihoyatda boy tajriba to‘plangan. Prezidentimiz ta’kidlab o‘tganlaridek “Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma’naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o‘lmas meros hamisha yonimizda bo‘lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag‘ishlashi lozim”. “Tan olish kerakki, biz ana shunday bebaho merosga ko‘pincha faqat tarixiy yodgorlikka qaraganday munosabatda bo‘lib kelmoqdamiz. Bunday tengsiz boylikni amaliy hayotimizga tatbiq etishda beparvolik va e’tiborsizlikka yo‘l qo‘ymoqdamiz. Vaholanki, bunday noyob meros kamdan-kam xalqlarga nasib etgan”[1].

Olib borilgan tadqiqotlar hozirgi kunda jamiyatimiz uchun dolzarb bo‘lib borayotgan aholi salomatligini mustahkamlash va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalalari, Abu Ali Ibn Sinoning sog‘liqni saqlash sohasidagi qarashlari bilan mazmuni va vositalari jahatidan bir–biriga yaqinligini, hamda ular zamonaviy turmush sharoitlariga mos kelishini va ulardan bugungi kunda aholi salomatligini mustahkamlash va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish jarayoninida foydalanish mumkinligini ko‘rsatdi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI.

Tadqiqodchlardan Sh.Abdullaev, V.Baranov, S.Klimenko, V.Marchenko, N.Myasnikov, I.Muravov, I.Sokolova, S.Imamxodjaev, N.Karaulova, T.Yuldasheva, L.Ivashenko, I.Kulebyanin, Ye.Pirogova, N.Graevskaya, F.Bagildeeva, D.Vatalov, A.Ibragimova, L.Nikonova, N.Semenova, X.Rafiev, M.M.Raximov, K.R.Mamadiyorov, N.Karaulova, Yu.Shalomiskiy, D.Krapavichene, D.Pozdeev, Yu.Kulikov, E.Bulich,

[1] O‘qituvchi va murabbiylar – yangi O‘zbekistonni barpo etishda katta kuch, tayanch va suyanchimizdir”, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi 2020 yil 30 sentyabr. https/president.uz

Yu.Pomeransov, D.Prisyajnyuk, S.D.Zeltser, S.Raximov, Sh.Otaboev, M.Nabievlar tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlari Ibn Sinoning jismoniy tarbiya tarixida tutgan o'rni, inson salomatligini mustahkamlash va sog'lom turmush tarzini shakllantirish haqidagi fikrlarini o'rganishga qaratilgan.

A.Boltaev, E.Krainskaya, N.M.Vasyukovlar esa, olib borgan tadqiqotlari asosida Ibn Sinoning insonning jismoniy kamolotga yetishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan "zaruriy sabablar" bugungi kundagi sog'lom turmush tarzi komponentlarining aynan o'zi ekanligini ko'rsatib o'tganlar.

X.Botirov, D.Drozdov, T.Silanteva, I.Shemilislar, Yu.Berdichevskiy, E.Vremanis, K.Rudzit, V.Sobolovskiy, S.Roshektaeva, A.Surikov, esa, o'zlarining tadqiqot ishlarida Ibn Sinoning jismoniy tarbiya nazariyasiga qo'shgan hissasini o'rganib, uning bu sohadagi fikrlari bir necha yuz yillar davomida olimlar uchun "dastlabki nuqta" vazifasini bajarganligini ta'kidlab o'tganlar.

E.Galeev, R.Zaynutdinov, M.Saxabutdinov tadqiqot natijalari asosida Abu Ali Ibn Sinoning merosidan o'rin olgan milliy jismoniy tarbiya vositalarini turmush sharoitlariga yuqori darajada moslashtirilganligini ko'rsatib, ular maxalliy aholini salomatligini mustahkamlash va sog'lom turmush tarzini shakllantirishda samarali ekanligini ko'rsatib o'tganlar.

D.Arzumetova, T.Isxakovalarning fikriga ko'ra, Ibn Sino ovqatlanish va jismoniy tarbiya masalalarini bir–biriga uzviy bog'lagan holda o'rgangan va bu bilan zamonaviy "Sport dietologiyasi" faniga asos solgan.

O.A.Rixsieva, A.Abdulxasanov, T.Normatov, A.Djuraev, T.Qobulova, Sh.Ro'zixonova, Ye.Zaxarova, I.Tenchurina, M.Frank, Yu.Kasach, L.Karpilov, Z.Kolyari, Yu.Arzumetov va K.Yuldashev, V.I.Isxakov, G.Yaziev, I.G.Azimov va E.R.Rasulova Ibn Sinoning jismoniy mashqlardan kasalliklardan keying ish qobiliyatini tiklashda foydalanish bo'yicha tavsiyalarini tadqiq qilib, ular bugungi kunda sport meditsinasi va davolash jismoniy madaniyati soxalarida, hamda kasalliklardan keying reabilitatsiya jarayonida qo'llanilishi mumkinligini ko'rsatib o'tganlar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadqiqot ishimizning metodologik asoslarini jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish sohasidagi Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari, shuningdek, ommaviy sport mashg'ulotlariga jalb qilish orqali aholi salomatligini mustahkamlash(E.A.Seytxalilov, I.A.Koshbaxtiyev, K.M. Maxkamjonov, F.A.Nurmatov, L.A.Inozemseva, L.A.Rustamov), sog'lom turmush tarzini shakllantirish(D.J.Sharipova, R.Arziqulov, G.S.Fuzailova), jismoniy tarbiya

tarixi(A.Akramov, R.Abdumalikov, J.Eshnazarov, K.Xoshimov, F.Xo'jaev, S.Nishonova) sohasida olib borilgan fundamental ilmiy tadqiqot ishlari natijalari asosida shakllangan ilmiy qarashlar tashkil qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Tadqiqotchilardan N.S.Illarinovning ta'kidlashicha, "Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sog'liqni saqlashning milliy–madaniy tiplari mavzusi eng kam o'rganilgan soxalardan bo'lib qolmoqda. Uni chuqur o'rganib chiqish, zamonaviy sharoitlardagi antroposferani, ya'ni inson atrofini o'rab turuvchi muhitni sog'lomlashtirishga qaratilgan yangi noan'anaviy yo'nalishlarini ishlab chiqish uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shubha yo'qki, xech bir formula insoniyat tomonidan to'plangan shaxsiy va ijtimoiy sog'lomlashtirish sohasidagi serqirra milliy-madaniy tajribani to'liqligicha o'zida mujassam qilgan holda ko'rsatib berishga qodir emasdir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, aynan mana shu noma'lum sabablarga ko'ra, "noan'anaviy" deb nom olgan, aslida esa an'anaviy bo'lgan jismoniy tarbiya va sog'liqni saqlash tadbirlari xozirgi kunda chuqur o'rganilishi va ko'p asrlar davomida xalq tajribasi asosida to'plangan bilimlar umuman yo'q bo'lib ketishidan oldin qayta tiklanishi lozim.

Shuni alohida e'tirof etish joizki, Abu Ali Ibn Sinoning jismoniy tarbiya va sog'liqni saqlash sohasidagi merosi, aynan mana shu, xalqimizga bo'lgan jismoniy tarbiya va sog'liqni saqlashning milliy–madaniy tiplarini tashkil qiladi. Allomaning ushbu merosi bizgacha yetib kelgan "Tib qonunlari", "Urjuza", "Tadbirdagi zararlarni yo'qotish", "Safarda bo'lganlarning tadbir haqida risola", "Badanni idora etish, sharobning zararlari", "Tomir urishi haqida risola", "Yurak dorilari", "Judiya", "Fi–l-bax", "Tadbiri manzil" nomli asaridan o'rin olgan[2].

Tadqiqotchilardan S.I.Gorchak Abu Ali Ibn Sinoning sog'liqni saqlash sohasidagi merosi haqida to'xtalib: "Ibn Sino qadimgi tabiblarning erishgan yutuqlarini Sharq xalqlarining xududiy iqlim mintaqasini, yosh chegaralarini, madaniyat va turmush an'analarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda sog'liqni saqlashning yagona tizimiga birlashtirgan. Uning jismoniy tarbiya va sog'liqni saqlash sohasidagi merosini o'ziga xos tomoni shundaki, uning qarashlari kasalliklarni oldini olishga qaratilgan", deb ta'kidlab o'tadi.

Olimlardan M.A.Dyachenko esa, "Ibn Sino tomonidan inson salomatligini muxofaza qilish bo'yicha aytib o'tilgan tavsiyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan va zamonaviy sharoitlarda aholida sog'lom

[2] Абу Али Ибн Сино. Тиббий рисолалар. Тошкент. Фан.-1987.- 351 б.

turmush tarzini shakllantirish bo‘yicha olib borilayotgan ishlar bilan vazifalari jihatidan bir–biriga yaqindir”, deb fikr bildiradi.

Abu Ali Ibn Sinoning sog’lom turmush tarzi sohasidagi fikrlari uning tibbiy qarashlarida namoyon bo‘ladi. U tib ilmini ikki - nazariy va amaliy qismga bo‘lgan. Tibbiyotning nazariy qismi inson salomatligi muhim bo’lgan quyidagi uch omilni o’z ichiga olishini takidlagan. Bular:

1.Insonga xos bo‘lgan yetti tabiatni;

2.Inson salomatligini saqlashda muhim o‘rin tutgan olti zaruriyatni;

3.Kasalliklarni, ularni belgilarini va ularni keltirib chiqaruvchi sabablarini o‘rganish.

Abu Ali Ibn Sino yetti tabiiy narsalarning eng birinchisi to‘rt rukndir - olov, suv, havo, tuproqdan iborat va ular xususiyatlariga ko‘ra olov – issiqlik, suv – xullik, havo – sovuqlik, tuproq – quruqlik quvvatiga ega bo‘lib, ularning aralashuvidan badanlar vujudga keladi, deb ta’kidlaydi. Bu bilan har bir inson organizmi anotomik, morfologik, fiziologik va psixologik jihatdan alohida o’ziga xos individual hususiyatlari ega bolishini ko’rsatib o’tadi.

Allomaning fikriga ko’ra, tabiiy narsalarning ikkinchisi mizoj bo’lib, uning quvvatlari to‘rtta - issiq, quruq, sovuq va namlikdan iborat. Odam organizmida barcha mizoj quvvatlari mavjud bo‘lib, qaysi quvvat miqdori ko‘p bo‘lsa, odam o‘sha mizojga moyil bo‘ladi. Agar ular bir xil miqdorda bo‘lsa, odam mizoji mo‘tadil hisoblanadi. U bu fikrlari asosida zamonaviy psixologiyada qabul qilingan shahs temperamentlarining psixo-fiziologik asoslarini ko’rsatib beradi.

Tabiiy narsalarning uchinchisi xiltlar bo‘lib, ular balg‘am, safro, qon, savdolardan iborat. Xiltlar insonning turli a’zolarida joylashib, quvvati va ta’siriga ko‘ra turli xil bo‘ladi va organizmdagi barcha jarayonlarni normal o‘tishini ta’minlab turadi. Bunda u zamonaviy tibbiyotda mavjud bo’lgan organizm funktsiyalarini boshqarishning gumoral tizimini nazarda tutadi.

Tabiiy narsalarning to‘rtinchisi deb a’zolarni ko‘rsatadi. Uning ta’kidlashicha, inson organizmidagi asosiy a’zolar to‘rtta: ya’ni jigar, miya, yurak va moyaklardir. Jigar organizm uchun ozuqa bo‘lgan qonni tozalaydi, yurak butun organizmga qon yetkazib beradi, bosh miya yurakdan keluvchi quvvatni boshqarib, yo‘naltirib turadi.

Ibn Sino tabiiy narsalarning beshinchisi sifatida ruhlarni ko‘rsatadi. Ruhlar turli xil quvvatlarni yuzaga keltiradi. Ularni uch turga: tabiiy, yurakdagi va miyadagi ruhlarga bo‘ladi. Bunda u ongosti jarayonlarini, oliy nerv faoliyatini nazarda tutadi.

Tabiiy narsalarning oltinchisi deb quvvatlarni ko'rsatadi. Ular turlicha bo'ladi, lekin shulardan faqat yettitasi inson tabiatiga tegishlidir. Bu quvvatlar –embirionda shakl, xajm va a'zolar sonini beruvchi, tortuvchi, yetiltiruvchi, tutib turuvchi, chiqaruvchi, a'zolarni o'stiruvchi quvvatlar bo'lib, organizm rivojlanishini ta'minlaydi. Bulardan tashqari yana ikki hayotiy quvvat bor. Ulardan biri pulsni vujudga keltiradi, ikkinchisi esa, inson ruhiyatiga ta'sir etuvchi narsalardan ta'sirlanish holatini yuzaga keltiradi. Bunda u jismoniy harakat va ruhiy-emotsional holatdagi o'zgarishlarni nazarda tutadi. Bulardan tashqari nafsoniy quvvatlar mavjud, ularning beshtasi xislarga tegishli bo'lib, eshitish, ko'rish, xid bilish, ta'm bilish va teri-taktil analizatorlardan iborat. "Nafsoniy quvvatlardan yana biri mushaklarga borib ulanadi va bo'g'imlarni harakatga keltiradi". Bunda, orqa miyadan chiqib, muskullarga ulanuvchi va harakatlarni vujudga keltiruvchi somatik nerv tizimini nazarda tutadi.

Yana shuningdek, "narsalarni ko'zgudek qilib hayolga keltirish", "tafakkur qilish", "xotiralashni" vujudga keltiruvchi quvvatlar mavjudligini aytib o'tadi. Bunda u insondagi psixologik sifat va psixik jarayonlarni nazarda tutadi.

Tabiiy narsalarning yettinchisi sifatida fe'llar ko'rsatiladi. Bunda u inson organizmining funksiya va jarayonlarni nazarda tutadi. Uning ta'kidlashicha, havo koinot jismlari – quyosh, oy va yulduzlarning harakatiga ko'ra doimo o'z xususiyatini o'zgartirib turadi va bu inson salomatligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Iqlim mintaqasi, tog'lar va dengizlar, hamda ulardan esib o'tuvchi shamollar bu xududdagi havoga o'z ta'sirini ko'rsatadi va inson organizmida sodir bo'ladigan o'zgarishlarga sabab bo'ladi.

Inson yashab turgan joydagi tuproq va suvlarning holati ham shu joyning havosiga ta'sir ko'rsatib turadi. Bu joydagi tuproq va suvlarning holatini buzilishi, havoning yomonlashishiga, bu esa o'z navbatida aholi orasida kasalliklarni ko'payishiga sabab bo'ladi. Turar–joylarning joylashish o'rniga qarab, ham bu yerdagi havoning xususiyatlari turlicha bo'ladi. Inson egniga kiygan kiyimlarning turiga ko'ra ham, havoning ta'siri turlicha bo'lishi mumkin. Bu bilan u atrof – muhit va undagi ekologik sharotilarni qanchalik muhim ekanligini ko'rsatib o'tadi.

Abu Ali Ibn Sino zaruriy narsalarning ikkinchisi deb, ovqatlanish rejimini ko'rsatadi. Uning aytishicha, "g'izo" (ovqat moddalari) o'sishga qobiliyatli narsalarni o'stiradi, ya'ni organizmdagi energetik sarfi o'rnini doimiy ravishda to'ldirib turadi, qabul qilingan ovqat moddalari to'liq xazm bo'lgandan so'ng toza qonga aylanadi va organizmdagi jarayonlarni o'z me'yorida kechishini ta'minlab turadi.

Abu Ali Ibn Sino suv iste'moli haqida so‘z yuritib, “suvlar chiqindilarni ma'lum yo‘l orqali xaydaydi va g‘izoni tomirlarga yuboradi”, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, suv ovqat hazm qilishda va organizmni chiqindi moddalardan tozalashda katta ahamiyat kasb etadi.

Zaruriy narsalarning uchinchisi deb, uyqu va uyg‘oqlik holatini ko'rsatadi. Uning ta'kidlashicha, uyqu bu - “nafsoniy va hissiy quvvatlarning harakatdan dam olishi”, uyg‘oqlikning me'yoridan ortiq yoki kam bo‘lishi, inson salomatligiga ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan zarar yetkazadi. Bunda, xissiy analizatorlarning ishi susayadi, tafakkur qilish qobiliyati pasayadi, ovqat hazm qilish jarayoni buziladi, jism ozib ketadi.

Zaruriy narsalarning to‘rtinchisi deb harakat va harakatsizlikni ko‘rsatadi. Bunda u aktiv harakat rejimini nazarda tutadi. Uning ta'kidlashicha, harakat va harakatsizlik doimo o‘z me'yorida bo‘lishi lozim, shunda ular organizmni to‘g‘ri o‘sishi va shakllanishiga, undagi chiqindi moddalarni tashlashga yordam beradi. Shuningdek, “badanni g‘izoni yaxshi qabul qilishiga tayyorlaydi va yosh bolani o‘sish – unish uchun qobiliyatli qiladi”. Harakatlarning ortiqcha bo‘lishi natijasida esa charchash yuzaga keladi. Bunda, insondi xorg‘inlik holati yuzaga keladi va hissiy sezgilar ancha susayadi. Charchash tufayli paydo bo‘lgan og‘riqlar asablarni kuchsizlantiradi. Harakatlarning me'yoridan kam bo‘lishi esa, “badanni yomon xiltlar bilan to‘ldiradi” va ovqat xazmini qiyinlashtiradi.

Abu Ali Ibn Sino zaruriy narsalarning beshinchisi sifatida organizmdagi ajraluvchi turli moddalarni badan tashqarisiga chiqarilishini ko‘rsatadi. U bo‘shalishning “qon oldirish, surgi qilish, qustirish” kabi bir qator turlarini sanab o‘tadi. Uning ta'kidlashicha, bu ishlar insonning yoshi, salomatlik holatini, yil fasllarini hisobga olgan holda, zaruratga ko‘ra amalga oshirilishiga e'tiborsizlik bilan qarash turli xil kasalliklarni kelib chiqishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Abu Ali Ibn Sino “nafsoniy kayfiyatlarni” zaruriy narsalarning oltinchisi deb hisoblaydi. Uning ta'kidlashicha, “nafsoniy kayfiyatlarni”, ya'ni ruhiy holatlarni o‘zgarib turishi, inson organizmiga turlicha ta'sir ko‘rsatadi. Uning fikricha, qo‘rquv “sovuqlikni” qo'zg'atadi, uning “haddan oshib ketishi” esa, insonni halok etishi mumkin.

Abu Ali Ibn Sino inson badanining holatlari xususida so‘z yuritib, ular kasallik va sog‘liq, hamda ularning o‘rtasidagi holatlardir, deb ko‘rsatadi. Uning ta'rif berishicha, kasallik holati bu – “kishi gavdasidagi g‘ayritabiiy bir holat bo‘lib, kasal kishi a'zosining ishiga bevosita zarar yetkazadi”. Sog‘liq holati esa, “shunday malaka yoki holdirki, u sababli a'zolardan sog‘lom ishlar

vujudga keladi". Ya'ni, bunda organlardagi barcha jarayonlar organizm uchun xos bo'lgan me'yorlar chegarasida kechadi.

Abu Ali Ibn Sino inson badanining holatlari haqida to'talib, ular moddiy, shakliy, tugallovchi, faol sabablarga bogliq bolishini ko'rsatib o'tadi. Insonning jismonan barkamol bo'lishida, aynan mana shu faol sabablar muhim ahamiyat kasb etadi.

Abu Ali Ibn Sino faol sabablarni "zaruriy" va "umumiy" deb ikki turga bo'ladi. "Zaruriy" sabablarga quyidagilarni kiritadi:

1.Atrof muhit va uning havosi, iqlimiy, geografik va mikroklimatik faktorlarni;

2.Yeyiladigan va ichiladigan narsalarni;

3.Gavdaning jismoniy harakatini va tinchlik holatini;

4.Insonning nafsoniy, ya'ni ruxiy – emotsional holatini;

5.Uyqu va uyg'oqlik holatini;

6.Gavdani chqindilardan tozalash.

Bir yosh davridan boshqa yosh davriga o'tish, kasb-hunarlar, odatlar, turar–joylar va ular bilan aloqador bo'lgan omillarni esa "umumiy" sabablar deb ataydi.

Abu Ali Ibn Sino sog'liqni saqlashda "zaruriy va umumiy" sabalarni, ya'ni ularni insonning yoshi, jinsi, salomatlik holati, turmush tarzi, yashab turgan xududining iqlim mintaqasi va geografik sharoitlari va hokozolarni hisobga olgan holda, inson organizmi uchun qulay bo'lgan va uning shaxsiy imkoniyatlariga mos keluvchi me'yorlar chegarasida bajarilishi lozimligini ta'kidlab o'tadi.

U ko'rsatib o'tgan ushbu "zaruriy sabablar", bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etayotgan sog'lom turmush tarzining komponentlariga mos keladi. 1-jadval

Abu Ali Ibn Sino talqinidagi zaruriy va umumiy sabablar	Zamonaviy talqindagi sog'lom turmush tarzi komponentlari
Atrof– muhit sharoitini havo holatiniga ta'siri	Atrof–muhitning ekologik holati
Yeyish va ichish	Oqilona ovqatlanish tartibi
Harakat va harakatsizlik holati	Aktiv harakat rejimi, jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish
Nafsoniy holatlar – ruhiy holatlarning inson organizmida kechadigan bioximik va	Psixogigiena – insonning ruhiy salomatligini mustahkamlash, stres holatlariga qarshi tura olish qobiliyatini oshirish

fiziologik jarayonlarga salbiy ta’sirini oldini olish	
Uyqu va uyg‘oqlik holatlari	Mehnat va dam olishning oqilona tartibi
Gavdada hosil bo‘luvchi turli xil moddalarni tashqariga chiqarilishi va to‘xtalishini	Kun tartbiga va shahsiy gigena qoidalariga, sog’liqni saqlash me’yorlariga amal qilish.

Abu Ali Ibn Sino salomatlikni mustahkamlash va sog’lom turmush tarzini shakllantirish masalalariga majmuaviy tarzda, bir butun muammo sifatida yondashadi. U mazkur muammoni hal qilishda insonning “gavda holatini saqlovchi va o‘zgartiruvchi” zaruriy sabablarga organizmni sog‘lomlashtiruvchi samarador vositalar majmuasi sifatida qaragan.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Buyuk mutafakkir Abu Ali Ibn Sinoning bir qator ilmiy asarlarida o‘z aksini topgan ma’lumotlarning qiymati shundaki, alloma ularni to‘plab, amalda tajribadan o‘tkazib, chuqur o‘rganib, umumlashtirib chiqqan. Ulardan foydalanish to‘g‘risida ko‘rsatmalar berishda iqlim mintaqasi va xududlarining geografik sharoitlarini, an’anaviy turmush tarzi va hayot faoliyatlarini, milliy an’ana va urf–odatlarini, ma’naviy qadriyatlarini hisobga olgan. Buyuk mutaffakirlarning asarlari bir necha asrlar avval yaratilgan bo‘lishiga qaramasdan, hozirgi kunda ham amaliy ahamiyatini yo‘qotmagan va ulardan sog’lom turmush tarzini shakllantirishda foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.“O‘qituvchi va murabbiylar – yangi O‘zbekistonni barpo etishda katta kuch, tayanch va suyanchimizdir”, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi 2020 yil 30 sentyabr. https/president.uz

2. Абдумаликов Р., Эшназаров Ш. Аждодларимиз жисмоний маданияти тарихини ўрганиш масалалари. Тошкент. Билим.-1993.- 57 б.

3. Абу Али Ибн Сина: 1000 летием со дня рождения. Тошкент. Фан.-1980.- 248 с.

4. Абу Али Ибн Сино. Тиббий рисолалар. Тошкент. Фан.-1987.- 351

5. Арзуметов Ю., Юлдашев К. Медицинские взгляды Ибн Сины.- Тошкент. Медицина .-1983.- 211 б.

6.Ибн Сина. Избранное.-Москва. Книга.1980.- 333 с.

7. Искандаров Т., Исхаков В. Здоровый образ жизни; восточные традиции и современность. Тошкент, -1989.- 118 б.

XITOY TILIDA SALOMLASHUVLARDA ODOB-AXLOQ KATEGORIYASINING XUSUSIYATLARI

Fayzullayeva Moxinorabegim Bexzodbek qizi
Magistrant, 1- kurs, Lingvistika-Xitoy tili
Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.15287399

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada xitoy tilida salomlashuvlardagi odob-axloq kategoriyasining xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Salomlashuv madaniyatlararo kommunikatsiyaning muhim elementi bo‘lib, odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rnatishda asosiy rol o‘ynaydi. Zamonaviy xitoy tilida odob-axloq kategoriyasida eng avvalo tilning mosligi e’tiborga olinadi. Bu shuni anglatadiki, muloqot jarayonida suhbatdoshlar o‘zaro munosabatlar, vaziyat, maqsad va boshqa omillarga asoslanib, mos ifodalarni tanlaydilar, bu esa o‘z navbatida boshqalarga hurmat va g‘amxo‘rlik ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Tadqiqot xitoy tilida ishlatiladigan asosiy salomlashuv shakllarini qamrab olib, ularning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi funksiyalarini tahlil qiladi. Xususan, odob-axloqiy formulalar, suhbatdoshning ijtimoiy mavqeyiga qarab murojaatdagi farqlar va madaniy an’analar ta’sirida nutq amaliyotining shakllanishi alohida o‘rganiladi. Shuningdek, maqolada til va madaniy stereotiplarning xitoy jamiyatida odob-axloq tushunchasiga ta’siri ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari madaniyatlararo kommunikatsiyada muvaffaqiyatli muloqot qurish uchun etiket va muloqot xususiyatlarini tushunish muhimligini ta’kidlaydi.

KALIT SO‘ZLAR

xitoy tili, odob-axloq kategoriyasi, salomlashuv odobi, tahlil, madaniyat, ijtimoiy ierarxiya.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются особенности категории вежливости в приветствиях в китайском языке. Приветствие как важный

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Китайский язык, категория вежливости, вежливость

элемент межкультурной коммуникации, играет ключевую роль в установлении отношений между людьми. В современном китайском языке в категории вежливости, внимание прежде всего уделяется уместности языка. Это означает, что во время общения, говорящие будут выбирать соответствующие выражения, исходя из отношений между двумя сторонами, случая, цели и других факторов, чтобы продемонстрировать уважение и заботу о других. Исследование охватывает основные формы приветствий, используемые в китайском языке, и анализирует их функции в социальном и культурном контексте. Особое внимание уделяется роли вежливых формул, различиям в обращениях в зависимости от социального статуса собеседника, а также влиянию культурных традиций на формирование речевых практик. Работа также рассматривает влияние языковых и культурных стереотипов на восприятие вежливости в китайском обществе. Выводы исследования подчеркивают важность понимания этикета и особенностей общения для построения успешной межкультурной коммуникации.

приветствия, анализ, культура, социальная иерархия.

ABSTRACT

This article examines the features of the politeness category in greetings in the Chinese language. Greeting, as an important element of intercultural communication, plays a key role in establishing relationships between people. In modern Chinese, within the category of politeness, particular attention is paid to the appropriateness of language. This means that during communication, speakers choose appropriate expressions based on the relationship between the two parties, the situation, purpose, and other factors to demonstrate respect and care for others.

The study covers the main forms of greetings used in the Chinese language and analyzes their functions in a social and cultural context. Special attention is given to the role of polite formulas,

KEY WORDS

Chinese language, politeness category, politeness in greetings, analysis, culture, social hierarchy.

differences in addressing others depending on the social status of the interlocutor, as well as the influence of cultural traditions on the formation of speech practices. The paper also examines the impact of linguistic and cultural stereotypes on the perception of politeness in Chinese society. The findings of the study emphasize the importance of understanding etiquette and communication features for building successful intercultural communication.

ВВЕДЕНИЕ:

Китайский язык, являющийся одним из самых древних и сложных языков мира, обладает уникальной системой проявления вежливости, которая находит своё выражение в различных аспектах общения. Приветствие является тем этикетным знаком, который принимает активное участие в организации акта коммуникации и выполняет функцию введения в речевое общение.[3] Приветствия занимают центральное место в культурных традициях Китая и являются важным элементом межличностного взаимодействия. Они не просто служат для обмена культурными нормами, но и отражают социальные иерархии, особенности отношения между собеседниками, а также их эмоциональное состояние. Поскольку приветствия являются очень распространенным и регулярным поведением в повседневной жизни людей каждой страны и нации, они становятся одним из языковых форматов, которые люди используют чаще всего каждый день. Они также отражают различное содержание культур и обычаев в разных странах. Китайские приветствия указывают на богатую и самобытную культуру китайской нации, а также на их особое значение в социальном общении.

Таким образом, данная статья призвана раскрыть особенности вежливости в китайских приветствиях, проанализировав их функционирование в различных социальных контекстах, а также влияние культурных стандартов на способы общения.

Актуальность темы: Актуальность темы обусловлена культурными и социальными аспектами. Вежливость является важной составляющей китайской культуры, отражающей уважение, гармонию и

3 Андросенкова К.А. Своеобразие приветствий в речи китайских студентов и специфика их употребления.// Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке,№2.2011.С115.

социальные связи. Приветствия в китайском языке не только служат для установления контакта, но и отражают иерархию, взаимное уважение и отношение между собеседниками.

Изучение особенностей вежливости в приветствиях помогает понять глубже культурные нормы и ценности Китая, а также способствует лучшему межкультурному взаимодействию. Это особенно важно для людей, которые занимаются бизнесом, культурным обменом или просто хотят углубить свои знания о китайском языке и культуре. Таким образом, данная тема актуальна не только в академическом контексте, но и в практических аспектах общения.

Методы: В работе используются следующие методы исследования:

1. Анализ лингвистических источников – рассмотрение китайских приветствий, их функций и значений в языке, а также анализ их употребления в разных социальных контекстах.
2. Культурно-исторический анализ – изучение влияния культурных традиций Китая на формирование речевых практик приветствия, включая социальные нормы и стереотипы.
3. Контекстуальный анализ – исследование употребления китайских приветствий в зависимости от ситуации, статуса собеседников и времени суток.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ:

Всего около двадцати лет назад в Китае при формальной встрече и прощании, помимо речевых проявлений вежливости, собеседники также кланялись друг другу. Данная традиция постепенно уходит, но до сих пор сохранился легкий, еле заметный наклон торса, который сопровождается такими лексическими средствами как:

你好- (nǐ hǎo) Здравствуй

认识您很高兴- (rènshì nín hěn gāoxìng)Рад с вами познокомиться.[1]

В китайском языке существуют три самых распространенных приветствия, это: «你好», «早上好» (zǎoshàng hǎo) и «晚上好» (wǎnshàng hǎo). Эти приветствия олицетворяют вежливость и являются неотъемлемой частью межличностного общения.
(1) Универсальность «你好» (nǐ hǎo): «Привет» является наиболее распространенным и широко используемым, универсальным лексическим средством. Это приветствие подходит для всех случаев. Оно выражает уважение и дружелюбие к собеседнику и стало стандартизированным способом приветствия.

В китайском языке можно встретить следующие устойчивые выражения, с использованием «你好»:

Ровносоциальные:

你好-（nǐ hǎo）Здравствуйте .你去哪里- (nǐ qù nǎ lǐ) Куда ты идешь ?

好久不见-(hǎo jiǔ bú jiàn)Давно не виделись!

Неравносоциальные:

认识您很高兴- (rènshì nín hěn gāoxìng) Рад с вами познакомиться.

欢迎，我们欢迎你 (huān yíng) Добро пожаловать, приветствуем вас! .[4]

(2) Значение фразы «早上好» (zǎo shàng hǎo): «Доброе утро» используется в утреннее время и выражает добрые пожелания на новый день, передает позитивное отношение к жизни и заставляет людей чувствовать тепло и заботу.

(4) Теплая забота «晚上好» (wǎn shàng hǎo): «Добрый вечер» используется в вечернее время, чтобы выразить беспокойство о человеке по поводу его тяжелой работы в течение дня. Это заставляя людей чувствовать заботу со стороны собеседника, знаменуя прекрасное завершение дня.

В китайском языке так же имеются особенные слова приветствия, которые редко или вообще не используется в других языках. К ним относится такое слово как : «吃饭了吗？».

1. Фраза «吃饭了吗？» (chī fàn le ma?): «Ты поел?» очень распространена в повседневном общении китайцев, и ее прямое значение обычно заключается в том, чтобы спросить другого человека, поел ли он или она. Однако в различных контекстах и культурных традициях ему также может придаваться дополнительное значение или оно может использоваться в качестве кодового слова. Вот несколько возможных интерпретаций этого утверждения:

Основное значение

4 Бобораимова. М. Лексические средства выражения вежливости в английском и китайском языках.Форум переводоведов.:— Ташкент.2023.С248.

Вопрос о еде: Наиболее простое понимание — это то, что говорящий хочет знать, поел ли уже другой человек. Это часто происходит в непринужденной беседе между друзьями, членами семьи или коллегами, чтобы выразить обеспокоенность или начать разговор.

Социальные сигналы

Способы приветствия: В некоторых случаях фраза «吃饭了吗?» (chī fàn le ma?) «Ты поел?» может использоваться как неформальное приветствие, похожее на «Привет» или «Как дела?». Такое использование в большей степени отражает гибкость и социальные привычки языка.

Фраза для приглашения на обед: Иногда, когда кто-то хочет пригласить другого человека на обед или ужин, он может начать со слов «Ты уже поел?» в качестве прелюдии к приглашению. Такой подход кажется более естественным и дружелюбным.

Кодовое слово, который используется в определенных ситуациях

Демонстрация уважения и заботы: В некоторых сообществах или группах вопрос «吃饭了吗?» (chī fàn le ma?) «Ты поел?» может рассматриваться как способ проявить уважение и заботу, даже если на самом деле человек не заботится о сытости другого человека. В данной ситуации больший акцент делается на эмоциональной связи между людьми.

Неявное приглашение или предложение: В определенных случаях это обращение может иметь более сложное намерение, например, неявное приглашение другой стороны принять участие в каком-либо мероприятии или обсудить какую-либо тему. Такое использование, требует от обеих сторон общего и одинакового понимания контекста.

Культурные различия и региональные особенности

Формирование данного приветствия, тесно связано с культурой питания Китая. На протяжении всей истории Китая, пропитание не всегда было легко достать, поэтому «еда» стала одной из важнейших составляющих в жизни людей. Это приветствие не только отражает то значение, которое китайцы придают еде, но и воплощает их утонченность и сдержанность в общении.

Следует отметить, что понимание и использование фразы «吃饭了吗?» (chī fàn le ma?) «Ты поел?» может различаться в разных культурах и регионах. Например, в некоторых культурах это может восприниматься как более личное и дружеское приветствие, в то время как в других

культурах оно может быть больше сосредоточено на своей практической функции — спросить о еде.

Подводя итог, можно сказать, что значение вопроса «Ты поел?» зависит от конкретного контекста, времени, места встречи и намерения собеседников. В большинстве случаев это по-прежнему простой и прямой способ спросить о еде. Но в определенных конкретных ситуациях он может иметь более сложные или неясные для постороннего человека значения. Поэтому при понимании и использовании этого выражения нам необходимо выносить суждения и проводить анализ, основываясь на конкретной ситуации.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЯ:

В ходе исследования было установлено, что категория вежливости в китайских приветствиях играет ключевую роль в социальном взаимодействии и межкультурной коммуникации. Приветствия можно разделить на несколько видов:

1. Универсальные приветствия.

Анализ показал, что наиболее распространенным приветствием является «你好» (nǐ hǎo), так как оно применяется в большинстве ситуаций. Данное приветствие можно использовать как в формальной, так и в неформальной обстановке, что делает его универсальным средством выражения вежливости.

2. Временные приветствия.

Такие формы, как «早上好» (zǎo shàng hǎo) – «Доброе утро» и «晚上好» (wǎn shàng hǎo) – «Добрый вечер», подчеркивают не только вежливость, но и заботу о собеседнике. Они учитывают условия времени суток и уделяют внимание эмоциональному состоянию человека, что особенно важно в китайской культуре.

3. Культурно специфические выражения.

Одним из самых уникальных аспектов китайских приветствий является фраза «吃饭了吗?» (chī fàn le ma?) – «Ты поел?». Это выражение не просто вопрос о приеме пищи, а больше форма социального взаимодействия, отражающая заботу, уважение и приверженность традиционным ценностям. Оно также может использоваться как способ завести разговор или даже как скрытое приглашение на совместную трапезу.[5]

[5] 周筱娟（Zhou xiaojuan）。汉语礼貌语言的认知研究现状特色和主要观点。//Journal of Xianning University.:—Wuhan,№8,2012年32。

4. Социальная иерархия в приветствиях.

Исследование показало, что приветствия в китайском языке также могут формироваться в зависимости от социального статуса собеседников. Например, при обращении к людям более высоко социального статуса или старшего возраста , используются более уважительные формы, такие как «认识您很高兴» (rènshì nín hěn gāoxìng) – «Рад с вами познакомиться».

Таким образом, китайские приветствия не только выражают вежливость, но и передают важные культурные и социальные смыслы, что делает их важной частью межличностной коммуникации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Исследование подтвердило, что приветствия в китайском языке обладают сложной структурой, включающей универсальные, временные и культурно - специфические формы. Они выполняют не только коммуникативную функцию, но и отражают уважение, заботу и социальные нормы.

Можно отметить, что фраза «吃饭了吗?» (chī fàn le ma?) «Ты поел?» представляет собой уникальное явление в китайской культуре общения. Первоначально связанная с важностью еды в жизни китайцев, она со временем приобрела более широкий спектр значений. Это не просто вопрос о приёме пищи, но и форма выражения заботы, приветствия, а иногда и скрытого приглашения.

Важно понимать, что китайские приветствия – это не просто слова, а часть культуры, влияющая на восприятие вежливости и межкультурное взаимодействие. Для успешной коммуникации необходимо учитывать не только лексическое значение выражений, но и их культурный смысл, контекст.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Андросенкова К.А. Своеобразие приветствий в речи китайских студентов и специфика их употребления.// Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке,№2.2011.С.115-119.
2. Аристова, Т. В. Этикетные формулы в китайском языке: традиции и современность. // Востоковедческий сборник., 2015, № 4. – С. 78–92.

.

3. Бобораимова. М. Лексические средства выражения вежливости в английском и китайском языках.Форум переводоведов.:—Ташкент.2023.С248.
4. Глушкова. С.Ю. Категория вежливости, как важный аспект межкультурной коммуникации (на примере английского и китайского языков)//The scientific heritage №7(7) —Казань.2016.
5. Гу Юэго. Politeness phenomena in modern Chinese.//Journal of pragmatics 14.:—North Holland, 1990. P237-257.
6. 周筱娟（Zhou xiaojuan）。汉语礼貌语言的认知研究现状特色和主要观点。//Journal of Xianning University.:—Wuhan.Vol.32,№8,2012年。
7. 杨丽(Yang li)。对外汉语教学中的礼貌原则。//文艺生活。-河北。08.2020年。
8. 曾小燕 (Ceng xaioyan)。汉语礼貌用语的研究现状及其分类。//Journal of Zhengzhou Institue of Aeronautical Industry Management.:—Xiamen. (Social Science Edition) Vol.34,№3,2015年。
9. Wang, X. Politeness strategies in Chinese communication. Beijing: Chinese Language Press, 2021.
10. Хуан Шаофей.Особенности принципа вежливости в китайской и русской лингвокультурах.// Litera.—М № 5.2022. С.176 – 183.

O‘QUV JARAYONI SAMARADORLIGINI OSHIRISH TO‘G‘RISIDA

Gulbaev Ne‘matulla Abdukarimovich
Axborot texnologiyalari va aniq fanlar kafedrasi, texnika fanlari nomzodi, dotsent
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287409

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola o‘quv jarayonida talabalarning darsga kechikib kelishi to‘g‘risida bo‘lib, talabalarning inson sifatida shakllanishida darsga kechikishni nazorat qilishning ayrim jihatlari bayon etilgan. Shuningdek, dars mashg‘ulotlari turi strukturasi va masalaning echimiga tavsiyalar berilgan.

KALIT SO‘ZLAR

talaba, dars mashg‘uloti, nazorat, ta‘lim , o‘quv jarayoni.

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь идет об опозданиях учащихся на занятия в ходе учебного процесса, а также описаны некоторые аспекты контроля опозданий на занятия в формировании учащихся как личности. Также дана структура типа уроков и рекомендации по решению проблемы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

студент, урок, контрол, обучение, учеба.

ABSTRACT

This article deals with students being late to the educational process, and also describes some aspects of student control over lateness to classes. The structure of machine classes and recommendations for solving the problem are given.

KEY WORDS

student, lesson, control, teaching, study.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonunida ta‘lim jarayoniga o‘quv rejalari va o‘qish dasturlarini ta‘lim tashkilotlari joriy etishi belgilangan.

O‘quv rejasida, qoida tariqasida, ta‘lim jarayonining jadvali, muddati va davriyligi, o‘quv yillari, choraklar, semestrlar, amaliyot, ta‘tillar, attestatsiya, ajratilgan haftalar soni, o‘rganiladigan fanlar va ularga ajratilgan soatlar hamda boshqa zarur parametrlar aks ettiriladi.

Qonundan ko‘rinib turibdiki, ichki tartib-qoidalarni va dars vaqtlarini oliy ta‘lim muassasalarining o‘zi belgilaydi. Demak dars mashg‘ulotiga kechikkan talaba darsga kiritilish sharti va davomat masalalari har bir oliy ta‘lim muassasalarida ichki qoidalarga asosan amalga oshiriladi.

Hozirgi vaqtda ta‘lim jarayonida darsning sifati va samaradorligini oshirish maqsadida o‘qituvchi o‘zining katta tajriba va zamonaviy metodlarini ishga solib dars o‘ tishi zamon talabi bo‘lib turibdi. Ta‘lim berishning zamonaviy metodlarini o‘quv jarayoniga qo‘llash, talabalar hamkorligida yahchi tashkil etilsagina dars sifati va samarasi oshadi. Talabaning bu jarayonda ishtiroki avvalambor darsga kechikmasdan o‘z vaqtida kelishi bilan boshlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Muloqot uslublarining rivojlanish istiqbollariga o‘zining hissasini qo‘shgan L.M. Mitina fikriga binoan pedagog kadrlarda o‘qituvchilik qobilyati, nazokati va mahorati bo‘lsa, darslar jarayonida yuzaga keladigan holatlarga nisbatan kreativ yondashish bo‘lsa talabalar jamoasiga kirishish osonlashadi. Pedagogik muloqotga A.A. Leontievning ta'rifi quydagicha: "...o‘quvchining motivatsiyasi va ta‘lim faoliyatining ijodiy xarakterini rivojlantirish, o‘quvchining shaxsini to‘g‘ri shakllantirish uchun eng yaxshi sharoitlarni yaratadigan o‘qituvchi o‘quv jarayonida talabalar bilan aloqador. Pedagogik ta‘lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti bo‘yicha o‘zbek olimlarimizdan U.Sh. Begimqulov A. Xodjaboevlarni misol keltirishimiz mumkin. G. Ochilova va A. Xoliqovlar “Pedagogik mahorat asoslari” kitoblarida mavzumiz boyicha qimmatli ma‘lumotlarni ko‘rishimiz mumkin.

O‘qituvchining ta‘lim jarayonida erishgan muvaffaqiyati darsning shakligagina emas, o‘qituvchi tomonidan foydalanilayotgan metodlar va vositalar samaradorligiga bog‘liq bo‘lib, u ta‘lim nazariyasida asosiy o‘rinlardan birini egallaydi. O‘qituvchi o‘z tajriba metodlarini talabalarni tarbiyalashida ham qo‘llashi lozim. Talabalarning dars mashg’ulotlariga kechikmay o‘z vaqtida kelishini ta’minlash uchun, albatta o‘qituvchi o‘zining bor tajribasini ishga tushirishi lozim bo‘ladi. Ta‘lim-tarbiya metodlari ta‘lim jarayonida o‘qituvchi va talabalar tomonidan aniq maqsadga erishishiga qaratilgan birgalikdagi jarayondir. Bu metodlar - o‘qitishning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga erishish usullarini va o‘quv materialini nazariy va amaliy yo‘naltirish yo‘llarini anglatadi.

TADQIQOT METODOLOGIASI

Hozirgi vaqtda ta‘lim jarayonida darsning sifati va samaradorligini oshirish maqsadida o‘qitishning zamonaviy metodlari keng qo‘llanilmoqda.

Ta‘lim berishning zamonaviy metodlarini qo‘llash o‘qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga imkon beradi. Bu metodlar o‘qituvchi tomonidan har bir darsning vazifasidan kelib chiqib tanlanishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. An’anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda uni ta‘lim oluvchilar faoliyatini faollashtiradigan turli-tuman metodlar bilan boyitish ta‘lim oluvchilarning o‘zlashtirish darajasi o‘shishiga olib keladi.

Ayni damda talabalarning dars mashg‘ulotlariga kechikish holati shunchalik muhimki, masala Davlatimizning ham dolsarb masalasi darajasiga ko‘tarilgan(Milliy gvardiya xodimlari jabb qilingan). Bu tarbiyaning bir elementi bo‘lib, uning inson sifatida shakllanishida alohida o‘ringa ega.

Talabalarning darsga kechikmay kelishi uchun o‘qituvchi har-xil metodlarni o‘ylab topishga undamoqda. Bu tarbiya metodlari ta‘lim jarayonida ta‘lim beruvchi va ta‘lim oluvchi faoliyatining qanday bo‘lishi, o‘qitish jarayonini qanday tashkil etish va olib borish kerakligini hamda shu jarayonda ta‘lim oluvchilar qanday ish-harakatlarini bajarishlari kerakligini belgilab beradi. Shuningdek, bu metod o‘qituvchi va ta‘lim oluvchilarning o‘qish vazifalarini bajarishga qaratilgan nazariy va amaliy bilish faoliyati yo‘lidir.

Bu metodlar yaxshi natija beradigan bo‘lishi lozim. Ta‘lim beruvchining tushuntirish va ta‘lim oluvchilarning o‘zlashtirish usuli rejalashtirilgan yoki mo‘ljallangan natijani berishi kerak.

Ta‘lim metodlari va ta’1im vositalari birgalikda qo‘1laniladi. Ta‘lim vositalari — bu yangi bilimlarni o‘zlashtirish maqsadida o‘qituvchi va o‘quvchilar tomonidan foydalaniladigan obyektdir. Ta’1im vositalari pedagogikada katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Ta‘lim ning barcha vositalari ta‘lim maqsadlarini muvafaqqiyatli amalga oshiradi.

Ta‘lim tashkilotlari Nizomida talabalarga sabablarsiz dars qoldirmaslik, kechikib kelmaslik majburiyati yuklangan. Shuningdek, bir o‘quv semestri davomida sababsiz 74 soatdan ortiq dars qoldirish o‘quv yurtidan chetlatilishga sabab bo‘ladi.

Ijtimoiy tarmoqlardagi tahlillarga nazar solsak quyidagi ma’lumotlar tarqatilgan[5]:

- ba’zi oliy ta‘lim dargohlari ertalab darsga kechikib kelgan talabalarni fakultetga qo‘yishmayapti. Ustiga-ustak ularni suratga olib, eshik oldiga — «sazoyi taxtasi»ga ilib qo‘yishgan;
- soat 9-00 dan keyin ba’zi institutlar darvozasi yopiladi. O‘qituvchi va talabalar kiritilmaydi va boshqa holatlar kuzatilmoqda.

Darsga 5-10 daqiqa kechikkan talabani yarim soat izza qilish, jazolash — bu uning ta‘lim olish uchun sarflaydigan vaqtini talon-taroj qilishdir. Bu

talabada o‘qiydigan joyiga nisbatan salbiy munosabat shakllanishiga olib keladi. Biznig fikrimizcha hech bo‘lmasa, shartlar asosida ertalab kirishga ruxsat berib, ba’zi ustozlarga o‘xshab: “Bolajonim keldingmi, darsga kir, to‘g‘risini aytsam sensiz darsni boshlashim qiyin bo‘lib turgandi. Kelganing yaxshi bo‘libdi”,- deb darsdan so‘ng talaba bilan konstruktiv muloqot olib borish kerak.

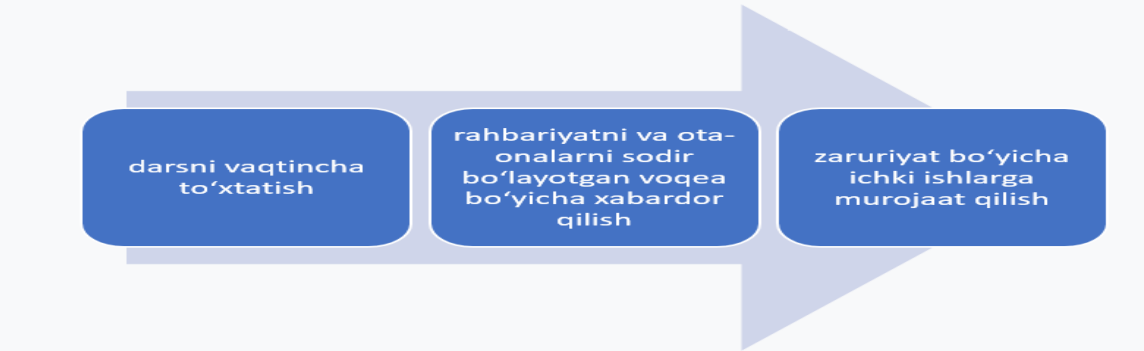
Ta‘lim tashkiloti talabasi voyaga etgan ongli fuqaro sanaladi. Uning dunyoqarashi va fikrlashi maktab yoki kollej o‘quvchisidan farq qiladi.

Ongli talaba avalo o‘z kelajagi uchun muhim ta‘lim dan mutlaqo yuz o‘girmaydi. Talaba darsga istar-istamas kelyaptimi, kelishni istamayatimi, demak, muammo faqat uning o‘zida emas.

Agar talabaning kechikish odati bo‘lsa, boshqa talabalar sizga e’tiborsiz odam sifatida qarashadi. Ular sizni hamma narsaga kechikuvchi inson deb o‘ylashlari mumkin. Agar bu tez-tez sodir bo‘lsa, bu sizning obro‘ingizga putur etkazishi va boshqalar bilan munosabatlaringizga ta’sir qilishi mumkin[1].

Talabalarning darsga kechikib kelishi, ta‘lim dargohlarining ichki tartib qoidalarini va o‘zaro kelishilgan shartnomani buzish hisoblanadi. Talabalarga dars mashg‘ulotlariga kechikmay kelishini doimo eslatib turish kerak.

Darsga kechikib kelgan talaba o‘zini provokatsion tutadi. O‘qituvchining bu jarayondagi xarakatlari quyidagilar bo‘lishi mumkin (1-rasm):

1- rasm. Darsga kechikuvchilarga nisbatan ko‘riladigan choralar.

Darsga kechikish talaba ta‘lim tashkiloti ichki Nizomida belgilangan tartib qoidalarini buzish hisoblanadi. Lekin, bu talabaning baholariga ta’sir qilmasligi kerak, chunki ular faqat ma’lum bir fan bo‘yicha bilim uchun qo‘yiladi. Talabalar kechikib kirishi mumkin bo‘lgan o‘quv faoliyatining asosiy turlari 2-rasmda keltirilgan.

2-rasm. Oliy ta‘lim tizimi o‘quv faoliatining asosiy turlari

Talabalarning dars mashg‘ulotlariga 15 daqiqadan ortiq kelmasligi kechikish hisoblanadi. 5 daqiqagacha kechikib kelgan talabalar ogohlantirilishi va tizimli kechikuvchilar safida ularga chora ko‘rilishi lozim.

O‘qituvchi kechikkan talabani darsdan chiqazib yubormasdan, og‘zaki ogohlantirishi va tushuntirish xati olib darsga ruxsat berishi tavsiya qilinadi. “Chiqish” qo‘ng‘irog‘i chalingandan keyin talabalarni auditoriyada ushlab o‘tirish mumkin emas. Bu holat keyingi juftlik darslariga kechikishga sabab bo‘ladi.

O‘qishga doim kech keladigan talaba ertaga ishlab chiqarishga borgach, ishga o‘z vaqtida keladi deb, hech kim kafolat bera olmaydi.

Ichki Nizomda dars mashg‘ulotlariga kechikish belgilanmagan bo‘lsada, bu qoidabuzarlik odatda shartnoma majburiyatlariga rioya qilmaslik va uni qo‘pol ravishda buzish hisoblanadi.

Darsga kechikishlarni ikki holatda baholash mumkin: birinchisi 15 daqiqadan birinchi juftlik mashg‘ulotlariga kechikish va eng muximi ikkinchisi 2 soatdan ko‘p vaqt kechikish ya’ni darsga kelmaslik tushuniladi.

Necha daqiqa kechikish mumkin degan munozarali savolga o‘tsak, ushbu muddatning davomiyligi butunlay talabaga va keyingi xatti-xarakatlariga bog‘liq. Oddiy imtiyozli davr besh-yetti daqiqani tashkil qilishini talabaga eslatish lozim. Agar talaba har kuni besh-yetti daqiqa kechiksa, sababini tushunish uchun u bilan gaplashishingiz kerak. Talaba fan bo‘yicha nazorat mashg‘ulotiga kechikib kelsa, o‘qituvchi unga nazorat bo‘yicha topshiriqni berishi va nazorat vaqtiga rioya qilishini eslatishi lozim bo‘ladi.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, talabalarning darsga kechikishiga quyidagi uzrli omillarni keltirishimiz mumkin[2]:

- ob-havo bilan bog‘liq holatlar(ko‘p qor, yomg‘ir yog‘ishi);

- yo‘l-transport holatining yomonlashishi(tirbandliklar);
- yaqin qarindoshlarning kasal bo‘lishi;
- tibiiy ko‘rikdan o‘tish;
- ba’zi favqulotli vaziyatlar(yo‘l-transporti xodisasi va boshqalar);
- sudga, harbiy komissiyaga chaqirish;
- sog‘ligining yomonlashishi, kasallanishi, kasalxonada davolanishi;

• sport mashg‘ulotlari yoki musobaqalari;

• olimpiada va boshqa musobaqalarda qatnashish;

- kasallik tufayli shifokor qabulida bo‘lish kabilar.

Talabaning dars mashg‘ulotida yo‘qligi “darsga kechikish” yoki “darsga kelmaslik” deb tushuniladi. Bu holat o‘quv muassasasi ichki Nizomi asosida baholanadi, nazoratga olinadi va zaruriy chora ko‘riladi. Natija, dars mashg‘uloti sifati(ma’ruza yoki munozara jarayonining buzilishi, boshqa talabalarning chalg‘ishi, o‘qishga xalaqit berishi) va umuman auditoriya ruhiyatini buzishi mumkin. Holat nazorat qilinmasa, kechikish surunkali holga kelishi va butun guruhga tarqalishi mumkin natijada, o‘qituvchi rejasi buziladi, gurux va ta‘lim muassasasi ko‘rsatkichlariga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Dars mashg‘ulotiga kechikib kelgan talaba, o‘z xatti-xarakati uchun o‘qituvchidan uzr so‘rashni ham bilishi lozim. Kechikib kelish sababini aytib uzr so‘rashi va bu holat takrorlanmasligiga va’da berishi talaba ma’suliyatiga kiradi. Bu holatlarda o‘qituvchi baqirishiga, talabani haqoratlashi yoki uni kamsitishiga yo‘l qo‘yilmaydi. O‘qituvchi kechikkan talabani uning ichki Nizomda belgilangan formasi yo‘qligi va boshqa sabablar bilan dars mashg‘ulotidan chetlatish mumkin emas, lekin bu holat takrorlansa nizomda ko‘rsatilgan talablar asosida albatta chora ko‘rishi lozim. Talabani auditoriyadan haydab chiqarishga o‘qituvchining huquqi yo‘q, chunki bu xavfsizlik qoidalarining buzilishiga olib kelishi mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Darsga kechikib keluvchilarga qarshi ishlatiladigan metodlar va usullarni tanlash o‘qituvchi darsda hal qilishi mo‘ljallangan masalaga bog‘liq bo‘ladi. Chunonchi, darsga kechikuvchi talabalaga tarbiya usulini bayon etishda bir xil metodlar qo‘llansa, uni mustahkamlashda ikkinchi va uchinchi marta kechikuvchilarga qarshi usullarni umumlashtrishda ya’nada boshqa xil metodlar qo‘llanadi. Darsning turli bosqichlarida kechikuvchilarga qarshi usulni puxta o‘ylash samarali usullar hamda metodlarni tanlash juda muhimdir. Bularning barchasi o‘qituvchidan yetarlicha tajriba,vaqt va qat’iatlikni talab qiladi.

Tarbiya metodlarining ko‘plab turlari mavjud bo‘lib, ularning sonini aniq belgilab bo‘lmaydi.

Metodlar tarbiyaning mantiqiy tomonlariga, komponentlari va vazifalariga asoslanib tasniflanadi. Ta‘lim dargohlarida darsga kechikuvchilarga qarshi tarbiya metodlarining yagona tasnifi yo‘q. Tasnif tartib va tizimni vujudga keltiradi. Umumiy va muayyan, nazariy va amaliy, muhim va tasodifiy tarbiya metodlarini aniqlashga yordam beradi, shu orqali ulardan amaliyotda samaraliroq foydalanishga xizmat qiladi.

Bugungi kun malakali pedagoglarining muvaffaqiyatli ishlashlari, o‘quvchilarga ta‘lim berishlari uchun ta‘lim jarayoniga yangiliklarni tatbiq etishni bilishlari juda muhim hisoblanadi. Shuning uchun innovatsiya yangilik atamasi ko‘pchilikning e‘tiborini tortadi. Innovatsiyaning ta‘lim – tarbiya ishidan to‘liq va aniq qo‘llash uchun uning mazmun, mohiyatini tushunib yetish lozim. Innovatsiya orqali o‘qitish jarayoni o‘qituvchi va o‘quvchining o‘zaro munosabatlarini optimallashtiradi[3].

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘quv jarayonida o‘quvchining o‘zi o‘ziga baho berishi , tanqidiy qarashi rivojlanadi. Talaba uchun dars qiziqarli o‘qitilayotgan predmet mazmuniga aylanadi. O‘qish jarayoniga ijodiy yondashuv, ijobiy fikr namoyon bo‘ladi. Har bir talaba o‘zi mustaqil fikr yurita olishiga, izlanishga, mushohada qilishga olib keladi. Natijada o‘tilgan darslarda o‘quvchi faqat ta‘lim mazmunini o‘zlashtiribgina qolmay, balki o‘zining tanqidiy va mantiqiy fikrlarini ham rivojlantiradi.

1. Inson shaxsiyatini gumanizm uslubiyati bilan tarbiyalash konsepsiyani rivojlantirish;
2. Talabalar necha bor kechiksa ham ularga psixologik yo‘l bilangina ta’sir qilish;
3. Ta‘lim muassasalaridagi o‘quv jarayoni «qonuniylik, demokratik, kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik va hurmat» prinsiplariga asoslanishi[4].

Xulosa shuki, bunday sharoitda o‘qituvchi yuksak rivojlangan fikrlash qobiliyatiga, muammolar bo‘yicha chuqur mushohada yuritishga, muammolarni o‘z vaqtida yecha oladigan qobiliyatga ega bo‘lishi kerak. Darsg kechikib keluvchilarga qarsh tanlangan usullarda darslarni tashkil etishda o‘quvchi shaxsini rivojlantirish o‘zi-o‘ziga zamin yaratishdan boshlanishi kerak.

Ta‘lim olish jarayonida darslarga kechikib keluvchilarga qarshi taklf qilinmoqchi bo‘lgan usul va tarbiya metodlari, vositalari va ularni to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash muhim ahamiyatga ega muommo hisoblanadi. Shu bilan birga

bo‘lajak kadrlarni bunday jarayonlar bilan chuqurroq tanishtirish va bu borada tajribalarni ommalashtirib mustahkamlab borish maqsadga muvofiqdir.

Shuni aytish mumkinki darsga kechikishni oqlab bo‘lmaydi. Ta‘lim o‘z vaqtida olinishi, qoidalar hurmat qilinishi shart. Talabani o‘qituvchi kelmasdan darsxonada hozir bo‘lishga undaydigan ta‘lim tizimi yaratishga hissa qo‘shaylik. Talaba har kunidan mamnun bo‘lsin. Modomiki, u haliyam o‘quv dargohi faoliyatidan qoniqmas ekan, kechikishlar, dars qoldirishlar takrorlanaveradi.

ADABIYOTLAR

1. N.A.Gulbaev. Pedagogik oliy ta‘lim muassasalaridagi “ta‘lim da axborot texnologiyalari” o‘quv fanini tadqiqot ob’ekti sifatida o‘rganish. Diversity Research: Journal. Volume 01 *ssue 04,juli 2023 g. p. 29-34.*
2. N.A.Gulbayev, M.Karshieva. Talabalarning kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirishda axborot texnologiyalarning o‘rni. The role of information technology in the development of communicative competence of students. Volume 2, Issue 4, April 2024.
3. Ch. S. Shamsiyeva. “Dars samaradorligini oshirishda foydalanish uchun metodlar”. WORLDLY KNOWLEDGE International journal of scientific researshers.
4. Н.А.Гулбаев, А.В. Марцинковская. “Axborot- kommunikatsiya texnologiyalarining o‘quv jarayonidagi o‘rni va vazifalari”. Web of Texchology: Multidimensional Researgh Journal. Volume 2, Issue 11, November2024 ISSN (E):2938-3757 194| P a g e.
5. Internet saytlari.

OCHIQ DALA SHAROITIDAGI ZAMBURUG‘LI KASALLIKLAR VA ULARGA QARSHI KURASHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI

Gapparov Islom Uchqun o‘g‘li
Xalqaro Qishloq Xo‘jaligi Universiteti

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287417

ANNOTATSIYA

Qishloq xo‘jaligida ochiq dala ekinlarining hosildorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan asosiy omillardan biri zamburug‘li kasalliklardir. Ushbu maqolada mazkur kasalliklarning tarqalishi, ularning qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish jarayoniga ta’siri va ularga qarshi kurash usullarining iqtisodiy samaradorligi tahlil qilindi. Tadqiqotda biologik, agrotexnik va kimyoviy kurash choralarining samaradorligi xalqaro hamda mahalliy ilmiy tadqiqotlar asosida baholandi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, ekologik xavfsiz kurash usullari nafaqat hosildorlikni oshirishga, balki uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga ham xizmat qiladi. Shu sababli, zamonaviy qishloq xo‘jaligida samarali va ekologik xavfsiz kurash choralari kombinatsiyalangan holda qo‘llanilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

KALIT SO‘ZLAR

zamburug‘li kasalliklar, agrotexnika, biologik kurash, fitopatologiya, innovatsion texnologiyalar, ekologik fungitsidlar, mikrobiologik himoya, iqtisodiy samaradorlik.

АННОТАЦИЯ

Одним из основных факторов, негативно влияющих на урожайность открытых полевых культур в сельском хозяйстве, являются грибковые заболевания. В данной статье проанализировано распространение этих заболеваний, их воздействие на процесс производства сельскохозяйственной продукции и экономическая эффективность методов борьбы с ними. В исследовании дана оценка эффективности биологических, агротехнических и химических мер борьбы на основе международных и отечественных научных исследований. Результаты анализа показали, что экологически безопасные методы борьбы

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

грибковые заболевания, агротехника, биологическая борьба, фитопатология, инновационные технологии, экологические фунгициды, микробиологическая защита, экономическая эффективность.

способствуют не только повышению урожайности, но и обеспечению долгосрочной экономической стабильности. В связи с этим в современном сельском хозяйстве целесообразно применять комбинированные, эффективные и экологически безопасные меры борьбы.

ABSTRACT

One of the main factors negatively affecting the yield of open-field crops in agriculture is fungal diseases. This article analyzes the spread of these diseases, their impact on the agricultural production process, and the economic efficiency of control methods against them. The study evaluates the effectiveness of biological, agrotechnical, and chemical control measures based on international and local scientific research. The analysis results indicate that environmentally safe control methods not only increase productivity but also contribute to long-term economic stability. Therefore, in modern agriculture, it is advisable to apply effective and environmentally safe control measures in a combined manner.

KEY WORDS

fungal diseases, agrotechnics, biological control, phytopathology, innovative technologies, ecological fungicides, microbiological protection, economic efficiency.

KIRISH

Qishloq xo‘jaligi ekinlari turli zararli omillar, jumladan, fitopatogen zamburug‘lar ta’sirida jiddiy zarar ko‘radi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) ma’lumotlariga ko‘ra, jahonda har yili ekinlarning 20-40% qismi zararli kasalliklar tufayli yo‘qotiladi. O‘zbekistonda esa bu ko‘rsatkich 10-15% ni tashkil etadi. Fitopatogen zamburug‘lar hosil sifatini yomonlashtirib, qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotiga sezilarli darajada zarar yetkazadi. Shu sababli, ushbu kasalliklarga qarshi samarali kurashish qishloq xo‘jaligida muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamburug‘lar xlorofilsiz mikroorganizmlar bo‘lib, vegetativ tanasi bir hujayralilarda tallom (Thallophuta) va ko‘p hujayralilarda gifa (Mucata) shaklida bo‘ladi. Ular o‘zlarining tuzilish xususiyatlari jihatidan o‘simliklarga o‘xshab cheksiz o‘sish, hayvonlarga o‘xshab geterotrof oziqlanish hamda glikogen hosil qilish xossalariga ega. Shuningdek, zamburug‘lar hujayra po‘sti

xitin moddasidan tashkil topgan bo‘lib, bu ularning o‘ziga xos biologik xususiyatlaridan biridir.

Fitopatogen zamburug‘lar o‘simliklarda turli kasalliklarni keltirib chiqaradi, jumladan, g‘uborlarning hosil bo‘lishi, yostiqchalarning paydo bo‘lishi va so‘lish jarayonlari kuzatiladi. Masalan, un-shudring kasalligi oqibatida g‘alla donli ekinlarning barglari va poyasida kulrang g‘uborlar hosil bo‘ladi. Shuningdek, zang kasalliklari natijasida o‘simlik sirtida qo‘ng‘ir yoki qoramtir rangli kukunsimon sporalar to‘planadi. Vertitsillyoz so‘lish kasalligi esa o‘simliklarning yuqori qismida turgor yo‘qolishiga va o‘tkazuvchi to‘qimalarning qo‘ng‘ir tusga kirishiga sabab bo‘ladi.

Ushbu tadqiqotda qishloq xo‘jaligi ekinlariga zarar yetkazuvchi fitopatogen zamburug‘larning biologik xususiyatlari, ularning o‘simliklarga ta’siri va kasalliklarga qarshi kurash choralari tahlil qilinadi. Olingan natijalar asosida qishloq xo‘jaligi ekinlarini samarali himoya qilishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Dunyo bo‘ylab zamburug‘li kasalliklar qishloq xo‘jaligiga jiddiy zarar yetkazib, yillik hosildorlikning pasayishiga va katta iqtisodiy yo‘qotishlarga sabab bo‘lmoqda. Ushbu kasalliklarning oldini olish va ularga qarshi kurashish maqsadida har yili sezilarli mablag‘ sarflanadi. Masalan, AQShda fungitsidlarga yiliga 1,5 milliard dollar, Yevropa Ittifoqida esa 2,2 milliard dollar ajratiladi.

O‘zbekistonda ham bu muammo dolzarb bo‘lib, 2023 yilda fungitsidlar uchun 45 million dollar mablag‘ ajratilgan. Biroq, kimyoviy fungitsidlarning doimiy qo‘llanilishi nafaqat iqtisodiy jihatdan katta xarajat talab qiladi, balki ekologik muammolarni ham keltirib chiqaradi. Xususan, tuproq degradatsiyasi, foydali mikroorganizmlarning yo‘qolishi va pestitsidlarga chidamli yangi patogenlarning paydo bo‘lishi ushbu usulning uzoq muddatli samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu sababli, olimlar va qishloq xo‘jaligi mutaxassislari biologik kurash usullariga tobora katta e’tibor qaratmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, biologik kurash usullari uzoq muddatli iqtisodiy foyda keltirib, ekologik barqarorlikni ta’minlaydi. Biologik fungitsidlar, antagonistik mikroorganizmlar va agrotexnik usullardan foydalanish natijasida hosildorlikni oshirish va zararli ta’sirlarni kamaytirish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot doirasida zamburug‘li kasalliklarga qarshi kurashishning innovatsion usullari o‘rganilib, biologik nanofungitsidlar, fitobiotiklar va

mikrobiologik kurash strategiyalariga asoslangan muqobil yondashuvlar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, **Bacillus subtilis** va **Pseudomonas fluorescens** kabi foydali bakteriyalarni qo‘llash orqali patogenlarga qarshi tabiiy himoya tizimini kuchaytirish mumkinligi aniqlandi. Ushbu bakteriyalar o‘simlik rizosferasida faoliyat yuritib, patogen mikroorganizmlarni bostiradi hamda hosildorlikni 20% ga oshirishga yordam beradi.

Shuningdek, tadqiqot davomida turli kimyoviy va biologik fungitsid preparatlarining samaradorligi solishtirildi. Olingan natijalar biologik preparatlarning uzoq muddatli iqtisodiy foydalari yuqori ekanini va ekotizimga kamroq zarar yetkazishini ko‘rsatdi. An’anaviy kimyoviy fungitsidlar qisqa muddatda yuqori samaradorlikka ega bo‘lsa-da, ularning doimiy qo‘llanilishi tuproq mikroflorasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, ekologik barqaror strategiyalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, tadqiqot agrotexnik usullarning samaradorligini ham tahlil qildi. Tuproq unumdorligini oshirish va o‘simliklarni himoya qilish uchun organik moddalardan foydalanish, ekin almashinuvi tizimini takomillashtirish va mahalliy agroekotizimga moslashtirilgan biologik vositalarni qo‘llash zarurligi aniqlandi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot natijalari zamburug‘li kasalliklar bilan kurashishda innovatsion va ekologik xavfsiz yondashuvlarni ishlab chiqishga, qishloq xo‘jaligidagi barqarorlikni ta’minlashga yordam beradi.

TAHLILLAR VA ASOSIY NATIJALAR

Qishloq xo‘jaligida zamburug‘li kasalliklar hosildorlikka jiddiy zarar yetkazib, iqtisodiy yo‘qotishlarga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli, ushbu kasalliklarga qarshi samarali kurashish usullarini aniqlash va joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. O‘tkazilgan tajribalar natijasida turli yondashuvlarning samaradorligi baholandi va quyidagi asosiy xulosalar chiqarildi.

Birinchi navbatda, nanofungitsidlar o‘zining yuqori samaradorligi bilan ajralib turadi. Ularning ta’sir darajasi 70% ga teng bo‘lib, patogen mikroorganizmlarga qarshi yuqori biologik faollikka ega. Nanofungitsidlar nanozarrachalar texnologiyasiga asoslangan bo‘lib, ularning afzalliklari orasida tez ta’sir qilish, past konsentratsiyada samaradorlikni saqlab qolish va uzoq muddatli himoya ta’minlash kabi jihatlar mavjud. Ushbu usulning muvaffaqiyatli qo‘llanilishi uchun texnologik moslashuv va iqtisodiy jihatdan maqbullik muhim omillar hisoblanadi.

Ikkinchi muhim yondashuv biologik fungitsidlar bo‘lib, ular 60% samaradorlikka ega va iqtisodiy jihatdan an’anaviy kimyoviy fungitsidlarga

qaraganda arzonroqdir. Biologik fungitsidlar o‘simliklarning tabiiy himoya tizimini kuchaytirib, tuproq va atrof-muhit uchun xavfsiz hisoblanadi. Xususan, Bacillus subtilis va Pseudomonas fluorescens kabi foydali mikroorganizmlar asosida ishlab chiqilgan biologik fungitsidlar o‘simliklarni himoya qilishda samarali vosita bo‘lib, uzoq muddatli ekologik barqarorlikni ta’minlaydi. Biroq, ushbu usulning kamchiligi shundaki, biologik fungitsidlarning ta’siri kimyoviy preparatlarga nisbatan sekinroq bo‘lishi mumkin.

Uchinchi yondashuv organik dehqonchilik bo‘lib, uning samaradorligi 50% darajasida baholandi. Ushbu tizim sun’iy kimyoviy vositalarni cheklab, tuproq unumdorligini tabiiy yo‘l bilan saqlashga qaratilgan. Organik dehqonchilik usullari tuproq mikroflorasining barqarorligini ta’minlab, hosildorlikning uzoq muddatli oshishiga yordam beradi. Biroq, ushbu tizimni keng joriy etish uchun biologik kurash strategiyalarini rivojlantirish va mahsulotlar sertifikatsiyasini yo‘lga qo‘yish zarur.

Eng samarali yondashuv esa kombinatsiyalangan usul hisoblanadi. Ushbu strategiyada biologik va kimyoviy fungitsidlarning afzalliklari birlashtirilib, kasalliklarni samarali nazorat qilish va atrof-muhitga zarar yetkazmaslik imkoniyati yaratiladi. Ushbu yondashuv natijasida hosildorlik 25-30% ga oshadi va qishloq xo‘jaligida barqarorlik ta’minlanadi.

Xulosa qilib aytganda, qishloq xo‘jaligida zamburug‘li kasalliklarga qarshi kurashishda turli yondashuvlar mavjud bo‘lib, ularning har biri ma’lum afzallik va kamchiliklarga ega. Nanofungitsidlar yuqori samaradorlikka ega bo‘lsa-da, texnologik rivojlanishni talab qiladi. Biologik fungitsidlar ekologik jihatdan xavfsiz va iqtisodiy jihatdan maqbul bo‘lsa-da, ta’sir qilish muddati uzoqroq. Organik dehqonchilik tabiiy resurslardan samarali foydalanishni rag‘batlantirsa-da, hosildorlik darajasiga ta’sir qilishi mumkin. Eng optimal yondashuv esa kombinatsiyalangan usul bo‘lib, u ekologik barqarorlik va yuqori hosildorlikni ta’minlaydi. Shu boisdan, kelajakda qishloq xo‘jaligida kombinatsiyalangan strategiyalarga ko‘proq e’tibor qaratish va ularni joriy etish muhim hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Fitopatogen zamburug‘lar qishloq xo‘jaligi ekinlari uchun katta xavf tug‘dirib, hosildorlikka jiddiy zarar yetkazadi. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy kimyoviy fungitsidlar qisqa muddatli yechim sifatida samarali bo‘lsa-da, ularning doimiy qo‘llanilishi tuproq sifatining yomonlashishiga, patogenlarning rezistentlik hosil qilishiga va ekologik muammolarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, zamburug‘li kasalliklarga

qarshi kurashishda muqobil va barqaror yondashuvlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Nanofungitsidlarning samaradorligi bo‘yicha tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ular patogenlarga qarshi tez ta’sir qilib, uzoq muddatli himoya ta’minlaydi. Biroq, nanofungitsidlarning tijoratlashuvi va qishloq xo‘jaligi amaliyotiga keng joriy etilishi uchun texnologik moslashuv va iqtisodiy jihatlar inobatga olinishi lozim. Shuningdek, biologik fungitsidlar, ayniqsa Bacillus subtilis va Pseudomonas fluorescens bakteriyalari asosida yaratilgan preparatlar, patogen mikroorganizmlarni bostirishda samarali bo‘lib, ekologik xavfsizlikni ta’minlaydi. Ushbu usullar kimyoviy fungitsidlarga muqobil bo‘lishi mumkin va tuproq mikroflorasini saqlab qolishga yordam beradi.

Organik dehqonchilik usullari esa atrof-muhitga zarar yetkazmasdan, qishloq xo‘jaligi ekinlarini fitopatogenlardan himoya qilish imkonini beradi. Biroq, organik usullar samaradorligi kimyoviy fungitsidlarga nisbatan pastroq bo‘lishi sababli, ularni qo‘llashda ekin almashinuvi, foydali mikroorganizmlar va o‘simlik immunitetini kuchaytiruvchi tabiiy stimulyatorlar bilan integratsiyalash muhimdir. Biologik va kimyoviy vositalarni kombinatsiyalash orqali esa eng yuqori natijalarga erishish mumkin. Bunday yondashuv kasalliklarni tez va samarali nazorat qilishga yordam beradi, hosildorlikni oshiradi va ekologik muammolarni kamaytiradi.

Shu nuqtai nazardan, quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Biologik kurash strategiyalarini kengaytirish – Qishloq xo‘jaligida biologik fungitsidlardan foydalanish hajmini oshirish va agroekotizimlarga mos keladigan foydali mikroorganizmlar asosida yangi preparatlar ishlab chiqish lozim.
2. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish – Nanofungitsidlar, fitobiotiklar va mikrobiologik kurash usullarining keng qo‘llanilishi uchun tadqiqot va ishlab chiqarish jarayonlarini qo‘llab-quvvatlash kerak.
3. Kimyoviy fungitsidlardan oqilona foydalanish – Ularning haddan tashqari ko‘p qo‘llanishi tuproq sifatining yomonlashishiga va patogenlarning chidamliligini oshirishiga sabab bo‘lishi mumkin.
4. Qishloq xo‘jaligi tizimlarida integratsiyalashgan yondashuvlarni rivojlantirish – Fermer xo‘jaliklarida ekin almashinuvi, foydali mikroorganizmlar va ekologik himoya choralarini o‘z ichiga olgan kompleks tizimlarni joriy etish orqali barqaror qishloq xo‘jaligiga erishish mumkin.
5. Davlat qo‘llab-quvvatlovi va ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish – Ekologik xavfsiz qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun subsidiya va grant

dasturlarini yo‘lga qo‘yish hamda ilmiy tadqiqot institutlari bilan hamkorlik qilish muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, fitopatogen zamburug‘larga qarshi samarali kurashish qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosildorligini oshirish va barqaror qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun muhim omillardan biridir. Zamonaviy agrotexnologiyalar, ekologik xavfsiz vositalar va ilmiy asoslangan yondashuvlar orqali ushbu muammoga samarali yechim topish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdullayev, A. (2020). O‘zbekiston qishloq xo‘jaligida biotexnologik kurash usullari va ularning samaradorligi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.
2. Agrios, G. N. (2005). O‘simlik kasalliklari (5-nashr). Akademik nashriyot.
3. Bateman, G. L., & Jenkyn, J. F. (2001). Donli ekinlarning fungitsidlarga chidamliligi. Amaliy biologiya yillik jurnali, 138(3), 329-341.
4. BMT Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti (FAO) (2022). O‘simlik kasalliklarining global oziq-ovqat ishlab chiqarishga ta’siri. Rim: FAO.
5. Cook, R. J. (2001). O‘simlik kasalliklariga qarshi biologik nazorat: Uni samarali yo‘lga qo‘yish. Agronomiyada ilg‘or tadqiqotlar, 71, 1-39.
6. Desjardins, A. E. (2006). Fusarium zamburug‘lari mikotoksinlari: kimyosi, genetikasi va biologiyasi. Amerika fitopatologiya jamiyati nashriyoti (APS Press).
7. Gossen, B. D., Conner, R. L., & Kozub, G. C. (2001). O‘simlik kasalliklarining hosildorlikka ta’siri va ularni boshqarish strategiyalari. Kanada o‘simlik patologiyasi jurnali, 23(1), 1-8.
8. Huber, L., & Gillespie, T. J. (1992). Bargning namlik davomiyligi va zamburug‘li kasalliklarning tarqalishini modellashtirish. Qishloq xo‘jalik va o‘rmon meteorologiyasi, 55(1-2), 1-12.
9. Khan, M. R., & Javaid, A. (2021). O‘simlik patogenlariga biologik qarshi kurash: ekinlarni himoya qilishning barqaror usuli. Springer Nature.
10. Lucas, J. A. (2012). O‘simlik va ekinlardagi zamburug‘li patogenez: molekulyar biologiya va himoya mexanizmlari (2-nashr). Springer.
11. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi (2022). Fitopatogen zamburug‘larning qishloq xo‘jaligi ekinlariga ta’siri va himoya usullari. Toshkent: Fan va Texnologiya Markazi.
12. O‘zbekiston Respublikasi Qishloq Xo‘jaligi Vazirligi (2023). O‘zbekiston qishloq xo‘jalik ekinlarining zararkunanda va kasalliklariga qarshi kurash choralari. Toshkent.

13. Oerke, E. C. (2006). Zararkunandalar tufayli hosil yo‘qotishlari. Qishloq xo‘jalik fanlari jurnali, 144(1), 31-43.
14. Pimentel, D. (2005). Pestitsidlarning ekologik va iqtisodiy xarajatlari, asosan AQShda qo‘llanilishi misolida. Atrof-muhit, rivojlanish va barqarorlik, 7(2), 229-252.
15. Strange, R. N., & Scott, P. R. (2005). O‘simlik kasalliklari: global oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid. Fitopatologiya yillik sharhi, 43, 83-116.
16. Zuehlke, S., Schymura, J., & Bucheli, T. D. (2011). Tuproqda pestitsidlarning parchalanishi va ekologik ta’siri. Atrof-muhit fanlari va texnologiyalari, 45(10), 4353-4360.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI LINGVOPOETIK TADQIQOTLARDA YORDAMCHI SO‘Z TURKUMLARIGA MUNOSABAT

Ismailova Dilnoza Shavkatovna
Toshkent tibbiyot akademiyasi
akademik litseyi o‘zbek tili va adabiyot
fani o‘qituvchisi Tillar kafedrasi mudiri

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287428

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada badiiy matn tilini o‘rganishda lingvopoetik yondashuvning nazariy asoslari haqida so‘z boradi. Mazkur yo‘nalishda ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar va ularning ishlari haqida ma’lumot beriladi hamda bu ishlarda yordamchi so‘z turkumlariga munosabat masalalari tahlil qilinadi. Maqolada yordamchi so‘zlar haqida ayrim mulohazalar bildirilgan ishlardan namunalar keltiriladi va ular badiiy matnga qanday maqsadlarda olib kirilganligi, asar badiiyatini boyitishga qay darajada hissa qo‘shganligi haqida fikr – mulohazalar bildiriladi.

KALIT SO‘ZLAR

lingvopoetika, stilistik aspekt, estetik vazifa, yordamchi so‘zlar, ko‘makchi, bog`lovchi, yuklama, o‘xshatish vositasi.

АННОТАЦИЯ

В этой статье будут рассмотрены основы лингвопоэтического подхода в изучении художественного текста, а также ученые, проводившие научные исследования в этой области. В статье будет проанализирован вопрос отношения к служебные слова в этих работах. Приведены примеры из некоторых исследований о служебные слова и обсуждаются цели, с которыми эти элементы были включены в художественный текст, а также мнения исследователей по этому поводу.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

лингвопоэтика, стилистический аспект, эстетическая задача, служебные слова послелог, союз, частица, средство сравнения.

ABSTRACT

This article provides an overview of the basics of the linguistic-poetic approach in studying artistic texts, as well as information about scholars who have conducted scientific research in this field. The article

KEY WORDS

linguistic poetics, stylistic aspect, aesthetic function, auxiliary words, auxiliary,

also analyzes the issues related to auxiliary parts of speech in these works. Examples from studies discussing auxiliary words are presented, and the researcher's views on the purposes for which these words are introduced into artistic texts are provided

conjunction, predicative, means of comparison

KIRISH

Badiiy asar tilidagi so‘zlar xilma-xil ma’no jilosiga, cheksiz tasviriy ifoda imkoniyatlariga ega ekanligi bilan o‘zbek tilining rang-barang jihatlarini ochib beradi. Olimlarimiz azaldan badiiy asar tilini o‘rganishga katta qiziqish bildirishgan. Badiiy asar tilini o‘rganishda asosan keng tarqalgan ikki xil yo‘nalish mavjud. Bu ikki yo‘nalishni X. Doniyorov va S.Mirzayevlar quyidagicha ta’riflaganlar: “Tildagi o‘sish, o‘zgarishlarni o‘rganishni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘yadigan aspekt – lingvistik aspekt, yozuvchining umumxalq tiliga bo‘lgan munosabati, til boyliklaridan foydalanishi, yozuvchining mahorati va stili haqida xulosa chiqaruvchi aspekt- stilistik aspektdir”[6] Badiiy asar tilini o‘rganishdagi stilistik yo‘nalish tilning estetik vazifasini tadqiq etishga qaratilgan. Tilning estetik vazifasining namoyon bo‘lish o‘rni badiiy asar matnidir. Bunda badiiy asar tilidagi ma’nodosh, shakldosh va zid ma’noli, ko‘p ma’noli, tarixiy va arxaik so‘zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so‘zlar, chet va vulgar so‘zlar ajratib olinadi hamda asarga nima maqsadda olib kirilgani izohlanadi. Badiiy asar tilini tilning aynan estetik vazifasining namoyon bo‘lishi tarzida o‘rganuvchi tilshunoslik fanining sohasi “lingvistik poetika” – “lingvopoetika” deb nomlash ancha turg‘unlashdi[7]. Lingvopoetika badiiy matn tili, shakli va mazmun birligini, til birliklarining badiiy qimmatini hamda o‘quvchiga estetik ta’sirini o‘rganadi. Lingvopoetika tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohalari erishgan yutuqlarga tayanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘tgan asrning 50-yillaridan boshlab o‘zbek tilshunosligida ham lingvopoetikaga oid tadqiqotlar dastlab maqolalar tarzida keyinchalik dissertatsiyalar tarzida amalga oshirildi. Badiiy tili masalasini ayni lingvopoetik

[6] Дониёров Х. Мирзаев С. Сўз санъати, - Тошкент, 1962, 173-174- бетлар

[7] Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил махорати, Филол. фан. ном. ...дисс. – Тошкент, 2000, Б-14- 51

maqsadlar bilan yoritishda R. Qo‘ng’urov[8], I. Qo‘chqortoyev[9], Q. Samadov[10], B.Yo‘ldoshev[11], H.Doniyorov va S.Mirzayev[12], L.Abdullayeva[13], E.Qilichev[14], P.Qodirov[15], B.Umurqulov[16], S.Karimov[17], M. Yo‘ldoshev[18] G.Keldiyorova[19], D.Shodiyeva[20], D.Andaniyozova G.Muhammadjonova[21], H Abdurahmonov ва N.Mahmudov[22], A. Xasanov[23], S.Toshxo‘jayeva[24], D.Turdialiyevalarning[25], G.Jumanazarova[26], M. Qurbonova[27] va juda ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlarini

8 Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. – Самарқанд, 1975.

9 Қўчқортоев И. Бадиий нутқ стилистикаси. – Тошкент: Фан, 1975.

10 Самадов Қ. Ойбекнинг тил маҳорати. – Тошкент: Фан, 1981; Самадов Қ. Ўзбек тили услубияти (бадиий услуб). – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.

11 Йўлдошев Б. Бадиий нутқ стилистикаси. – Самарқанд, 1982; Юлдашев Б. Стилистический анализ узбекской художественной прозы. – Ташкент: Ўқитувчи, 1989.

12 Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1962; Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стил. – Тошкент: Фан, 1988.

13 Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. – Ташкент: Фан, 1979.

14 Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фан, 1982.

15 Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. – Тошкент: Фан, 1973.

16 Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990.

17 Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби: Филол. фан. д-ри ...дис. автореф. – Тошкент, 1993.

18Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил махорати, Филол. фан. ном. дис. – Тошкент,2000; Йўлдошев М Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. д-ри ...дис – Тошкент, 2009

19 Келдиёрова Г. Ўзбек бадиий нутқида антитеза. Филол. фан. ном. дис.-Тошкент, 2000.

20 Шадиева Д. Мухаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси Филол. фан.ном. дис.-Тошкент, 2007

21 Мухаммаджонова Г. 80-йиллар охири, 90-йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопоэтик тадқиқи Филол. фан.ном. дис.-Тошкент -2003

22 Абдураҳмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981; Маҳмудов Н. Ўзимиз ва сўзимиз. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. – Б. 58-66.

23 Ҳасанов А. Абдулла Қаххор ҳикоялари тили бадиятини таъминловчи лексик-стилистик воситалар. Фил. фан. ном. дис. Т.2010,

24 Тошхўжаева Ш. Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси: Филол.фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) дис. автореф. – Фарғона, 2017.

25 Турдиалиева Д. Ўзбек халқ мақоллари лингвопоэтикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри. (PhD) дис. – Қарши, 2019.

26 Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси Филол. фан.д.ри. дис.-Тошкент, 2017

27 Қурбонова М. Мустақиллик даври достонлари лингвопоэтикаси. Фил. фан. ном. дис, Т., 2020

keltirishimiz mumkin. Ma'rufjon Yo'ldoshevning "Badiiy matnning lingvopoetik tahlili" nomli doktorlik dissertatiyasida badiiy matn, unga lingvopoetik yondashuv hamda badiiy matndagi til vositalarining poetik aktuallashuvi masalalari batafsil yoritilgan. Mazkur ish keyingi yillarda badiiy matn tahliliga lingvopoetik yondashuv masalalariga qaratilgan ilmiy izlanishlar uchun tayanch vazifasini bajarib kelmoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR

Keyingi yillarda u yoki bu ijodkorning til boyliklaridan foydalanishi, so'z qo'llash mahorati va uslubini yoritishga qaratilgan tadqiqot ishlari maydonga keldi. Mazkur maqolani yozish jarayonida badiiy matnning lingvopoetik tahliliga bag`ishlangan 32 ta tadqiqot ishi bilan tanishib chiqildi va bu ishlarda yordamchi so'z turkumlariga munosabat masalasi o'rganildi. Aksariyat tadqiqot ishlarida yordamchi so'z turkumlari haqida hech qanday fikr bildirilmagan. Yordamchi so'z turkumlari haqida ayrim mulohazalar bildirilgan tadqiqot ishlarining ba'zilariga to'xtalib o'tamiz. M. Yo'ldoshev Cho'lponning badiiy til mahoratini tadqiq qilar ekan, "Kecha va kunduz" romanida qo'llanilgan o'xshatishlarni ham tahlilga tortgan. Cho'lponning, ayniqsa, o'xshatish etalonini tanlashda betakrorligi misollar orqali yoritilgan. Masalan, *Domla maktabidan "ozod" bo'lgan eski maktab bolalari* ***singari*** *o'zini eshikka urdi. Kamsitishlar o'sha onning o'zidayoq unutilgan, o'tgan yilgi qorday erib yo'q bo'lgan, bahordagi yomg'ir* ***kabi*** *asari ham qolmagan.* Bunday o'xshatishlarda ko'makchi o'xshatish vositasi sifatida xizmat qilgan. Misollardan ko'rinadiki, Cho'lpon romanda o'xshatishlarning..butun lisoniy badiiy imkoniyatlarini to'liq ishga sola bilgan, uni xalq tilining katta bilimdoni sifatida yaratgan o'xshatishlari o'zining betakrorligi, kuchli obrazliligi bilan alohida ajralib turadi.[28] A.Xasanov o'z nomzodlik ishida Abdulla Qahhor hikoyalari tili badiiyatini ta'minlovchi leksik-stilistik vositalarni o'rganar ekan, adib hikoyalarida uchraydigan o'xshatishlarni ham tahlilga tortadi. Olim adib hikoyalarida qo'llanilgan o'xshatishlarni qanday grammatik vositalar yordamida yuzaga chiqishiga ko'ra uch guruhga bo'ladi: 1.O'xshatish vositalarining affikslar bilan ifodalanishi; 2. O'xshatishning yordamchi so'zlar bilan ifodalanishi; 3. O'xshatishlarning leksik-grammatik vositalar bilan ifodalanishi. Abdulla Qahhor hikoyalarida o'xshatishlar *xuddi, go'yo* yuklamalari; *singari, qatori* ko'makchilari yordamida ifodalanishini misollar orqali izohlaydi. Jumladan, *Hali siz diqqat*

[28] Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил махорати, Филол. фан. ном. ...дис. – Тошкент, 2000, Б-112

*qilmadiningiz, ko‘chaning boshida turishini ko‘rsangiz- **xuddi** cho‘chigan tovuqday boshini silkib- silkib, atrofga qaraydi.* (“Ig‘vogar”) – *Qo‘ling **xuddi** erkakning qo‘liga o‘xshaydi-ya, Maston.*(“Maston”) Bunday o‘xshatishlarda xuddi yuklamasi *-day, -dek* hamda *o‘xshamoq* vositalari bilan birga qo‘llaniladi. [29] Go‘yo o‘xshatish yuklamasi yakka holda ham *-day, -dek* qo‘shimchalari bilan qavatlashgan holatda ham keladi. *Hamma rasm-rusum joyiga yetkazilgandan keyin odamlar tobutni ko‘targanda shu rishta birdan tortildi-yu, **go‘yo** Hikmat buvaning yurak-bag‘rini sug‘urib oldi. (“Mahalla”) Shamol bir xuruj qilganida nimanidir keltirib darchaga urdi. U narsa darchani tirmalagancha sidirilib pastga tushib ketdi. Hamma o‘tirgan yerida **go‘yo** bir qarich cho‘kkan**day** bo‘ldi va tin olmay bir-biriga qaradi. (“Dahshat”)* Bunday o‘xshatishlar abstarakt o‘xshatishlar deb ham yuritiladi. Yozuvchi o‘xshatishning bu turidan personajlarning ruhiy kechinmalarini yaqqollashtirishda unumli foydalangan. *Singari, qatori* ko‘makchilari bilan hosil qilingan o‘xshatishlarda o‘xshatish vositasi o‘xshatish etalonidan so‘ng o‘rinlashadi. *Odam intiladigan cho‘qqi tog‘ cho‘qqisi **singari** bulutlar orasida emas, yerda bo‘ladi, - dedi Samijon* (“Nurli cho‘qqilar”) “*Shuncha yil sening zavodingda ishlab qornim ham to‘ymadi, ochdan ham o‘lmadim, sen meni ot **qatori** ko‘rarding, toypaxtalar orasida qolib qovurg‘am singanda kasalimni mahalla boqqan”,- deb o‘pkalaydimi?* (“Yillar”) Singari ko‘makchisi badiiy uslubga xos bo‘lib unda ko‘tarinki, tantanavor ruh yetakchilik qiladi. Qatori yarim ko‘makchisi esa asosan jonli so‘zlashuv tiliga xos. Yozuvchi undan personaj nutqiga jonli tilga xos kolorit berish maqsadida foydalangan hamda ruhiy tahlilning ajoyib namunasini yarata olgan.[30] Mustaqillik davri dostonlarini lingvopoetik jihatdan tahlil qilgan M.Qurbonova ham dostonlardagi o‘xshatishlarda yordamchi so‘zlar o‘xshatish vositasi sifatida qo‘llanilganligini ta’kidlaydi. Jumladan, A. Oripovning

Minglab ko‘zlar tikiladi bitta o‘zimga,
Chunki mening qismatimga janglar yozilgan.
*Faqatgina Bibixonim to‘lin oy **kabi,***
Yoritadi tund qorong‘i kechalarimni.

Doston qahramonining ichki tuyg‘ulari-yu ruhiy kechinmalarini aks ettirish maqsadida ijodkor kabi ko‘makchisini o‘xshatish vositasi sifatida qo‘llaydi.

[29] Ҳасанов А. Абдулла Қаххор ҳикоялари тили бадиятини таъминловчи лексик-стилистик воситалар. Фил. фан. ном. дис. Т.2010, Б-106

[30] Xasanov A. Ўша диссертация, B-107

Ushbu o‘xshatishda Amir Temurning Bibixonimga bo‘lgan cheksiz hurmati, e`tibori va ehtiromi o‘z ifodasini topadi.[31]

It yaxshi biladi: Qadri- bebaho!
Xo‘sh, uni quchoqlab o‘psinlarmi?
Yo‘q!
Axir** chegara bor hurmatda **hatto! (Usmon Azim Saylanma) Shoir bu she`rida xalq tilidagi *tumshug‘ini suqmoq, burnini suqmoq* obrazli iborasi yordamida xalq orasidagi “har narsaning o‘z chegarasi bor” aqidasini butun mohiyati bilan ochib bergan. Ta’kidni kuchaytirish maqsadida shoir satrning boshi va oxirida kuchaytiruv yuklamalarini (*axir, hatto*) qo‘llaydi. Ta’kidni kuchaytirish kitobxon ongiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.[32]

Usmon Nosir asarlari lingvopoetikasini tadqiq etgan J.Yuldashev ilmiy ishi ikkinchi bobining ritorik so‘roq gaplar lingvopoetikasi deb nomlangan faslida Usmon Nosir she’rlarida qo‘llangan ritorik so‘roq gaplar asosan so‘roq olmoshlari va so‘roq yuklamalari yordamida shakllantirilganligini aytadi. Xususan, Usmon Nosir ijodining gultoji bo‘lgan “Nil va Rim” dostonidan olingan parchada *Bundan boshqa xo‘rlik bor**mi axir** insonga?* birgina ritorik so‘roq gap butun dostonda aytilmoqchi bo‘lgan alam, afsus, nadomat kabi qo‘shimcha ma’nolar ifodalashini ta’kidlagan [33]. O‘zbek tilida so‘roq va buyruq konstruksiyalarining lingvopoetik tahlilini olib borgan T. Allayorov so‘roq yuklamalarining so‘roq mazmunini ifodalashdan tashqari jonli so‘zlashuv nutqida buyruqni yumshatish uchun ham ishlatilishini bildiradi: “*Yerib borganda telefon qilib qo‘y*” jumlasining o‘rniga “*Yetib borganda telefon qilib qo‘ygin-a!”*[34] Shuningdek, J.Yuldashev Usmon Nosir asarlaridagi o‘xshatishlarni ham tahlilga tortadi. Ijodkor she`rlarida o‘xshatish vositasi sifatida *–day,-dek,-simon, -ona, -namo, -omuz, -cha, -larcha* affikslari bilan bir qatorda *kabi, go‘yo, misoli* yordamchi so‘zlari ham ishlatilganligini yozadi. Masalan,

*Boqsam:.xom.sut.**kabi***
Ko‘kimtir sahar (“Naxshon”) Yuqoridagi kabi shoirning o‘ziga xos o‘xshatishi

[31] Қурбонова М. Мустақиллик даври достонлари лингвопоэтикаси. Фил. фан. ном. дис., Т., 2020., Б-125
[32] Қурбонова М Ўша диссертация В-71
[33] Yuldashev J. Usmon Nosir she`riyati lingvopoetikasi Fil. fan. nom.dis, Avtoreferat, Toshkent., 2023, B- 19
[34] Аллаёров Т. Ўзбек тилидаги буйруқ ва сўроқ конструкцияларининг лингвопоэтик хусусиятлари Фил. фан. ном. дис., Автореф. Гулистон, 2020, Б-23

hech bir ijodkor asarlarida uchramaydi.[35] Sh.Siddiqovaning O‘zga gap sintaksisi va lingvopoetikasiga bag`ishlangan nomzodlik ishida *go‘yo* yuklamasi o‘zga gap(ko‘chirma gap) tarkibida kelib axborotning aniq va ishonchli emasligi ta’kidlash maqsadida qo‘llanilishini misollarda izohlagan. *Nilufar yaqinda allaqaysi jurnalda o‘qigan edi:* ***go‘yoki*** *ko‘z yoshi kishiga foyda keltiradi degan gap shunchaki taxmin emas, balki ilmiy jihatdan asoslangan fikr emish,* ***go‘yo*** *alam ko‘z Yoshi bilan chiqib ketarmish* (O.Yoqubuv “Billur qandillar) [36]

XULOSA

Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, lingvopoetik tadqiqotlarda yordamchi so‘z turkumlari ishning rejasi yoki fasli darajasida o‘rganilmagan. Ayrim ishlarda yordamchi so‘z turkumlari haqida yo‘l-yo‘lakay fikrlar bildirilgan. Bu ishlarning aksariyatida ***singari, kabi*** ko‘makchilari, ***go‘yo, xuddi, naq*** yuklamalari o‘xshatish vositasi sifatida yuzaga chiqishi haqida fikrlar keltirilgan. Aytish joizki, yordamchi so‘z turkumlarining qamrovi katta ekanligi hisobga olinsa, kengroq va batafsilroq o‘rganish zarurati seziladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Дониёров Х. Мирзаев С. Сўз санъати, - Тошкент, 1962;
2. Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. – Самарқанд, 1975;
3. Қўчқортоев И. Бадиий нутқ стилистикаси. – Тошкент: Фан, 1975;
4. Самадов Қ. Ойбекнинг тил маҳорати. – Тошкент: Фан, 1981;
5. Самадов Қ. Ўзбек тили услубияти (бадиий услуб). – Тошкент: Ўқитувчи, 1991;
6. Йўлдошев Б. Бадиий нутқ стилистикаси. – Самарқанд, 1982;
7. Умурқулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990;
8. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби: Филол. фан. д-ри ...дис. автореф. – Т., 1993;
9. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил махорати, Филол. фан. ном. ...дис. – Тошкент,2000;
10. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. д-ри ...дис – Т., 2009;
11. Ҳасанов А. Абдулла Қаххор ҳикоялари тили бадиятини таъминловчи лексик-стилистик воситалар. Фил. фан. ном. дис. Т., 2010;

[35] Yuldashev J. O‘sha dissertatsiya B- 20

[36] Сиддикова Ш. Ўзга гап синтаксиси ва лингвопоэтикаси Фил. фан. ном., Тошкент, 2019,

OG‘ZAKI NUTQ KOMPETENTSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI

Israilova Sayera Tashpulat qizi
Tillar va maktabgacha talim kafedrasi
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti
https://doi.org/10.5281/zenodo.15287433

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada talabalarning xorijiy tillarni o‘rganishda og‘zaki nutq ko‘nikmalarini innovatsion ta’lim texnologiyalar yordamida rivojlantirish haqida fikr va mulohazalar keltirilgan. Ta’lim texnologiyalardan samarali foydalanish usullari orqali talabalar olgan nazariy bilimlarini amalda qo‘llay olish imkoniyatlariga ega bo‘lishi haqida ma’lumot berilgan.

KALIT SO‘ZLAR

nutq ko‘nikmalari, ta’lim texnologiyalari, ta’lim, sahifalar, joriy etish, innovatsion, amaliy, o‘quvchilar, tushunish

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены идеи и мнения о развитии навыков устной речи учащихся при изучении иностранных языков с помощью инновационных образовательных технологий. Приводится информация, что благодаря эффективному использованию образовательных технологий у студентов появится возможность применять теоретические знания на практике.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

навыки устной речи, образовательные технологии, образование, приложение, реализация, инновация, практика, учащийся, понимания.

ABSTRACT

This article presents ideas and opinions about the development of students' oral speech skills in learning foreign languages with the help of innovative educational technologies. Information is given that through the effective use of educational technologies, students will have opportunities to apply theoretical knowledge in practice.

KEY WORDS

language skills, educational technologies, Education, app, implementation, innovative, practical, learners, comprehended.

KIRISH

Yoshlarni har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash, ularga bilim berish, ularda zamonaviy dunyoqarashni shakllantirish va kengaytirish hamda turli sohalarda mehnat qilishga tayyorlash lozim. Bunda xorijiy tillarni o‘qitish va o‘rganish muhim rol o‘ynaydi.

Xorijiy tillarni o‘qitishda o‘quvchilarning nafaqat grammatika va leksika, balki nutq ko'nikmalarini ham rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Og‘zaki nutq ko‘nikmasi tilni aniq va to‘g‘ri tarzda ishlatishga, hamda kommunikatsiya ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada xorijiy tillarni o‘qitishda og'zaki nutq (Speaking) ko‘nikmasini rivojlantirish usullari va ularning samarali joriy etilishi to‘g‘risida batafsil so‘z yuritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Nutqning aniq va to‘g‘ri ishlatilishi inson hayotining har bir bosqichida o`ziga xos ahamiyatga ega. Sababi til insonlarning bir biri bilan axborot almashinish vositasi, ijtimoiylashuv omili bo`lib xizmat qiladi.

Chet tilini o‘qitish metodikasining asoschisi akademik L.V.Shcherba hamda I.V.Raxmanov, A.A.Mirolyubov, V.S.Tsetlin, B.D.Arakin, Z.M.Tsvetkova va I.L.Bim lar shu sohada tadqiqot ishlarini olib borishgan. Xususan ingliz tili o‘qitish metodikasi kursining mavzusini 3 guruhga ajratish mumkin:

- Ingliz tili o‘qitish metodikasining nazariy asoslari;
- Ingliz tili nutq faoliyatining turlari;
- Ingliz tili o‘qitish jarayonini tashkil qilish.

Nutq ko‘nikmasi tilni amaliy darajada o‘zlashtirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, bu ko‘nikma o‘rganuvchiga tilni gapirishda, va har xil mavzularda erkin ishlatish imkonini beradi. Nutq ko‘nikmasi faqat grammatika va leksikaga bog‘liq emas, balki tilning ijodiy va ijtimoiy jihatlarini ham o‘z ichiga oladi. Har bir xorijiy tilni o‘rganuvchi, agar nutq ko‘nikmasi yaxshi rivojlangan bo‘lsa, boshqa tilda o‘z fikrlari, ehtiyojlari va his-tuyg‘ularini aniq, to‘g‘ri ravishda ifodalay oladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘z mohiyatiga ko‘ra pedagogik texnologiya - bu o‘quv jarayonini zamonaviy tashkil etish tizimi bo‘lib, u ta’limning zaruriy sifatini ta’minlaydi va jadallashgan ilmiy-texnik taraqqiyot talablariga javob beradigan, ta’lim shakllarini takomillashtirish vazifasini ko‘zlagan o‘qitish jarayonlarini texnika va inson omillarida, ularning birgalikdagi harakatlari vositasida yaratish, shuningdek, tadbiq etishning izchil usulidir. Ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish davr talabi bo‘lib hisoblanadi. Xorijiy tillarni innovatsion pedagogik texnologiyalar orqali

o‘qitish til o‘rganuvchilarga o‘rganilayotgan tilga qiziqishini yanada orttiradi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar – bu ta’lim va tarbiya jarayonida zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarida foydalanish, yangi o‘qitish usullarini, pedagogik jarayonlarni takomillashtirishga qaratilgan yangicha yondashuvlardir. Bunday texnologiyalar o‘rganuvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularning faol ishtirokini ta’minlash, o‘rganish jarayonini samarali va qulay qilishga xizmat qiladi. Og‘zaki nutq ko‘nikmasini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash o‘quvchilarga jonli muloqotda ishtirok etish, turli vaziyatlarda o‘ziga ishonch bilan gapirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ularning leksika va grammatika bilimlari ham takomillashadi.

Xorijiy til o‘rganuvchilarining og‘zaki nutq ko‘nikmasini rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalar:

- **Multimedia (video, audio, animatsiyalar) texnologiyalari** chet tilini o‘rganuvchilarga turli xil kommunikatsiya vositalarini ta’minlash uchun ideal vositadir. Ular orqali o‘rganuvchi o‘ziga kerakli mavzularni tinglab tushunib og‘zaki nutq ko‘nikmasini rivojlantira oladi. Masalan, video roliklar yoki audio materiallar orqali dialog, savol-javoblarni va eng muhim so‘zlashuv uslublarini o‘rganish mumkin.

Qo‘llash usuli: O‘rganuvchiga videoklip yoki animatsiya orqali hayotiy vaziyatlarni ko‘rsatish, so‘ngra o‘rganuvchidan ushbu vaziyatda gapirish yoki muammoni hal qilish uchun o‘z fikrini bildirish talab qilinadi. Bu usul, o‘rganuvchining o‘ziga ishonchini oshiradi va hayotiy leksikadan foydalanishga yordam beradi.

- **Interfaol ta’lim platformalari (Moodle, Kahoot, Quizlet, Duolingo)** Interfaol ta’lim platformalari chet tillarini o‘rganuvchilariga o‘z bilimlarini faol baholash va mukammallashtirish imkonini beradi. Bunday ta’lim platformalar orqali o‘rganuvchilar, masalan, debatlar, leksik va Grammatik savollar, rol o‘yinlari, interaktiv topshiriqlar orqali og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Qo‘llash usuli: Ўқувчиларга виртуал муҳитда турли мавзуларда саволлар ва жавоблар орқали мулоқот қилиш имконияти берилади. Shu bilan birga, interaktiv testlar orqali o‘rganuvchilarning nutq ko‘nikmalarini aniqlash, baholash va muammolarini hal qilish mumkin.

- **VR/AR ta’lim.** Virtual reallik (VR, inglizcha: virtual reality, VR, sun’iy haqiqat) yoki kengaytirilgan virtuallik (ing:augmented virtuality, AV) – bu real dunyo ob’ektlari mavjud bo‘lgan virtual haqiqat. Aralash haqiqatga ishora qiladi . Kengaytirilgan virtuallik real va virtual

obyektlarning barcha variantlari va kompozitsiyalarini qamrab oluvchi voqelik-virtuallik uzluksizligi qismidir. AV konseptsiyasi real vaqtda virtual dunyo bilan o‘zaro ta’sir o‘tkazish qobiliyatiga ega bo‘lgan jismoniy elementlar, ob’ektlar yoki odamlar birlashtirilgan virtual makonni anglatadi. Buni turli texnologiyalar yordamida amalga oshirish mumkin. Bunda Videokameralar, harakat sensori bo‘lgan kameralar, kompyuter ko‘rishga asoslangan mualliflik dasturlari qo‘llanadi. Bunday texnologiyalar tilni o‘rganishda yangi imkoniyatlarni taqdim etadi. Virtual reallik orqali o‘rganuvchilar real hayotdagi vaziyatlarni amaliy tarzda “ko‘rish” yoki “jismonan” ishtirok etish orqali og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishlari mumkin. Bu usul o‘quvchiga tildagi aniq so‘zlar va gapirish holatlarini turli shart-sharoitlarda amalda foydalanishadi.

Qo‘llash usuli: Til o‘rganuvchi (VR ko‘zoynak taqishi bilan) virtual muhitda mahalliy axborot markazida (sayohatda, diqqatga sazovor joylarda, oliy o‘quv muassasalarida, …) paydo bo‘lishi mumkin va xorijiy tilda so‘zlashuvchilar bilan real muloqot o‘rnatish imkoniga ega bo‘lishlari mumkin.

- **Ijtimoiy tarmoqlar (Facebook, Instagram, Twitter).** Zamonaviy internet platformalar, jumladan forumlar, bloglar, ijtimoiy tarmoqlar orqali o‘rganuvchilar o‘z fikrlarini bayon qilish va boshqalar bilan muloqot qilish imkoniyatiga ega bo‘lishlari va shu tarzda nutq ko‘nikmalarini real hayotdagi vaziyatlarda sinab ko‘rishadi.

Qo‘llash usuli: O‘rganuvchilarga ijtimoiy tarmoqlar orqali tanlangan mavzularda postlar yozish yoki video yaratish orqali fikrlarini bildirish uchun topshiriqlar berilsa, bu ularning yozish va shu bilan birga gapirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

XULOSA

Nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, xorijiy tillarni o‘rganuvchilarga chet tilini yorqin va aniq ishlatish imkonini beradi. Multimedia, interaktiv platformalar, virtual reallik va ijtimoiy tarmoqlar kabi usullardan foydalanish o'rganuvchilarning og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun eng samarali va zamonaviy yondashuvlardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nutq jarayonlari va uni shakllanish bosqichlari Nurmatova Muxlisa Akmal qizi https://doi.org/10.5281/zenodo.8413818
2. Babayeva /Nutq o`stirish nazaryasi va metodikasi // Toshkent. 2018. -B.107.

3. Begmatova N.X., Aripov M. Multimediya texnologiyasidan foydalanish. - T., 2012
4. O‘.Hoshimov, I.Yoqubov. Ingliz tili o‘qitish metodikasi “Sharq” nashiriyoti, Toshkent-2003, b-6.
5. Alekseyeva L.N. Инновационные технологии как ресурс эксперимента/ Uchitel.-2009
6. N.X.Avliyoqulov, N.N.Musayeva “Yangi pedagogik texnologiyalar”- Darslik 15-20 b.
7. N.A.Muslimov “Innovatsion ta’lim texnologiyalari va pedagogic kompetentlik” O‘quv-uslubiy majmua. Toshkent: 2016. 30-31b.
8. М.С.Рахматов, М.С.Норова, И.Х.Давлатов “Проблемы перспективных материалов для техники и технологии” - Современные инструментальные системы, информационные технологии и инновации. 2014.
9. N.X.Avliyoqulov, N.N.Musayeva “Yangi pedagogik texnologiyalar”- Darslik, 15-20 b.

BADIIY ASARNING SAHNALASHTIRILISHIDA KUZATILADIGAN LINGVOTRANSFORMATSION JARAYONLAR TADQIQI

Ma’rufjon Yo‘ldoshev
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti, Xalqaro hamkorlik, ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor, filologiya fanlari doktori,
Oybek Tohirov
O‘zDSMI “Sahna nutqi” kafedrasi katta o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.15287449

ANNOTATSIYA

Transformatsiologiya – keng va tor ma’noda tushunish mumkin bo‘lgan, zamonaviy fan tarmoqlarida faol qo‘llanilayotgan termiin hisoblanadi. Bu termin dastlab ximiya fanida paydo bo‘ldi va moddalarning tarkibiy o‘zgarishga uchrash jarayonlarini tadqiq etishda qo‘llanildi. Keyin boshqa fan tarmoqlarida ham tub va qisman o‘zgarishlarning yuzaga kelish sabablarini o‘rganish maqsadida qo‘llana boshlandi. Tilshunoslikda ilk marta Qirim davlat pedagogika instituti professori Migirin Viktor Nikolayevich o‘zining “Еволюwия придаточного предложения и разные виды трансформatsiи главного и придаточного предложений в русском языке” nomli dissertatsion tadqiqotida qo‘llagan. Maqolada Usmon Azimning “Tong otgan taraflarda” dostonining sahnalashtirilishida frazeologik birliklarning lingvotransformatsiyaga uchrash jarayoni haqida so‘z yuritiladi.

KALIT SO‘ZLAR

Transformatsiologiya, lingvotransformatsion jarayonlar, sahna asari, Usmon Azim.

АННОТАЦИЯ

Трансформациология — термин, который можно понимать как в широком, так и в узком смысле, и который активно используется в современных научных областях. Этот термин впервые появился в химии и использовался для изучения процессов, посредством которых вещества претерпевают структурные изменения. Позднее его стали использовать в других областях науки для изучения причин фундаментальных и

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Трансформациология, процессы лингвистических трансформаций, сценическое творчество, Усман Азим.

частичных изменений. Впервые в языкознании его использовал профессор Крымского государственного педагогического института Виктор Николаевич Мигирин в своем диссертационном исследовании «Эволюция придаточного предложения и различные типы трансформации главного и придаточного предложений в русском языке». В статье рассматривается процесс языковой трансформatsii фразеологических единиц в инсценировке эпической поэмы Усмана Азима «В краю рассвета».

ABSTRACT

Transformatiology is a term that can be understood in a broad and narrow sense and is actively used in modern scientific fields. This term was first used in chemistry and was used to study the processes of structural changes in substances. Later, it began to be used in other scientific fields to study the causes of radical and partial changes. For the first time in linguistics, Professor Migirin Viktor Nikolaevich of the Crimean State Pedagogical Institute used it in his dissertation research entitled “Evolution of the subordinate clause and various types of transformation of the main and subordinate clauses in the Russian language”. The article discusses the process of linguistic transformation of phraseological units in the staging of Usman Azim's epic poem "In the Lands of Dawn".

KEY WORDS

Transformatiology, linguistic transformation processes, stage work, Usman Azim.

KIRISH

Transformatsiologiya – keng va tor ma’noda tushunish mumkin bo‘lgan, zamonaviy fan tarmoqlarida faol qo‘llanilayotgan termin hisoblanadi. Bu termin dastlab ximiya fanida paydo bo‘ldi va moddalarning tarkibiy o‘zgarishga uchrash jarayonlarini tadqiq etishda qo‘llanildi. Keyin boshqa fan tarmoqlarida ham tub va qisman o‘zgarishlarning yuzaga kelish sabablarini o‘rganish maqsadida qo‘llana boshlandi. Transformatsiologiya jamiyatda sodir bo‘ladigan chuqur, tizimli o‘zgarishlar jarayonini o‘rganadigan ilmiy soha

sifatida ham ham keng imkoniyatlarga ega tadqiqot sohasi hisoblanadi. Bu fan, ayniqsa, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy tizimlarning bir holatdan boshqasiga o‘tishi, ya’ni transformatsiyasi qanday amalga oshishini o‘rganishga moslashganligi bilan ko‘plab fan tarmoqlari tadqiqotchilari e’tiboriga tushdi. Transformatsiologiya sohasida jamiyatdagi muayyan tuzum bilan bog‘liq o‘zgarishlar, formatsiyalarning rivojlanishi va inqirozi, iqtisodiy islohotlarning dinamikasi, sotsial qatlamlardagi turli o‘zgarishlar, davlat boshqaruvidagi islohotlar tahlilga tortiladi. Yaqin yillarga qadar transformatsiologiya keng tatbiq qilingan quyidagi sohalar tilga olinar edi: siyosiy transformatsiologiya, iqtisodiy transformatsiologiya, ijtimoiy transformatsiologiya, madaniy transformatsiologiya. So‘nggi davr rus tilshunosligida transformatsiologiya metod va tamoyillarining moslashuvchanligi inobatga olingan holda uni lingvistika sohasiga tatbiq qilish ishlari ham keng avj oldi va lingvotransformatsiologiya sohasi jadal rivojlana boshladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLGIYA

Tilshunoslikda ilk marta Qirim davlat pedagogika instituti professori Migirin Viktor Nikolaevich o‘zining “Еволюция придаточного предложения и разные виды трансформации главного и придаточного предложений в русском языке” nomli dissertatsion tadqiqotida qo‘llagan. So‘zlarning nutq jarayonida turli o‘zgarishlarga uchrashi N.I.Grech, A.X.Vostokov, F.I.Buslayev, G.P.Pavskiy, A.M.Peshkovskiy, A.A.Shaxmatov va boshqalar tomonidan u yoki bu darajada o‘rganganlar. Masalan, A.M.Peshkovskiy so‘zning nutqqa ko‘chishida tovush o‘zgarishiga uchrashini ham bu hodisa tarkibida o‘rgangan. Shuningdek, semantik o‘zgarishlar, ma’no qirrasidagi o‘zgarishlar va sekin-asta turkumlik belgilaridagi transformatsiyalarni ko‘rsatib o‘tgan. [Peshkovskiy, 1938.]

A.A.Shaxmatov esa nutq jarayonida gapning sintaktik strukturasidagi o‘zgarishlarga e’tiborni qaratadi. Shuningdek, olim *substantivatsiya, adyektivatsiya, verbalizatsiya, pronominalizatsiya, adverbializatsiya, konyunksionalizatsiya* kabi hodisalarni mazkur termin asosida tushuntiradi. [Shaxmatov, 1951. s.37] V.V. Vinogradov ayni hodisani “grammatik omonimiya” atamasi asosida izohlaydi.

Rus tilshunosligida *perexodnost, diaxronnaya transformatsiya, transpozitsiya, konversiya* kabi atamalar ham borki, har birining qo‘llanish doirasi o‘ziga xos. Rus va jahon tilshunosligida yuqorida qayd etilgan olimlardan tashqari quyidagi olimlar ham mazkur mavzuga munosabat

bildirganlar: 1. O.A.Gnatyuk[37]. 2. Y.N.Vlasova[38]. 3. T.S.Sorokina[39]. 4. A.V.Podkoritova[40]. Y.A.Yakovleva[41] 5. Y.D.Apresyan[42] 6. N.A.Chomsky[43]. 7. M.V.Martinez[44].

TAHLIL VA NATIJALAR

Ma’lum bir matnning nutqqa ko‘chishi bir necha maqsadni yuzaga chiqaradi. Ayniqsa, badiiy matn asosida suratga olingan badiiy film yoki sahna asarida juda jiddiy transformatsion jarayonlar kuzatiladi.

Biz maqolada transformatsiologiya, transformatsion jarayonlar, nutqiy o‘zgarishlar va ular ichida leksik-semantik transformatsiya, paremiologik transformatsiya, matnning struktural transformatsiyasi, umumiy o‘zgarishlar, xususiy o‘zgarishlar kabi terminlardan foydalanib Usmon Azimning “Tong otgan taraflarda” dostonining sahnalashtirilishida namoyon bo‘lgan ayrim lisoniy va nutqiy o‘zgarish maqsadi haqida fikr yuritamiz.

M.Yo‘ldoshev o‘zining “Cho‘lponning badiiy til mahorati” mavzusi bo‘yicha yoqlagan nomzodlik dissertatsiyasida matndagi “**notob**” so‘zining videofilmda “**betob**”ga o‘zgarishi sabablari haqida ma’lumot berib o‘tgan: “Romanda tasvirlanishicha, Akbarali mingboshining kenja xotini Sultonxon Zebining qo‘shiqlarini tinglagach, bu ajoyib ovoz sohibasini xonadoniga taklif etadi. Biroq bu taklifi bilan u o‘z boshiga ne-ne g‘avg‘olar sotib olayotganini

---

[37] Гнатюк О.А. К вопросу о разграничении понятий: «синонимия», «вариативность», «параллелизм» (теоретический обзор) // Филологический аспект: международный научно-практический журнал. Нижний Новгород: Научно-издательский центр «Открытое знание», 2024. №03 (107). С. 46–53. Режим доступа: https://scipress.ru/upload/philology/fa032024-1.pdf (кўрилди 18.01.2025).

[38] Власова Ю.Н. Синонимия синтаксических конструкций в современном английском языке / Ю.Н. Власова. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1981. 159 с.

[39] Сорокина Т.С. Функционально-когнитивные основания теории грамматической синонимии в английском языке: Дисс. док. филол. наук. М.: 1981. 186с.

[40] Подкорытова А.В., Яковлева Е.А. Конверсия как способ реализации синтаксической синонимии на разных этапах изучения русского языка как иностранного // Молодежн. Вест. ИрГТУ. 2022. Т. 12, № 4. С. 836-839.

[41] Яковлева Е.А. Конверсия как способ реализации синтаксической синонимии на разных этапах изучения русского языка как иностранного // Молодежный вестник ИрГТУ. 2022. Т. 12, № 4. С. 836-839.

[42] Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк) / Ю.Д. Апресян. М.: Просвещение, 1966. 305с.

[43] Chomsky, N.A. Transformational Approach to Syntax Transformational approach to syntax / N.A. Chomsky. –Texas, –1958. – pp: 124–158.

[44] Montserrat Martínez Vázquez M. Complementos predicativos en inglés y en español/ Revista Alicantina de Estudios Ingleses, 1990. n. 3, pp. 89–96.

avval bilmaydi. Mingboshi uchiga chiqqan xotinboz, u Zebining ovozini eshitsa, bu go‘zal qizga sovchi qo‘yishi mumkinligini Sultonxon keyin anglab qoladi. Endi bundan qutulishning yo‘lini topish kerak. Sultonxon yo‘l izlab, xonadonning yugurdagi Umrinisabibiga maslahat soladi: Kelinchak (Sultonxon) Umrinisabibining ko‘zlariga bir oz tikilib turgach: - *Shu tobda onam* ***notob*** *bo‘lib chaqirtirsa, xafa bo‘lmas edim! – dedi* (41). Ushbu jumladagi holat ifodasida **notob** so‘zining tanlanishi adibning so‘z hassosiyatidan dalolat beradi. Bu so‘zning o‘rniga **betob** yoki **kasal** so‘zini qo‘llash mumkinmidi? Albatta, mumkin edi. Har uchala so‘zda ifodalangan denotat bir xil, ya’ni ularning asosiy ma’nosida jiddiy farq yo‘q. Ammo bu so‘zlar bo‘yoqdorligi, sub’ektiv munosabat ifodasi darajasi, qo‘shimcha ma’no qirralariga ko‘ra bir-birlaridan farq qiladi. Jumlada qo‘llangan **notob** so‘zi **betob** va, ayniqsa, **kasal** so‘ziga nisbatan yumshoqroq, hissiyroq, uning ma’nosida sub’ektning onaga bo‘lgan ijobiy munosabati aniq ifodalangan. Shuning uchun ham **notob** so‘zi so‘zlovchining ruhiy holatiga ham, mavqei (farzandlik) ga ham muvofiq keladi. Sultonxonning «*onamga ozor etmasmikin*» degan ma’nodagi botiniy andishasi va ayni damdagi ilojsiz bir holati bu so‘zga ko‘ra juda chiroyli va aniq ifodalangan. Taassufki, «Kecha va kunduz» romani asosida ishlangan videofilmda mazkur epizodda **betob** so‘zi ishlatilgan. Natijada yozuvchi betob so‘zini qo‘llash orqali yuzaga keltirgan *yumshoqlik*, *andishalilik* kabi nozik ma’no qirralari yo‘qolgan.”[45]

Mahkam Muhammedovning "Nigoh" (Toshkent, 2010. 21-b.) nomli risolasida Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanining ekranga ko‘chirilishida yuz bergan lingvotransformatsion jarayonlarni shu tarzda izohlaydi: “Romanni o‘qib chiqsangiz, undagi birorta so‘zni olib tashlab bo‘lmaydi. Qodiriy har bir so‘zni mohirona, zargarona qilib yozgan. Har bitta so‘z purma’noga ega. Kitobda qanday berilgan bo‘lsa, shunday qilib chiqarib bersam mendan baxtli odam yo‘q. Men bu erda rejissura bunday bo‘lishi kerak deya, harakat qilmayman. Masalan, so‘zlarni aktyorlarga tushuntirishga harakat qildim. **Ammo bitta tomonini o‘zgartirdim**. Ya’ni, Qodiriy bu asarni 28 yil davomida yozgan, asardagi qahramonlardan biri Abdurahmon dindor, u 15 yil Buxoro madrasasida tahsil olgan. U shuncha yillik tahsilga ega bo‘lsa-da, "bachcha" bo‘ladi. Shu masjidda namoz o‘qib, kechalari to‘ylarga chiqib "bachchalik" qiladi. Bularni Qodiriy asarida yozgan. O‘sha paytlarda dinga qarshi siyosat shuni talab qilardi.” Demak bu asardagi lisoniy tarnsformatsiyaga etnomadaniy omil asos bo‘lgan. Ya’ni, aynan milliy-madaniy kodlar, dindor

[45] Юлдашев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романининг тили) Филол.фан.номз. ...дис. -Тошкент, 2000. -Б.23.

odam haqidagi tasavvurlar tufayli asarda tasvirlangan Abdurahmonning “bachcha”ligi haqidagi informatsiyalar ekranlashtirilish jarayonida atayin tushirilgan.

Usmon Azimning “Tong otgan taraflarda” deb nomlangan nasriy dramatik dostoni O‘zbekiston Milliy akademik teatrida sahnaga qo‘yildi. Asarda millatimizning uzoq o‘tmishi, mamlakat tarixi va o‘zlik, e’tiqod, ona yurt, or-nomus kabi yuksak tuyg‘ular haqida so‘z boradi. Yosh rejissyor Asqar Xolmo‘minov sahnalashtirgan mazkur asar qahramonlarini Erkin Komilov, Lola Eltoeva, Gulnora Jumanazarova, Hamza Hasanov va Saida Saidbekova kabi iste’dodli aktyorlar ijro etganlar.

Har qanday asar sahnalashtirilganda uning tilida muayyan o‘zgarishlar yuz beradi va bu g‘oyat tabiiy hol. Bunday evrilishlar tilshunoslar tomonidan lingvotransformatsion jarayonlar tushunchasi doirasida o‘rganilmoqda. Lingvotransformatsion jarayonlar deyilganda til birliklarining muayyan kontekst talablari asosida o‘zgarishi, yangidan shakllantirilishi yoki moslashtirish (adaptatsiya) jarayonlari tushuniladi. Bu jarayonda so‘zlar, iboralar va grammatik tuzilmalar fonetik, morfologik, leksik-semantik, sintaksik va pragmatik jihatdan transformatsiyaga uchraydi. Lingvotransformatsiya so‘zi *lingvistika* va *transformatsiya* so‘zlarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan tilshunoslik termini sanaladi. Transformatsiya deganda til birliklarining bir shakldan boshqa bir shaklga aylanishi tushuniladi. Bu jarayon quyidagi sabablarga ko‘ra ro‘y beradi: 1. Nutqni tomoshabinga tushunarli va ta’sirchan qilish uchun ham ma’lum bir asar tili kino yoki teatr tiliga moslashtiriladi. 2. Tarjima jarayonlarida muayyan bir tildagi asar boshqa bir tilga tarjima qilinganda tabiiy o‘laroq farqlanishlar ro‘y beradi. 3. Jamiyatdagi turli voqea-hodisalar ta’sirida ham tilda muayyan o‘zgarishlar namoyon bo‘ladi.

“Tong otgan taraflarda” dramasining sahna variantida ham asar tilidagi evrilishlarni istagancha kuzatishimiz mumkin.

1. Fonetik – fonologik sathdagi transformatsiya. Bunda asar qahramonlarining ichki ruhiyatini sahnada ta’sirchan aks ettirish maqsadida ayrim so‘zlar ifodasidagi o‘zgarishlar tushuniladi. Bunday nutqlarda pafos etakchilik qiladi. Mahoratli aktyorlar so‘zning tovush qobig‘ini o‘zgartirish orqali tomoshabin e’tiborini o‘ziga jalb qilishni maqsad qiladi. Masalan, “Otajon” degan so‘z gapda undalma vazifasini bajaradi. So‘z oxiridagi unli fonemaning cho‘zib talaffuz qilinishi, ya’ni so‘zning fonetik qobig‘ining buzilishi nutqning intonatsion ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan. Asarda bunday holatlar ko‘p uchraydi.

2. Leksik-semantik sathdagi transformatsiya. Bunda ayrim so‘z va iboralarning sahna ijrosidagi o‘zgarishi nazarda tutiladi. Bunday o‘zgarishlarning mantig‘i, albatta, muayyan maqsad bilan amalga oshadi.

Masalan, asar matnida qo‘llanilgan “*otiladi*” so‘zi “*bo‘g‘iladi*” so‘zi bilan almashtiriladi. Asar qahramonlaridan biri Tongyorug‘ nutqidagi bu transformatsiyaning zamirida, hodisani ijtimoiylashtirish maqsadi yotadi. Chunki “*otiladi*” fe’li *g‘oz*ga nisbatan ma’qul bo‘lishi mumkin. Ona nutqidagi “*bo‘g‘iladi*” fe’li esa jamiyat bilan bog‘liq holda tushuniladi. Jamiyatda iste’dodli odamlarning yashashga haqqi yo‘qligi, ularning bo‘g‘ilishi, ya’ni har tomonlama siquvga olinishi kabi ma’nolar real ifodalanadi. Shu ma’noda *zo‘r*ning yashashga haqqi yo‘qligi haqidagi mazmun *g‘oz* obrazidan chiqib “*odamlar*” ma’nosi bilan kengayadi.

Yoki “*ko‘z tegmasin*” iborasi tilimizda bor va nutqda faol qo‘llanadi. Sahnada bu ibora “*odamlarning ko‘ziga ko‘rinma*” tarzida ifodalangan. “*Ko‘z tegmoq*” etnografik frazeologizmining ijroda tushirilishi natijasida undagi ma’no “Odamlarning ko‘ziga ko‘rinmay uch” gapiga yuklanadi. Bu o‘rinda “*o‘q tegmasin*” komponenti keyinga – pozitsion jihatdan jumla oxiriga o‘tkazilgan. Gap bo‘laklarining pozitsion o‘zgarishida ham o‘ziga xos mantiqiylik seziladi. Ya’ni “*balandga uch*” “*odamlarning ko‘ziga ko‘rinma*” “*shunda o‘q tegmaydi*” kabi mantiqiy izchillik to‘g‘ri o‘ylangan.

3. Morfologik sathdagi transformatsiya. “Tong otgan taraflarda” dramasidagi “*tangri qudrati*” tarzida shakllantirilgan jumla sahnada “*tangri**ning** qudrati*” tarzida o‘zgarishga uchraydi. Bu jumla qaratqichli birikma shaklida berilganligi tufayli ta’kid kuchli ifodalangan. Agar birikmadagi qaratqich kelishigi qo‘shimchasi ifodalanmaganda edi urg‘u ikkinchi so‘zda sezilarli darajada kuchli ifodalanib, bosh so‘z ta’kidi nisbatan zaiflashgan bo‘lar edi. Matndagi birikmaning sahnadagi dinamikasi e’tiborga olingan holda shunday o‘zgartirilgan va kelishik qo‘shimchasi orqali *qudratning sohibi* alohida ta’kid olgan. Yoki “*Boysun – Qo‘ng‘irotga etkaz**gin***” gapi sahnada aktyor tomonidan “*Boysun-Qo‘ng‘irotga etkazsin*” tarzida talaffuz qilinadi. Asar matnida buyruqning ikkinchi shaxs birlik formasi qo‘llanilgan bo‘lsa, sahnada buyruqning uchinchi shaxs birlik formasidan foydalanilgan. Bu o‘rinda mazkur gapning sahna varianti muvaffaqiyatli chiqqanini ta’kidlashimiz mumkin, “*g‘oz*”ga nisbatan to‘g‘ridan-to‘g‘ri buyruq berilishi mantiqan o‘zini oqlamaydi. Uchinchi shaxs formasidan foydalanilganda esa “*umid*”, “*yaxshi niyat*”, “*tilak*” ma’nolari etakchi planga chiqadi.

Shuningdek, dramadagi “*yarador bo‘lib qolmoq*” qo‘shma fe’li sahna ijrosida “*yaralanib*” fe’liga almashadi. Agar sahnada “yarador bo‘lib” birikmasi qo‘llanilsa edi, qahramon aytmoqchi bo‘lgan “nadomat, zorlanish” ma’nolari intonatsion jihatdan etarlicha anglashilmay qolgan bo‘lar edi. Chunki birikmada adabiy me’yorga xoslik aniq sezilib turadi va yaxlit urg‘u ikkiga bo‘linadi. “Yaralanib” fe’lida esa urg‘u bir so‘zga tushganligi uchun “avaylash”, “hamdardlik” va “shafqat” tuyg‘ulari tomoshabinga ham, tinglovchiga ham aniq sezilib turadi. Bundan tashqari, “yaralanib” so‘zida og‘zaki nutqqa xoslik qabariq holda ifodalanadi. Sahnada bu tarzdagi lingvotransformatsion jarayonlar tomoshabin bilan qulay muloqot o‘rnatish imkoniyatini yaratadi.

4. Sintaktik sathdagi transformatsiya. Bunda so‘z birikmasi va gap qurilishidagi muayyan badiiy-estetik maqsadga binoan amalga oshirilgan o‘zgarishlar tushuniladi. Masalan, dramada “*Men eshitayotganim yo‘q*” gapi “*Eshitmayapman*” tarzida talaffuz qilinadi. Aytish mumkinki, sahna nutqining *ixchamlik* va *kuchli ta’kid* tamoyili mazkur jumlaning transformatsiya qilinishiga asos bo‘lgan. Natijada gapni bir urg‘u bilan aytish imkoniyati, shuningdek, qo‘shimcha ma’nolarning ham ifodalanishiga zamin yaratgan. Ya’ni, ijro asnosida “befoyda narsalarni yig‘ishtir”, “boshqa narsaga urinma” kabi ma’nolar anglashiladi.

5. Matndagi ayrim birliklarning tushirlishi yoki ijroda yangi birliklarning qo‘shilishi bilan bog‘liq transformatsiyalar. Bunda asar matnida mavjud bo‘lgan ayrim birliklar tushirilgan holda ijro qilinadi. Yoki asar matnida mavjud bo‘lmagan birliklarning sahnadagi ijroda paydo bo‘lishi nazarda tutiladi. Masalan: drama matnida “sendan” olmoshi qo‘llanilmagan. Asar qahramoni Tongyorug‘ nutqida mazkur olmoshning qo‘shib talaffuz qilinishi tomoshabin markazli transformatsiya bo‘lib, persepsiya tamoyili talabiga muvofiq amalga oshiriladi. Maqsad shuki, savolning kimga yo‘naltirilishi bilan bog‘liq informatsiya “sendan” olmoshining qo‘llanilishi natijasida oshkora ifodalangan.

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, matnning nutqqa, sahna yoki ekranga ko‘chishi bir necha maqsadni yuzaga chiqaradi. Ma’lum bir asar sahnalashtirilganda uning tilida turli o‘zgarishlar yuz beradi. Bunday evrilishlar tilshunoslar tomonidan lingvotransformatsion jarayonlar termini ostida o‘rganilmoqda. Lingvotransformatsion jarayonlar deyilganda til birliklarining muayyan kontekst talablari asosida o‘zgarishi, yangidan shakllantirilishi yoki moslashtirish jarayonlari tushuniladi. Bu jarayonda so‘zlar, iboralar va

grammatik tuzilmalar fonetik, morfologik, leksik-semantik, sintaksik va pragmatik jihatdan transformatsiyaga uchraydi. Usmon Azimning “Tong otgan taraflarda” nomli dramasining sahnalashtirilishida yuz bergan lingvotransformatsion jarayonlar tilshunoslikning turli aspektlarida, xususan, lingvopragmatika, lingvopoetika, psixolingvistika, transformologiya kabi tadqiqot sohalarining tutum va tamoyillari asosida o‘rganilishi zarur deb hisoblaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Chomsky**, N.A. Transformational Approach to Syntax Transformational approach to syntax / N.A. Chomsky. –Texas, –1958. – pp: 124–158.
2. **Montserrat** Martínez Vázquez M. Complementos predicativos en inglés y en español/ Revista Alicantina de Estudios Ingleses, 1990. n. 3, pp. 89–96.
3. **Апресян** Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк) / Ю.Д. Апресян. М.: Просвещение, 1966. 305с.
4. **Власова** Ю.Н. Синонимия синтаксических конструкций в современном английском языке / Ю.Н. Власова. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1981. 159 с.
5. **Гнатюк** О.А. К вопросу о разграничении понятий: «синонимия», «вариативность», «параллелизм» (теоретический обзор) // Филологический аспект: международный научно-практический журнал. Нижний Новгород: Научно-издательский центр «Открытое знание», 2024. №03 (107). С. 46–53. Режим доступа: https://scipress.ru/upload/philology/fa032024-1.pdf (кўрилди 18.01.2025).
6. **Пешковский** А.М., “Русский синтаксис в научном освещении”, 6 изд., М., 1938
7. **Подкорытова** А.В., Яковлева Е.А. Конверсия как способ реализatsii синтаксической синонимии на разных этапах изучения русского языка как иностранного // Молодежный вестник ИрГТУ. 2022. Т. 12, № 4. С. 836-839.
8. **Сорокина** Т.С. Функционально-когнитивные основания теории грамматической синонимии в английском языке: Дисс. док. филол. наук. М.: 1981. 186с.
9. **Шахматов**.А.А. Из трудов А.А.Шахматова по современному русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1951. – С.37
10. **Яковлева** Е.А. Конверсия как способ реализatsii синтаксической синонимии на разных этапах изучения русского языка как

иностранного // Молодежный вестник ИрГТУ. 2022. Т. 12, № 4. С. 836-839.

11. **Yuldashev** M., **Yuldasheva** Z. The Problem of Text in Linguistics //Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. – 2023. – Т. 1. – №. 18. – С. 100-108.
12. **Yuldashev** M. Badiiy matnda qahramonlar ruhiyati va ularning lingvopoetik xususiyatlari. Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti ilmiy-metodik jurnali. 2024/1. -B. 57-63.

PEDAGOGIKA TARIXI FANINI O‘RGANISH VA O‘ZLASHTIRISHING O‘ZIGA XOS XUSUSISYATLARI

O‘tayev Akram Yo‘ldoshevich
TIPI v.b.dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
https://doi.org/10.5281/zenodo.15287462

ANNOTATSIYA

Maktab va pedagogika ko‘p asrlik tarixiy yo‘lni bosib o‘tgan. Mazkur davrda pedagogika fani ko‘plab g‘oyalar va kontsepsiyalar bilan boyib bordi. Bu masalalar oiliy pedagogik ta’lim yo‘nalishida bo‘lajak pedagoglar tomonidan “Pedagogika tarixi” fanini o‘qitish jarayonida o‘rganilishi va o‘zlashtirilishi lozim. Maqolada Pedagogika tarixini o‘rganish va o‘zlashtirishda tarbiya, maktab va pedagogik fikralar rivoji va o‘rganish bosqichlari haqida fikr yuritiladi.

KALIT SO‘ZLAR

pedagogika tarixi, maktab, tarbiya, o‘qish, pedagogik fikr, o‘rganish, o‘zlashtirish.

АННОТАЦИЯ

Школа и педагогика прошли многовековой исторический путь. За этот период педагогическая наука обогатилась множеством идей и концепций. Эти вопросы должны изучаться и усваиваться будущими педагогами в процессе преподавания дисциплины «История педагогики» в высших учебных заведениях. В статье рассматриваются развитие воспитания, школы и педагогических идей, а также этапы их изучения в процессе освоения истории педагогики.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

История педагогики, школа, воспитание, обучение, педагогическая мысль, изучение, усвоение.

ABSTRACT

The school and pedagogy have undergone a centuries-long historical journey. During this period, the science of pedagogy has been enriched with numerous ideas and concepts. These issues must be studied and mastered by future educators in the course of teaching the subject "History of Pedagogy" in higher pedagogical education. The article discusses the development and stages of study of education, schools, and pedagogical ideas in the context of learning and mastering the history of pedagogy.

KEY WORDS

history of pedagogy, school, education, learning, pedagogical thought, study, mastery.

KIRISH.

O‘rta Osiyo jahon pedagogikasi tarixiga munosib hissa qo‘shgan mintaqa hisoblanadi.

Darhaqiqat, O‘zbekiston buyuk ipak yo‘lining chorrahasida joylashgan bo‘lib, azaldan yuksak sivilizatsiya va madaniyat o‘choqlaridan biri bo‘lgani barchaga ayon. Bu Yangi O‘zbekistonda ta’lim tizimining jahon andozalariga mos ravishda rivojlanib borishida o‘z ta’sir kuchi beqiyosdir.

Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog’liq tizimni takomillashtirish borasida muhim vazifalar belgilangan. Ana shunday vazifalardan biri “pedagogika tarixi va pedagogik fikrlar taraqqiyotini chuqur o‘rganish, ulardan foydalanish asoslarini ishlab chiqish”dir. Pedagogika tarixini o‘qitish orqali talabalarning kasbiy-pedagogik kompetentsiyalarini rivojlantirish muammosini o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Mazkur davr Sharq birinchi Uyg’onish davri (Renessans) sifatida baholanadi. Chunki bu davrda quyidagi masalalar o‘ziga xos tarzda tahlil qilingan:

- tarbiya va uning asoslari;
- maktab tizimi va uni tashkil etish omillari;
- pedagogik fikrlarning tadrijiy rivojlana borishi.

Shu sababli pedagogika tarixi oliy ta’limda alohida fan sifatida o‘qitiladi.Ushbu fan orqali talabalarning quyidagi kasbiy – pedagogik kompetentsiyalarini rivojlantirish asoslarini ishlab chiqish zaruriyat bo‘lib turibdi:

- pedagogik fikrlar taraqqiyoti bo‘yicha nazariy bilim berish;
- tarbiyaning tarixiy tajribalari bo‘yicha ko‘nikmani shakllantirish;
- maktab tizimining tadrijiy rivojlanishiga doir malakani tarkib toptirish;
-talabalarning o‘zlashtirigan bilim, ko‘nikma va malakani amalda qo‘llash qobiliyatlarini rivojlantirish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODALOGIYA.

“Pedagogika tarixi” fani Umumiy pedagogika predmetining tarkibiy qismi bo‘lib, u eng qadimgi davrlardan to hozirgi kungacha bo‘lgan pedagogik jarayon tarixini o‘rganadi.[2]

Pedagogika tarixi fani inson va jamiyatning butun hayoti bilan bog‘liq holda rivojlanib kelmoqda. Shu sababli bu fan nafaqat Pedagogika, balki barcha ijtimoiy – gumanitar fanlar tarkibida muhim o‘rin tutadi.

Pedagogika tarixi fanining metodologiyasi esa milliy va umumbashariy qadriyatlar, xalq pedagogikasi, Markaziy Osiyo va Sharq mutafakkirlarining

ilmiy va ma'naviy merosi, 0‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risidagi” qonuni, ta’lim-tarbiyaga oid me’yoriy hujjatlar hisoblanadi.

Pedagogika tarixini o‘rganish va o‘zlashtirishda tarbiya, maktab va pedagogik fikralar rivojlanishi va o‘rganish bosqichlarini idrok etish taqoza etiladi. Bu bosqichlarni umumpedagogik qonuniyatlar va sivilizatsiyaviy jarayonlarga mos ravishda quyidagicha belgilash mumkin:

1) Eng qadimgi davr (VIII asrgacha);
2) Birinchi Renessans davri (IX – XII asrlar);
3) Ikkinchi Renessans davri (VIV – XVI asrlar);
4) Yangi davr (XVII – XXI asrlar).

Bu bosqichlar o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, bu o‘rinda eng muhim jihatlarini eslatib o‘tamiz. Eng qadimgi davrda (VIII asrgacha bo‘lgan davrda) tabiat asoslari va tabiiy hodisalar mohiyati tabiiy tajribalarga asosan o‘rganilgan hamda o‘zlashtirilgan.

Pedagogika tarixi fanining ob’ekti quyidagilar hisoblanadi:

- ta’lim tarixi;
- tarbiya tarixi;
- pedagogik fikrlar tarixi;
- o‘qitish muassasalari tarixi.

Ushbu fan ana shu masalalarning tarkib topishi, rivoji va amaliyotini o‘rganadi. Bu jarayonlar har bir davrda o‘ziga xos rivojlanish yoki tanazzul bosqichlarida bo‘lgan.

Pedagogika tarixi fani o‘ziga xos xususiyatlarini quyidagilar tashkil qiladi:

- o‘qitishning tarixiy taraqqiyoti;
- tarbiya nazariyasining tarixiy rivojlanishi;
- pedagogik tadqiqotchilikning tarixiy tadriji;
- pedagogik amaliyot tarixi.

Bu masalalar Pedagogika tarixi fani tomonidan quyidagi metodologiyaga asosan o‘rganadi:

- pedagogik manbalar;
- ta’lim-tarbiyaviy metodlar;
- jamiyat ehtiyojlari;
- pedagogik tahlil va xulosalar.

VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan davrda tarbiya asoslari bir necha omillarga binoan yangilandi va rivojlandi. Bu omillarning asosiylari quyidagilardan iborat:

- milliy davlatchilikning rivoji;
- islom dinining e’tiqod sifatida qabul qilinishi;
- falsafiy, tabiiy-ilmiy va aniq fanlarning taraqqiy etganligi.

VII asr oxirlarida O‘rta Osiyoga kirib kelgan islom dini tarbiya asoslarini quyidagicha belgiladi:

1) yolg‘iz Allohga e’tiqod qilish;

2) o‘g‘il va qizlarning teng savodxon bo‘lishi;

3) xalq xizmatiga tayyorlanish.

Tarbiyaning bu yangi asoslari Qur’oni karim va hadisi shariflarga asosan amalga oshirildi. Ta’lim tili turkiy, arab va fors tillari edi. Natijada fanlarning ikki turi tarkib topdi:

1) diniy fanlar (Qur’on, Hadis va Fiqh ilmlari);

2) dunyoviy fanlar (tilshunoslik, Falsafa, Tibbiyot, Minerologiya, Geodeziya, Geografiya, Astronomiya va Matematika ilmlari).

Buning natijasida shaxs bilimli, e’tiqodli va axloqli inson sifatida voyaga yetkazildi.

O‘rta Osiyoda o‘ziga xos maktab tizimi amalda bo‘ldi. Mazkur davrda maktabning quyidagi turlariga duch kelamiz:

- masjidlar qoshidagi maktablar;
- qizlar uchun otinoyi maktablari;
- davlatlar saroyi maktablarii;
- ustozlar boshchiligidagi xususiy maktablar.

Bu o‘ziga xos tizim bo‘lib, Pedagogika tarixi fanida muhim o‘rin tutadi.

Pedagogika tarixi fani manbalari keng ko‘lamligi bilan diqqatni tortadi. Bu manbalarning asosiylari quyidagilar:

- arxeologik ashyolar;
- xalq pedagogikasi namunalari;
- yozma asarlar.

Bu manbalar Pedagogika tarixi fanini o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Shu jihatdan arxeologik ashyolar qadimgi yashash manzillaridan topilgan mis va sapoldan yasalgan idishlar, yozuv qurollari, doskalar, turli narsalardagi bitiklar hamda ta’lim – tarbiya maskanlari o‘rinlardan iboratdir. Ular ilmiy tahlil qilinib, eng qadimgi davrlardagi ta’lim va tarbiya jarayoni to‘g‘risida tasavvur hosil qilinadi. Bunda Tarix fanining yutuqlariga tayaniladi.

Pedagogika tarixi fani o‘rganishda manbalar muhim o‘rin tutadi. Bu manbalarning asosiylari quyidagilardan iborat:

- nasihat va o‘gitlar;
- tez aytishlar;

- maqollar;
- ertaklar;
- dostonlar;
- afsonalar
- rivoyatlar.

Bu manbalarda xalqning pedagogik tajribasi o‘z ifodasini topgan.

Afsonalar qahramonlari yaxshilik uchun yomonlik bilan, nur uchun zulmat bilan kurash olib boradilar, yaxshilik va baxt - saodat o‘lkalarini yaratadilar. Qahramonlik eposlarida vatan va erkinlikka bo‘lgan muhabbat, shon-sharaf, or-nomus uchun kurash tuyg‘ulari ifodalanadi. Vatanini, xalqini sevish, do‘stlariga, safdoshlariga sadoqat kabi insoniy tuyg‘ular, burch hissi, vatani va xalqi uchun o‘z jonini qurbon etish, har qanday mashaqqatlarga bardosh berish, aql-idrok, vafo va muhabbat, sadoqat, adolat, odamiylik kabilar ulug‘langan.

Rivoyatlar afsonalardan farqli ravishda bevosita hayotda bo‘lishi mumkin bo‘lgan voqealarga asoslanadi. Rivoyatlarda badiiy tasvirdan ko‘ra ro‘y bergan voqeani qisqa va ixcham, sodda va ravon tarzda bayon qilishga ko‘proq e’tibor beriladi. Aslini olganda, aynan shu fazilatlar rivoyatlarning badiiyligini belgilaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Bulardan ma’lum bo‘ladiki, qadim davrlardayoq yosh avlodning fikri, zehni, xotirasi va fazilatlarini shakllantirishga jiddiy e’tibor berilgan. Shu ma’noda “Pedagogika tarixi” fani Xalq og‘zaki ijodi fani yutuqlardan ham oqilona foydalanadi.

Yozma asarlar “Pedagogika tarixi” fanining muhim manbalaridan biri bo‘lib, ularning ikki turi mavjud:

- diniy kitoblar;
- mutafakkirlarning asarlari.

Diniy kitoblarda (Zardo‘shtiylik, xristianlik va islom dini ilohiy kitoblarida) yosh avlodni E’tiqodli, Axloqli va Barkamol voyaga yetkazish konsepsiyalari bayon qilingan. Mutafakkirlarning yozma asarlarida ta’lim, tarbiya va pedagogik samaradorlik to‘g‘risida muhim g‘oyalar, fikrlar hamda ta’limotlar ifodalangan. O‘z navbatida “Pedagogika tarixi” fani boshqa ko‘plab fan yutuqlaridan foydalanadi.

Ayni paytda, insonning tabiat va tabiiy hodisalarga aralashuvi cheklangan bo‘lgan. Bu davrga oid ma’lumotlar “Avesto” kitobi, Mahmud Qoshg‘ariyning (XI asr) “Devonu lug‘atit turk” asari va xalq og‘zaki ijodida mavjud. Shu

jihatdan eng qadimgi davr tabiiy-ta'limiy qonuniyat tamoyili asosida o'rganish va o'zlashtirilishi maqsadga muvofiqdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Pedagogika tarixining *birinchi Renessans* davrida (IX - XII asrlarda) tabiat asoslari va tabiiy hodisalarni ilmiy mushohadaga asosan o'rganish tarkib topdi. Bu davrda mutafakkirlarimizdan Muhammad Xorazmiyning (IX asr) "Zij", Abu Rayhon Beruningning (XI asr) "Hindiston", "Saydana", "Giodeziya" asarlari, Abu Ali ibn Sinoning (XI asr) "Shifo" asarlarida muhim ma'lumotlar berilgan. Mazkur davrda tabiiy fanlarni ta'lim asosida o'rganish va tadqiq etish, bu borada Ustoz – shogird an'anasi tarkib topganligi muhim ahamiyatga ega.

Pedagogika tarixining *ikkinchi Renessans davrida* (XIV - XVI asrlarda) tabiiy fanlarni madrasa ta'limi (o'rta maxsus va oliy ta'lim) vositasida o'rganish yuzaga keldi. Unga ko'ra, madrasa ta'limi dasturlariga geografiya, kimyo, biologiya va asrtronomiya fanlari asoslarini o'rganish kiritildi. Bu davrda Markaziy Osiyo mutafakkirlaridan Mirzo Ulug'bekning (XV asr) "Ziji jadid Ko'ragon", Zahriddin Muhammad Boburning (XVI asr) "Boburnoma", Mirzo Haydarning (XVI asr) "Tarixi Rashidiy" kabi muhim asarlair yaratildi. Bu asarlarda tabiiy fanlarni o'rganishning ta'lim vositasida o'rganish tamoyili ishlab chiqilgan.

Markaziy Osiyo pedagogikasi tarixining *yangi davri* (XVII-XXI asrlarda) tabiiy fanlarni ilmiy – ijtimoiy asosda o'rganish va o'zlashtirish yuzaga keldi. Bu davrda Abulg'ozi Bahodirxonnning (XVII asr) "Tibbul xulq", Ahmad Donishning (XIX asr) "Navodir ul - vaqoe'", Munavvar Qorining (XX asr) "Yer yuzi", Mahmudxo'ja Behbudiyning (XX asr) "Muxtaxabi jo'g'rofiya" va yuzlab ilmiy – tadqiqotlar yaratilgan. Bu borada tabiiy fanlarni umuta'lim vositasida o'rganish tamoyili tarkib topdi.

Shunday qilib, "Pedagogika tarixi" fanini o'rganish va o'zlashtirish uzluksiz ta'lim tizimida o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2021-yil 26-martdagi PQ-5040-son qarori

2.Asqarova Q va boshq. Pedagogika.-T.: "Talqin". 2018

3.O'zbek pedagogikasi antologiyasi.-T.:"O'qituvchi".1994

4.Yuldashev, M. and Haydarov, Sh. 2022. The Terms of Concept and Its Interpretations in Linguistics. International Journal on Integrated Education. 5,

6 (Jun. 2022), 455-461. https://www.neliti.com/publications/412326/the-terms-of-concept-and-its-interpretations-in-linguistics

5.Haydarov Sh. “Zid qutibli” konseptlarning Shukur Xolmirzayev asarlaridagi o‘rni. International scientific and practical conference."science, education and innovation: problems, solutions and prospects" may17-18, 2024. https://doi.org/ 10.5281/zenodo.1136866

6. O‘tayev A. Yo‘. Yoshlarning siyosiy madaniyatini shakllantirishda jadid ma’rifatparvarlarining ahamiyati.TIPI.“Ilm-fan va innovatsiya: muammolar, yechimlar va istiqbollar” nomli xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya https://doi.org/10.5281/zenodo.112146

TURKIY XALQLARNING UNASHTIRUV MAROSIMLARI: O‘ZBEK TAJRIBASI VA TRANSFORMATSIYASI

Rasulova Ziyodaxon Abduboriyevna
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti professori
psixologiya fanlari doktori

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287468

ANNOTATSIYA

Maqolada, 2001–2021-yillarda o‘zbeklarning turli yosh avlodlari va ijtimoiy qatlamlari (n=259) o‘rtasida o‘tkazilgan empirik tadqiqotlar (ichki-tashqi kuzatuvlar hamda individual-erkin so‘rovlar) natijalariga tayangan holda, o‘zbek madaniyatidagi unashtiruv marosimlari, ularning madaniy va etnopsixologik ahamiyati, rang-barang xususiyatlari hamda zamonaviy sharoitda kechayotgan transformatsiyasi tahlil qilinadi. An’anaviy unashtiruv muallif tomonidan uchta asosiy turga (tug‘ilmagan bolalarni, bolalik davrida va voyaga yetganda unashtirish) bo‘linib, har birining ijobiy hamda salbiy ijtimoiy-psixologik jihatlari (oilalar o‘rtasidagi do‘stlik, iqtisodiy-ma’naviy yaqinlik, yoshlar ongida yuzaga keladigan bosim va ziddiyatlar) atroflicha o‘rganiladi. Tadqiqot natijalari ibtidoiy davrlardan buyon iqtisodiy manfaat va oilaviy hamkorlik maqsadida shakllangan bu marosimlar islom dini ta’siri ostida diniy-ma’naviy mazmun kasb etganini ko‘rsatadi. Zamonaviy urbanizatsiya va ijtimoiy o‘zgarishlar birinchi ikki turining deyarli yo‘qolishiga, uchinchi turining esa asosan ramziy shaklda saqlanib qolishiga sabab bo‘ldi. Maqolaning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, unashtirish bilan bog‘liq an’analar nafaqat oilaviy institutning tarixiy ildizlari va ijtimoiy funksiyalarini chuqurroq anglashga yordam beradi, balki o‘zgaruvchan ijtimoiy-madaniy jarayonlarda an’anaviy urf-odatlarning qanday transformatsiyaga uchrashini ham yoritadi. Shuningdek, milliy merosni zamonaviy sharoitlarda asrab-avaylash, oilaviy

KALIT SO‘ZLAR

turkiy xalqlar, unashtiruv, bel quda, beshik ketti, oqliq, non sindirsh, fotiha, transformatsiya, ijtimoiy-psixologik, etnopsixologik, o‘zbeklar.

institutni mustahkamlash hamda an’anaviy marosimlarni uyg‘un tarzda rivojlantirish bo‘yicha nazariy va amaliy tavsiyalar taklif etiladi.

АННОТАЦИЯ

В статье, опирающейся на результаты эмпирических исследований, проведённых в 2001–2021 гг. среди разных возрастных и социальных групп узбекского населения (n = 259) с использованием методов внутреннего и внешнего наблюдения, а также индивидуально-свободных опросов, анализируются узбекские обряды помолвки (*унаштирув*), их культурно-этнопсихологическое особенности, разнообразные формы и современные трансформации. Автор предлагает классификацию данных обрядов на три основных типа (помолвка нерождённых детей, помолвка в детском возрасте и помолвка в совершеннолетии). В каждом случае рассматриваются как положительные (укрепление дружеских связей между семьями, экономическая и духовная близость), так и потенциально отрицательные (социально-психологическое давление, конфликты) стороны. Результаты исследования свидетельствуют о том, что данные обряды, сформировавшиеся в глубокой древности ради экономической выгоды и семейного сотрудничества, впоследствии обрели религиозно-духовный характер под влиянием ислама. В условиях урбанизации и социальных перемен первые два типа практически исчезли, а третий сохранился преимущественно в символической форме. Научная значимость работы заключается в том, что она не только раскрывает исторические корни и социальные функции семейного института, но и наглядно показывает, как традиционные обычаи видоизменяются под воздействием динамичных социокультурных процессов. Кроме того, автор предлагает теоретические и

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

тюркские народы, обряд обручения, бел кудо, бесик кетти, оклык, обряд разлома хлеба, обряд фатиха, процесс трансформации, социально-психологические факторы, этнопсихологические особенности, узбеки.

практические рекомендации, направленные на сохранение национального наследия, укрепление института семьи и гармоничное развитие традиционных обрядов в современных условиях.

ABSTRACT

The article, based on the results of empirical research conducted in 2001-2021 among different age and social groups of the Uzbek population (n = 259) using methods of internal and external observation, as well as individual free surveys, analyzes Uzbek engagement rites (unashtiruv), their cultural and ethno-psychological peculiarities, various forms and modern transformations. The author proposes a classification of these rites into three main types (engagement of unborn children, engagement in childhood and engagement in adulthood). In each case, both positive (strengthening of friendly ties between families, economic and spiritual closeness) and potentially negative (socio-psychological pressure, conflicts) sides are considered. The results of the study suggest that these rituals, formed in ancient times for the sake of economic gain and family cooperation, later acquired a religious and spiritual character under the influence of Islam. In the conditions of urbanization and social change, the first two types have practically disappeared, while the third type has been preserved mainly in symbolic form. The scientific significance of the work lies in the fact that it not only reveals the historical roots and social functions of the family institution, but also clearly shows how traditional customs are modified under the influence of dynamic socio-cultural processes. In addition, the author offers theoretical and practical recommendations aimed at preserving the national heritage, strengthening the family institution and harmonious development of traditional rituals in modern conditions.

KEY WORDS

Turkic peoples, engagement ceremony, bel quda tradition, beshik ketti ritual, oqliq tradition, bread-breaking ritual, fotiha ceremony, transformation process, socio-psychological factors, ethnopsychological characteristics, Uzbeks.

KIRISH

Turkiy xalqlar madaniyatida ko‘plab qiziqarli an’analar, urf-odat va marosimlar mavjud. Shulardan unashtirish bilan bog‘liq marosimlar alohida o‘rin tutadi. *Unashtirish* – nikoh to‘yidan oldin yigit va qiz tomonning roziligini rasmiylashtirish uchun o‘tkaziladigan marosim [15: 116]. Bunday rozilik, qadimdan yigit va qizning o‘zidan ko‘ra, ularning ota-onasiga tegishli bo‘lgan. Markaziy Osiyo xalqlari orasida unashtiruv bir necha ko‘rinishda amalga oshirilgan. Ularni 3 turga ajratishimiz mumkin: 1) hali tug‘ilmagan bolalarni unashtirish; 2) bolalikda unashtirish; 3) voyaga yetganda unashtirish. Ular marosimlar orqali amalga oshirilgan. Mazkur maqolada biz bu marosimlarni o‘zbeklar misolida ko‘rib chiqamiz.

Birinchi tur unashtiruv *bel quda* marosimi orqali amalga oshirilgan: yaqin do‘st-birodarlar o‘z ayollari homiladorligi paytida, hali tug‘ilmagan bolalarni bir-biriga atashtirib qo‘yishgan. Go‘dak tug‘ilib ulg‘aygach, turmush qurishlari mumkin bo‘lgan. Ikkinchi turda bolalikdan unashish ko‘zda tutilib, beshikda unashtirilgan bolalar *beshik quda* (*beshik ketdi*, *beshikkerti*) marosimi orqali bir-biriga bog‘langan. Ammo ko‘p holatda 5 – 6 yashar (yo undan katta) bola bilan qiz chaqaloq (yo undan katta) unashtirilgan bo‘lib, u *quloq tishlar*, *quloq tishlatar* deb nomlangan. Uchinchi turda balog‘atga yetgan yigit va qiz ikki oila xohish-istagi bilan unashtirilib, o‘zbeklarda mazkur amaliyot bir necha marosimda amalga oshishi mumkin bo‘lgan: *oqliq oldi*, *non sindirish*, *fotiha to‘yi*.

Ibtidoiy davrda paydo bo‘lgan bu an’analar kelib chiqish va mazmuniga ko‘ra farqlanib, birinchi ikki tur nikoh shakllaridan biriga kiradi. Ular bevosita qalinni bekor qiluvchi odatlar sifatida yuzaga kelgan. Xususan, *bel quda* (Qashqadaryoda *ich quda*) odatida to‘yning qalindan boshqa rasm-rusumlariga amal qilingan [3: 88–89; 1: 86]. *Bel quda* bo‘lishda ikki qadrdon do‘st homilador xotinlari qiz va o‘g‘il tug‘ishsa, do‘stlik rishtalarini yanada mustahkamlash uchun kelgusida quda bo‘lishni niyat qiladi. Homilador ayollar qiz va o‘g‘il tug‘ishsa, sevinch bilan bir-birlarini «quda» deb ataydilar. Homilador ayollarning ikkalasi ham o‘g‘il tug‘ishsa, ular bir umrlik do‘st bo‘lganlar [12: 33]. Masalan, davlat to‘ntarishiga qadar (1917) Zarafshon vohasi o‘zbeklarida hali tug‘ilmagan bolalarni unashtirish qishloq oilalarida hali amalda bo‘lgan. Bir axborotchimizning aytishicha, uning opasini hali tug‘ilmasdan oldin unashtirishgan bo‘lib, tug‘ilgandan so‘ng, qiz ikki oylik bo‘lgach, unashtirish marosimi bo‘lib o‘tgan [8: 226].

Beshik quda (*beshik ketdi*, *beshikkerti*, qo‘ng‘irotlarda – *etak chartish*, Surxondaryo va Qashqadaryo o‘zbeklarida *etak yirtish*, Qashqadaryo vohasida *sirg‘a taqdi*, *oyoq bog‘latdi* (*ko‘gan soldi*), *etakka soldi*) hamda *quloq tishlash*

deb nomlangan odatlarda qalin hajmi kam bo‘lgan, o‘g‘il bolaning otasi bolasi balog‘atga yetguncha xo‘jalikka zarar yetkazmay qalindan qutilib borishni, qizning otasi esa qalin hisobiga berilgan chorvadan foydalanishni nazarda tutgan [1: 86–87; 3: 89; 6: 12; 7: 22].

Bu odatlar zamirida ham o‘zining qonuniyatlari bor. Masalan, XX asrning boshlarigacha Qashqadaryoning quyi qismida qiz tug‘ilgan oilaga 5 – 6 yashar bolaning, Zarafshon vohasining Bulung‘ur tumanida esa qiz chaqaloqning chillasi chiqib, beshikka belash marosimiga 3 – 4 yashar o‘g‘il bolaning onasi shartlashish uchun kelgan [10: 39-40]. Qizaloqning ota-onasi, qarindosh-urug‘i rozi bo‘lsa, *quloq tishlash* odati bo‘lgan. Bolakay beshikda yotgan qizaloqning qulog‘ini ohista tishlab qo‘ygan. Bu bilan unga ega, homiy, hamroh sanalib qolgan. Marosim ularning ustidan turli shirinliklardan sochqi sochib nishonlangan. Qizaloq voyaga yetsa shu bolaga turmushga chiqadi, deya keksalar, o‘tirgan ayollar duo qilishgan. Tadbirga bir domla chaqirilib, qishloq oqsoqollari guvohligida «rasmiylashtirilib» qo‘yilgan. *Beshik ketdi* degani «qizimiz beshikdanoq sovchisiz o‘z munosib xaridorini topib, sotilib ketdi», degan ma’noni bergan [7: 22]. Qashqadaryo vohasida ushbu odat *beshikkerti* yoki *beshik ketdi* nomi bilan mashhur bo‘lib, mazmunan Yuqori Zarafshon vodiysidagi *beshikkerti* odatiga yaqindir. Qashqadaryo o‘zbeklaridagi *beshik ketdi* udumi bo‘yicha qiz tomon rozilik bergach, bo‘g‘irsoq pishirilib tarqatilgan. Chunki bo‘g‘irsoq qadimdan o‘zbeklar orasida serpushtlik ramzi hisoblangan. Vohada aynan shu marosimdan so‘ng bo‘lg‘usi kelin-kuyovning yaqin qarindoshlariga, qo‘shnilariga, mahalla va qishloq ahliga qizning «boshi bog‘langanligi» ma’lum qilingan [12: 31].

Etak yirtish odatiga ko‘ra, ikki oila a’zolari o‘zaro kelishgach, 1 – 3 yoshli qizaloq va o‘g‘il bolaning etaklarini birlashtirib, uchidan yirtib qo‘yilganki, bu ham ularning bir-biriga atashtirilganini bildirgan. Qo‘ng‘irot o‘zbeklarida bu udum «etakchartish» deb atalgan. Ushbu marosimda ham bo‘g‘irsoq pishirilib, elga ma’lum qilingan. Qizaloqning boshiga ro‘molcha, o‘g‘il bolaning boshiga esa do‘ppi kiydirib qo‘yilgan [2].

Oyoq bog‘lash odati beshikdagi qiz chaqaloqning o‘g‘il bolaga atalganini bildiradi. Ikki tomon ayollari bo‘g‘irsoq pishirib, qizaloqning atashtirilganligini mahalla ahliga ma’lum qilganlar. Bu qizaloqning o‘g‘il bola xonadoniga bir umr bog‘liqligini bildiradi, shu bilan birgalikda, qizaloqni yomon ko‘zlardan saqlaydi. «Ko‘gan ip» chaqaloqning chillasi (qirqi) chiqqanidan so‘ng olingan va qulog‘iga sirg‘a sifatida taqib qo‘yilgan [2].

Etakka soldi odati tug‘ilgan qizaloqning doya ayol tomonidan biror go‘dak o‘g‘ilning nomini aytib, voyaga yetsa, shu yigitga turmushga chiqadi, deb etagiga solinishini bildiradi [12: 32].

Yuqoridagi marosimlar ko‘pni ko‘rgan bir nikohli ayol tomonidan qo‘shiqlar, duolar aytilgan holda amalga oshirilgan. O‘g‘il va qizlar bolaligidan bir-biriga ramziy unashtirilishi yoki *baxshanna* qilib qo‘yilishi orqali bo‘lajak qudalar bolalar voyaga yetgunlaricha bir-birlarini sinaganlar. Sayil, bayramlar va tantanalarda qizga o‘g‘il bolaning xonadoni o‘g‘li nomidan sovg‘alar «hayitlik» (ro‘mol, ko‘ylak, gazmol, shirinlik kabilar) jo‘natib turgan hamda qudachilik ramzi sifatida og‘irini yengil qilishda o‘zaro ko‘maklashganlar. Nikoh to‘yida esa qalin puli miqdori kamaytirilgan va to‘y xarajatlari ancha kam sarflangan [2]. G.S.Toshevaning ma’lumotlariga ko‘ra, vohada bunday odatlar tufayli turmush qurib, baxtli hayot kechirayotgan oilalar ko‘p uchraydi va hozirda ular vohaning cho‘l va tog‘ oldi qishloqlarida qisman saqlanib qolgan [12: 33].

Zarafshon vohasi qishloqlarida beshikligidayoq unashtirilgan bolalarga 8 – 9 yoshlarigacha birga o‘ynashga ruxsat berilgan, ularning o‘zlariga kelin-kuyovliklari haqida gapirilmagan. Fotiha to‘yidan keyin ular bir-birlaridan va o‘z navbatida, bir-birlarining qarindoshlaridan qochishni boshlaganlar. Agar kichik o‘g‘li bo‘lgan ota o‘zining do‘stlari yoki tanishlaridan birining qizini o‘g‘liga olib bermoqchi bo‘lsa-yu, ammo qiz ota-onasining qanday javob berishini aniq bilmasa, u holda ota qiz uyining eshik oldini choponi bilan supurib, shirinliklarni sochgan. Qizning ota-onasi yerdagi shirinliklarni ko‘rib, ularning qizlariga kimdir sovchi bo‘layotganini payqagandan so‘ng, sovchi bo‘layotgan tomon ularga bu ishni aynan ular qilganligini bildirgan. Bunday holatda qizning ota-onasi rozi bo‘lishga majbur bo‘lishardi. Ko‘p hollarda jismoniy kamchiliklari bo‘lgan o‘g‘il bolalarga ota-onalar kelinni aynan shunday yo‘l bilan topishgan [8: 226-227]. O‘z navbatida, bunday holat, shuningdek, yana quyida keltirilgan sabablarga ko‘ra, bu odatning XX asrning ikkinchi yarmidan yo‘qolib ketishiga sabab bo‘ldi. Tug‘ilmasdan yoki beshikligidayoq unashtirilganlar bo‘lgan bo‘lsa ham, bu davrga kelib ularning o‘zaro nikoh qurishlari faqat o‘zlariga bog‘liq bo‘lib qolgan edi [2].

Yuqoridagi odatlarning ijobiy ijtimoiy-psixologik tomoni – avvalambor go‘dak yoshidagi bolalarni ularning ota-onalari orasidagi o‘zaro hurmat, mehr-muhabbat hislari, bir-birlarini shaxs sifatida yaxshi bilishlari, bir-birlariga iqtisodiy, ma’naviy yaqinliklari, bir-birlari bilan yaqin do‘stdan yaqin qarindoshga aylanish va doimo birga bo‘lish istaklari va nihoyat, ular uchun eng aziz bo‘lgan farzandlarini ishongan, sinalgan va har tomonlama talabga

javob beradigan insonlar qo‘liga topshirish motivlariga asoslanadi. Bunda chaqaloqning «husnli» yo «yaxshi tarbiya ko‘rgan»ligiga qarab emas, balki ota-onasiga (odam shavanda, tagli-tugli, moddiy tomoni va h.) qarab qudachilikka intilinadi. Qadim zamonlarda bunday «qudachilik» qabilalar o‘rtasidagi urush-janjallarga chek qo‘ygan. To‘yga qadar o‘rtada yaxshi qo‘shnichilik, «ol tovog‘im, ber tovog‘im» bo‘lib turgan. Bolaligidan qizning va o‘g‘ilning ota-onalarida va farzandlarining o‘zlarida ham tegishli ustanovka shakllangan. Ushbu ustanovka asosida ikki yosh o‘zlarini bo‘lajak oilaviy hayotga psixologik jihatdan tayyorlab borishgan. Ulg‘ayotgan qiz o‘z umri davomida yigitga, yigit esa qizga g‘oyibona mehr, intiqlik, hurmat bilan voyaga yetishgan. Ikki oila umumiy maqsadlar asosida yanada yaqinlashgan. Ikki tomondagi ota-ona ham shunga munosib harakat, yangi tuzilajak oila tadorigini ancha uzoqdan ko‘rib borishgan. Ko‘p yillar davomida bir-birlarini sinab, kam-ko‘stlarini to‘ldirib borishgan. Ma’nan, jisman va ruhan bir-birlariga tayyorlanib, «bir olmaning ikki pallasi» bo‘lib, komil topishgan. Yuqoridagilarning barchasi – ustanovka, motivlar, bir-birlarini potensial er-xotin shaxsi sifatida o‘rganib borishlari, hayotiy kuzatuvlari ularning keyinchalik oila qurganda bir-birlariga moslashish bosqichini asoratlarsiz, destruktiv nizolarsiz o‘tishiga yordam beradi. Bunday sinamol, uzoq jarayonni pokdomonlik bilan bosib o‘tgan yigit-qizdan yaxshi oila vujudga kelgan.

Ushbu odatlarning salbiy tomoni shunda namoyon bo‘lganki, bunday sinovdan barcha yigit-qizlar ham o‘ta olmagan, tanlangan yigit-qiz har doim ham bir-biriga munosib bo‘lavermagan, natijada oila baxtsiz bo‘lib qolishi ehtimoli ham katta edi. Voyaga yetgan yigit-qiz bir-biriga yoqmasligi mumkin, undan tashqari ota-onalar ham o‘z farzandlariga boshqa yaxshiroq, munosibroq kuyov yoki kelin xohlashlari mumkin edi. Albatta, qadimda patriarxal munosabatlar hukmron bo‘lgan davrda, bu odatlarga ko‘proq amal qilingan, chunki farzand o‘z ota-onasining ra’yini qaytara olmagan. Ammo sobiq Sovet davrida bu odatlar ham qoralandi. «Seni partiya, komsomol, davlat himoya qiladi, ota-onang, qarindoshlaring fikri bilan hisoblashma, ular to‘yingga rozilik bermasa, komsomol to‘ylari qilamiz», deb badiiy asarlar yaratildi, ommaviy axborot, kino, teatrlarda ham tashviqot ishlari olib borildi. Bu esa yoshlarning o‘z ota-onasiga qarshi chiqishiga olib keldi [2].

Aynan shu sabablarga ko‘ra, bu odatlar asta-sekinlik bilan barham topmoqda. Faqat ba’zi viloyatlarning qishloqlarida ularni ko‘rish mumkin. Qishloq va shahar muhitini solishtirib bo‘lmaydi. Qishloqda hamma bir-birini yaxshi taniydi, bu odatlarning amal qilinishiga ozmi-ko‘pmi sharoit bor. Shaharlarda, shu jumladan, Toshkentda yuqoridagi odatlar XX asrning ikkinchi

yarmidan boshlab ancha kamayib, yo‘qolib ketdi. Toshkent shahrida bu odat 1999 – 2000 yillarda ba’zi oilalarda uchratildi, xolos. Bu ham oilalarning yaqinligi yoki qarindoshligi boisdir. Hozirgi paytda yangi urf-odatlar shakllanayotgan bir sharoitda ularning tiklanishi amri mahol [2].

Uchinchi tur unashtiruv amaliyoti alohida marosim yoki marosimdagi udumlar sifatida bajarilishi mumkin. Bu oilalarning xohishi, kelishuviga bog‘liq. Xususan, *oqliq oldi* (*oqliq*, *oqliq o‘radi*, *oq kiydi*) sovchilik jarayonining yakunlanganligini hamda qizning “boshi bog‘langanligini” bildiruvchi udum hisoblanadi. Bunda kelin bo‘lmish qizning onasi rozilik belgisi sifatida kuyovning onasiga oq ro‘mol berib yuboradi. Ba’zi viloyatlarda yigit tomon oqliq beradi (*oqlik oldi*) [5: 28]. Endi qizga boshqa sovchi kelmaydi. Yigitning onasiga oqliq, ya’ni oq dastro‘mol, oq dasturxon, oq ro‘mol, oq mato kabi narsalardan biri «qilayotgan ishimiz pok niyat bilan qilinmoqda, qoraliq aralashmasin» degan niyat bilan beriladi [2].

Ayrim joylarda *oq kiydi* udumi *fotiha to‘yi*dan avval, alohida marosim sifatida o‘tkazilgan. Andijon viloyatida kuyov tomondan to‘yga tayyorgarlik ko‘rish va uni o‘tkazishda yordamlashgan kishilarga beriladigan ro‘molcha va kelinni kuyovning uyiga olib kelinganda kuyovning onasi qudalar oldiga olib chiqadigan bir kosa sut, oltita non ham “oqliq” deyiladi. Namanganda esa sovchilikka borgan kishilar tomonidan olib boriladigan sovg‘a-salomlar orasidagi oq rangli mato ham shu nom bilan ataladi. An’anaga ko‘ra, sovchi borgan oila o‘z qizini berishga rozi bo‘lsa, yigit uyidan yuborilgan tugun ichidagi oq mato, ya’ni “oqliq”ni olib qoladi, mabodo qizini bermaydigan bo‘lsa, “oqliq”qa qo‘lini tekkizmaydi. Ammo Toshkentda zamonaviylashgan yoki boy oilalarda oqliq berishning uchramasligi ham kuzatiladi. Bunday oilalar sovchilarning oxirgi kelishlarida ularga «oq o‘ravormaydilar», balki faqat «non sindirish» bilan cheklanib qo‘yadilar, xolos. Lekin bunday oilalarda ham fotiha to‘yi qilishlari kuzatiladi. Bu ham ikki tomonning kelishishiga bog‘liq [2].

Toshkentda oqliq berish *oq o‘rar*, shaharning ba’zi chet joylarida va Toshkent viloyatida *oqliq* nomi bilan atalib, sovchilik marosimida udum sifatida bajariladi. Odatda ayollar, ya’ni yigitning onasi, amma yo xolasi birga kelishadi. Ular o‘zlari bilan qoidaga binoan juft tugun olib kelishadi: patir va odatda, somsa. Eng katta odam olib kelingan patirlarning ikkitasini olib, kelin-kuyovning qo‘sha qarisin degan niyatda juft qilib ushatadi va bo‘lajak oilaga tilak tilaydi. O‘z navbatida, o‘tirganlar nondan bir tishlamdan olishi, quda bo‘lganlar bir-birlarini tabriklashlari ham ramziy harakatlar sifatida bajariladi. Mazkur udum *non sindirish* deb nomlanib, *oq o‘rar*da uni ayollar, *fotiha*

marosimida erkaklar sindiradi [2]. Nonning sindirilishi nafaqat sovchilik marosimini yakunlaydi, balki qizning «boshi ikki bo‘lganligini» ham bildiradi.

Non sindirish Markaziy Osiyo xalqlarida keng tarqalgan bo‘lib, otaning sovchi yuborgan oilaga qizini uzatishga rozi ekanligi hamda va’daning qat’iy va muqaddasligi, shuningdek, kelin-kuyov, quda oilalar ahil bo‘lishiga bildirilgan istakni ifodalaydi. *Non sindirish* udumi ham ayrim mahalliy tafovutlarga ega. Chunonchi, Farg‘ona vodiysidagi o‘zbeklarda u qizning otasi rozi bo‘lgach, bajariladi: sovchilar keltirgan dasturxon ochilib, noni sindiriladi, so‘ng to‘y masalalari aniqlanadi [2]. Ilgari Surxondaryo viloyatida *non sindirish* qalin miqdorini belgilashdan so‘ng o‘tkazilgan – non teng ikkiga bo‘linib, kelin va kuyovning qarindoshlariga taqsimlangan [16].

Oqliq berish udumi boshqa viloyatlarda Toshkentnikidan farq qilsa ham, shaklan hammasi bir xildir. Masalan, Qashqadaryoda qizning onasi rozi bo‘lsa, asosiy sovchilarning kelishini aytadi. Bunda bir-ikki erkak va ayollardan tashkil topgan sovchilar keladi. Shu kuni olingan javob «Boshi bog‘landi» atamasi bilan yuritiladi. Kelgan sovchilarga oq ro‘molga tugilgan ikkita non va ikkita qatlama, bir ro‘molcha beriladi. Sovchi bu tugunchani kuyovning onasiga olib borib beradi. Kuyovning onasi esa tugunchadagi ikki qatlamani sindirib, shu yerda to‘plangan kishilarning hammasiga ulashib chiqadi va ularga «Sizlar ham to‘y ko‘ringlar» deb tilak bildiradi. Ikki non bilan ro‘molchani esa sovchiga topshirilgan vazifani o‘tagani uchun taqdim qiladi [2].

Andijon viloyatining ko‘p tumanlarida qiz tomonga kelgan sovchi o‘zi bilan birga turli-tuman noz-ne’matlar, non-patir olib kelgan. Ularning orasiga esa qimmatbaho bir dona ro‘mol ham qo‘yilgan. Sovg‘a-salomlar berilganda, ularning orasiga ko‘yilgan ro‘mol qiz tomonidan olib qolinsa, bu rozilik alomati, agar ro‘mol qaytarilsa, qiz tomonning rozi bo‘lmaganligi belgisi sanalgan. Bu odatni «Ro‘mol tashlash» deb yuritganlar. Bu odat qadimdan ma’lum bo‘lib, u «ro‘mol bog‘lash» tarzida xam qo‘llanilgan. Andijon, qarshi shaharlarida, Jizzaxning Zomin tumanida ham rozilik alomati sifatida non va qand almashtiriladi [2].

Aytish joizki, marosimlarda hukmron bo‘lgan, nisbatan keng tarqalgan oq rang qadimda yoshlarning kelajagini, tinchligini, baxt-saodatini ta’minlashiga ishonganlar. Shuning uchun ham oq rangli narsalar va taomlar sehrgarlik maqsadida ishlatilgan [11: 86]. Xorazmda sovchilarning kelin uyiga kirib kelganida, ularga oq unning chiziq shaklida peshonalariga surilishi, ko‘pgina joylarda kuyovning oyog‘iga oq poyondozning solinishi, oq shir suvning ichishga berilishi shular jumlasidandir [2]. Oqliqning berilishi ham kelin-kuyovlarning ularning kelajakdagi yaxshi hayotini anglatgan. Umuman

olganda, marosimlar bilan bog‘liq bo‘lgan jonsiz buyumlar ham sehrgarlik bilan bog‘liq muqaddas kuchga ega bo‘lgan. Non ham shular qatoriga kiradi. Barcha marosimlarda u tabarruk, muqaddas sanaladi. Barcha to‘ylarda rasmiylashgan odatga ko‘ra, o‘zi bilan non olib kelgan har bir mehmonga, albatta, to‘y nonini qaytarishgan va shu bilan o‘zi bilan nonni olib ketgan mehmonlar uydagilarini, G.P.Snesarev cherkov diniy marosimi bilan solishtirganidek, «prichaщeniye»[46] qilgan. Non – bu yerda mana[47] [11: 101-102]. Shu bilan birgalikda, patir ham «non sindirish»da mana hisoblanadi. Uning hamma bilan ulashilishi, yuqorida aytganimizdek, «Sen ham to‘y ko‘rgin» ma’nosini anglatadi.

Oqliq, fotiha tuyi marosimlari O‘zbekistonning deyarli barcha viloyatlarida mavjud bo‘lib, *non sindirish* ularning birida, yoki *oq o‘rar*da, yoki *fotiha to‘yi*da bajariladi. Shuni aytish kerakki, Toshkent shahrida ijtimoiy tuzilishning har xilligi va iqtisodiyotning o‘zgarib borishi urf-odatlarga ham o‘z ta’sirini o‘tkazib, 2003 yildan boshlab ular ancha qisqardi. Toshkentliklarda bugungi kunda oilalarning kelishishiga qarab *sovchilik*dan so‘ng *oq o‘rar, non sindirish* bitta marosim sifatida o‘tsa, *fotiha to‘yi* alohida o‘tkaziladi yoki umuman o‘tkazilmaydi. Ko‘pchilikda esa *oq o‘rar, non sindirish* va *fotiha to‘yi* qo‘shib o‘tkaziladi. Agar qiz tomon fotiha to‘yi bo‘lishini xohlasa, *oq o‘rar*da fotiha kuni belgilanadi [2].

Fotiha to‘yi qiz bilan yigitni unashtirilganligi munosabati bilan o‘tkaziladigan kichik to‘y, unashtirishdir. *Fotiha* – arabchadan ochish, boshlanish degani bo‘lib, Qur’onning birinchi surasi, boshlanishi [14]. Demak, fotiha to‘yini nikoh sari qo‘yilgan ilk qadam deb tushunsak bo‘ladi. Toshkentda bu marosim «ma’lum oshi» deb ham ataladi. Bu ikki quda kelin-kuyovni unashtirilganini hammaga ma’lum qiladi, deganidir. Qalin va sepning islom dinidan avval paydo bo‘lganligi va ularni, aynan, «ma’lum oshi»da berilishi, bu marosimning islomdan ilgari ibtidoiy davrda paydo bo‘lganidan dalolat beradi. N.Kislyakov tojiklarning an’anaviy nikoh to‘yini ikki katta bayramdan iborat, ya’ni unashtirish – “fotiha to‘yi” (bayram I) va to‘y (bayram II), deb ko‘rsatgan. Shunda birinchisini matriarxat davrida bajariladigan to‘yning qoldiqlari, ikkinchisini esa patriarxat davriga tegishli, deb ko‘rsatgan. N.Lobachyova esa ikkalasining rivojlanishini ham patriarxat davriga to‘g‘ri kelishini, aytadi. Faqat bunda birinchisi patriarxatning ilk bosqichlarida shakllangan bo‘lsa, ikkinchisi keyinroq, ya’ni erkaklarning hukmronligi mustahkam o‘rnatilgandan keyin [4].

[46] Prichastiye – cherkovda prichaщeniye marosimida bir turli vino va nonning iste’mol qilinishi.
[47] Mana – Melaneziya va Polineziya yaqinidagi muqaddas ijobiy kuchlar; u koinotdagi ijobiy qutlug‘ kuch.

Biz ham N.Lobachyovaning fikrlariga qo‘shilamiz. Islom dinining kirib kelishi bilan marosimga diniy tus beriladi. Ba’zi xalqlarda bu marosimda mulla tomonidan *fotiha* surasining o‘qilishi shundandir. Bu, o‘z navbatida, marosimning nomiga ham ta’sir ko‘rsatib, uning «fotiha to‘yi» deb nomlanishiga olib keladi. Ammo o‘zbeklar uni «kichik to‘y» deb ham atashadi. Shuning o‘zida hamma narsa ma’lum bo‘ladi. Avvaliga yagona bo‘lgan to‘y ikkinchi bir to‘yning paydo bo‘lishi bilan kichik to‘yga aylanadi.

Fotiha to‘yiga mahalla oqsoqoli, kuyovning amakisi, tog‘asi yoki unga yaqin bo‘lgan kishisidan iborat erkaklar boradi. Istisnolar ham bo‘lishi mumkin. Biroq otasi fotiha to‘yiga bormaydi. Chunki qalinning berilishida, «oldi-berdi»da ikki quda o‘rtasida sovuqchilik tushib qolishi mumkin [2].

Toshkentdagi fotiha to‘yi boshqa viloyatlarnikidan o‘tkazilishida farq qiladi. Toshkentda fotihada qo‘y, guruch, un keltirilmaydi. «Qo‘y-guruch» Toshkentda «to‘y yuborar»da beriladi. Zomindagidek qudalar yuziga, Qumqo‘rg‘ondagidek qudalar yelkasiga, Yangiariqdagidek qudalar peshonasiga yaxshilik ramzi sifatida un surtilmaydi. Farg‘ona vodiysi, Qarshi, Kitob, Shahrisabzdagidek Toshkentda poyondoz solinmaydi. Xorazm, Qashqadaryo, Andijon viloyatlari kabi Toshkentda mehmonlarga shir suv (shakar aralashtirilgan qaynatilgan suv) ham tortilmaydi [2].

Respublikaning barcha viloyatlarida kuyov tomondan kelgan non, qand-qurs, xolva qo‘ni-qo‘shni, qarindosh-urug‘larga oz-ozdan tarqaladi. Bu qizning egalik bo‘lgani, endi unga boshqa bir kishining og‘iz solishi gunohligini anglatadi. Tarqatilgan narsalar muqaddas sanalib, «bizlar ham to‘y ko‘raylik», degan niyat bilan tanovvul qilinadi. Fotiha to‘yida *to‘y yuborish* kuni va nikoh kuni belgilanadi. Ammo hozirda, yuqorida aytilganidek, to‘y yuborar marosimi bajarilmasligi munosabati bilan unda qilinishi kerak bo‘lgan narsalarning puli bitta qilib berilmoqda. Avvallari marosimda mulla ishtirokida «fotiha» o‘qilgan. Kelin-kuyov «fotihalik» hisoblangan. O‘zbekiston janubida bu «ijob» yoki «kichik to‘y» deyiladi [2]. Umuman olganda, fotiha to‘yida to‘y bilan bog‘liq barcha masala va muammolar hal qilinadi. Bu marosimdan so‘ng yoshlarning ota-onalari bir-birlarini quda deb atashgan va yigit qizning, qiz esa yigitning qarindoshlariga yo‘liqmaslikka harakat qilgan. Xalq orasida bu «kuyov qochuv», «kelin qochuv» deb ataladi [3; 13: 144].[48]

Umuman olganda, unashtiruv bilan bog‘liq marosimlar jarayoni ikki qudaning yanada yaqinlashuviga imkon berib, to‘y tantanasining aniq vaqtini va o‘rtada bo‘ladigan oldi-berdi ishlarining hajmi va qimmatini belgilab bersa,

[48] Bu odat matriarxat davridagi matrilokal nikohning qoldig‘i hisoblanib, tojiklarda, qozoqlarda, qirg‘izlarda, turkmanlarda ham bo‘lgan

boshqa tomondan esa yigit-qizlar uchun ham o‘ziga xos bir davrni boshlab beradi. Masalan, fotiha to‘yidan boshlab, qiz bilan yigit ota-onalari, qarindoshlari va yaqin kishilaridan qochib, berkinib yuradilar. Bu jarayon to to‘y o‘tib, *yuz ochdi* va *kuyov chaqirdi* pallasigacha davom etgan [38; 107-b.]. Toshkentda qochib, berkinib yurish odati uchramaydi, chunki katta shaharda qarama-qarshi tomonni ko‘rib qolish ehtimoli juda kam [2].

Tadqiqotimizga asoslanib, quyidagi xulosalarni keltirishimiz mumkin:

– unashtiruv marosimlarining xilma-xilligi va ahamiyati: turkiy xalqlarning, xususan, o‘zbeklarning unashtiruv marosimlari chuqur tarixiy-madaniy ahamiyatga ega bo‘lib, ular unashtiruvni insonning turli yosh davrlarida amalga oshirish imkoniyatini beradi: tug‘ilmasdan, bolalikda va voyaga yetganda. Ularning mukammalligi shu bilan bog‘liqki, maqsad-mazmunidan kelib chiqqan holda unashtiruv nikoh shakli, yoki udum, yoki marosim sifatida namoyon bo‘ladi. Qanday shaklda namoyon bo‘lishidan qat’iy nazar ular avvalo iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, oilalar o‘rtasidagi rishtalarni mustahkamlash, kelgusi nikoh poydevorini qo‘yishda ham muhim ijtimoiy ahamiyatga ega;

– an’analar transformatsiyasi: ibtidoiy davrda paydo bo‘lgan unashtiruv marosimlari sezilarli transformatsiyaga uchradi. Islom dinining kirib kelishi ularga diniy tus berib, avval boshda iqtisodiy maqsadlarni ko‘zlagan odatlarga ma’naviy jihatni qo‘shdi. Bu madaniy islom diniga hech qanday aloqasi bo‘lmagan odatlarni saqlashda va ularni musulmonchilikka moslashtirishda muhim ahamiyat kasb etdi. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o‘zgarishi, tashqi madaniy omillarning ta’sirida hamda patriarxal an’analar sifatida ular tanlash erkinligini cheklaganligi bois odatlarning o‘zgarishiga, birinchi ikki turning esa yo‘qolib ketishiga olib keldi;

– ijtimoiy va psixologik ta’sir: unashtiruv odatlari nafaqat ikki oilani bog‘lashda, balki o‘zining ramziy sinovlari orqali nizolar ehtimolini kamaytirishga va oilaviy munosabatlarning barqarorligiga hissa qo‘shgan. Biroq, shu bilan birga, unashtiruvning birinchi ikki turi yoshlar tomonidan majburiy nikoh sifatida ko‘rilib, bunda yoshlarning shaxsiy xohish-istaklari hisobga olinmagan. Bu esa baxtsiz nikohlarga olib kelishi mumkin edi;

– an’analarning hozirgi holati: bugungi kunda unashtiruv odatlarining birinchi ikki turi ma’lum qishloq joylarida uchramasa, deyarli yo‘qolib ketdi. Saqlanganlari ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan. O‘zbeklarda faqat uchinchi tur amalda an’analar sifatida saqlanib qolgan. Ular marosim yoki marosimda udumlar sifatida namoyon bo‘lib, ramziy jihatdan bajariladi. Urbanizatsiya va ijtimoiy turmush tarzining o‘zgarishi an’anaviy marosimlar sonining

qisqarishiga olib keldi. Biroq ba’zi elementlar zamonaviy sharoitlarga moslashishda davom etmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bo‘riyev O., Usmonov M. O‘zbek oilasi. – Toshkent, «O’zbekiston», 2012. – 144 b.
2. Dala ekspeditsiya ma’lumotlari: Toshkent sh., 2001–2021 y.; Toshkent v., 2004 y.; Samarqand v., 2001–2002 y.; Andijon v., 2004–2006 y.; Farg‘ona v., 2004–2019 y.; Namangan v., 2006 y., 2021 y.; Qashqadaryo v., 2004 y.; Sirdaryo v., 2005 y.; Xorazm v., 2005 y.
3. Kislyakov N.A. Ocherki po istorii semi i braka u narodov Sredney Azii i Kazaxstana. – L.: Nauka, 1969. – 240 s.
4. Lobachyova N.P. K istorii slojeniya instituta svadebnoy obryadnosti (na primere kompleksov svadebnых obыchayev i obryadov narodov Sredney Azii i Kazaxstana) // Semya i semeynые obryadы u narodov Sredney Azii i Kazaxstana / Otv. red. G.P.Snesarev. – M., 1968.
5. Lobachyova N.P. Formirovaniye novoy obryadnosti uzbekov. – M.: Nauka, 1975. – 140 s.
6. Mardonova G. Nur to‘la uy. – Toshkent: Mehnat, 1992. – 88 b.
7. Mahmud Sattor. O‘zbek udumlari: Millatning kenja bo‘g‘iniga. – Toshkent: Fan, 1993. – 222 b.
8. Monogarova A.F. Semya i semeynыy bыt / Etnograficheskiye ocherki uzbekskogo selskogo naseleniya. – M.: Nauka, 1969. – S. 193-243.
9. Mo‘minova Z. Jizzax bag‘ridan kelur navolar... // Saodat. 1990, № 9. Ilova.
10. Soatova S.A. Yuqori Zarafshon vohasi o‘zbeklarining nikoh to‘yi marosimlari (XIX asr oxiri – XX asr boshi): Tarix fan. nomz. ... dis. – Toshkent: O‘zR FA Tarix ins-ti, 1999. – 139 varaq.
11. Snesarev G.P. Relikты domusulmanskix verovaniy i obryadov u uzbekov Xorezma. – M.: Nauka, 1969. – 336 s.
12. Tosheva G.S. XX asrda Qashqadaryo vohasi o‘zbeklarining nikoh to‘yi marosimlari: Tarix fan. nomz. ... dis. – Toshkent, 2002. – 182 varaq.
13. Shaniyazov K. Uzbeki – karluki (Istoriko-etnograficheskiy ocherk). – Tashkent: Fan, 1964. – 195 s.
14. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmalari. J. IV. Tartibot – Shukr / Tahrir hay’ati: T.Mirzayev (rahbar) va boshq. – Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2008. – 688 b.

“HEDGING” KONSEPTINING PAYDO BO‘LISHI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Sharopova Munisa Hakimovna
English language teacher,
Institute of Tashkent Economics and Pedagogy

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287481

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada “hedjing” istilohi, uning kelib chiqishi va tilshunoslikda qo'llanilishi, shuningdek, turli tadqiqotlarda “hedjing” istilohining tasnifi o'rganiladi. Hedjing so'zlovchining nutqini bilvosita va xushmuomalalik bilan yetkazish orqali yumshatish uchun ishlatiladi. Shuningdek, u so’zlovchining noaniqlikni yoki shaxsiy shubhasini ifodalashda ham ishlatiladi. Bu tadqiqotda tilshunoslarning hedjingni tasniflashlari va bu istilohdan foydalanishlari muhokama qilinadi.

KALIT SO‘ZLAR

hedjing, kuchaytirish, yumshatish, yuzga tahdid soladigan harakatlar, yuzni saqlash strategiyalari, qalqonlar, taxminni ifodalovchi so’zlar

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется техника «хеджирования», ее происхождение и использование в лингвистике, а также классификация техники «хеджирования» в различных исследованиях. Хеджирование используется для смягчения речи говорящего путем передачи высказываний косвенно и вежливо. Он также используется при выражении неуверенности или личных сомнений говорящего. В исследовании лингвисты обсуждают свои классификации «хеджирования» и использования этого метода.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

хеджирование, усиление, смягчение последствий, угрожающие действия, стратегии спасения лица, щиты, аппроксиматоры (слова, обозначающие предположение)

ABSTRACT

This paper investigates the “hedging” technique, its origin, and it is usage in linguistics as well as the classification of “the hedging” technique in different research. Hedging is used to soften the speaker’s speech by conveying statements indirectly, and politely. It is also used when expressing the speaker’s uncertainty or personal doubt. In the research linguists discuss their

KEY WORDS

hedging, reinforcement, mitigation, face-threatening acts, face-saving strategies, shields, approximators

classifications in "hedging" and the use of the technique.

INTRODUCTION.

Humanity is differentiated from other creatures through communication. The ability to communicate well has always been appreciated and valued. People not only communicate with each other but also build their interpersonal relations. It is a kind of "art" or "skill" to become good communicators with your interlocutors. Therefore, people must be aware of using special linguistic devices such as "Hedging" or "Cautious language".

The word "hedge" originated from the Old English word "Hecg" which meant "fence"(living or artificial). Its verb form means to avoid by a sudden quick movement first used in the 1590s [1].

However, the "Hedging" strategy in the economic field started to use in the mid-1800s in Chicago, the USA. At that time Chicago was an important commercial center and farmers along with dealers used the "Hedging" strategy to sell grains. This helped them to plan production, secure monetary gains, improve supply and demand equilibrium, and reduce waste and financial hardship [2].

Hedging refers to a risk management strategy that is used to protect an investment or a financial asset from a major loss due to adverse price movements. Investors and traders use hedging to limit their losses due to the risk of any adverse price movements of their financial assets. A hedge is a kind of trade in which investors and traders purchase an asset to reduce the potential loss of another asset [3].

For instance, a company that makes cereal from corn may purchase corn features before raising their price. At the same time, a farmer may sell their corn features before decreasing the price in the market before harvesting to avoid damage to their budget [2].

Also, people can buy insurance such as life insurance, car insurance, or health insurance to protect themselves or their belongings from possible health issues and damage.

What does "Hedge" mean in linguistics? Its lexical meaning is as follows in several dictionaries:

In the Longman Dictionary of Contemporary English [4:488] and Collins English Online Dictionary [5] the term "hedge" means a row of small bushes or trees growing close together, normally dividing a field or garden from another; something

that protects you against possible problems, especially financial problems; protects yourself from potential issues; avoids giving a direct answer to a question.

In the Dictionary of Stylistics the term "hedge" means "qualification and toning down of utterances and statements to reduce the riskiness of what one says" [6:215].

"Hedging" is a linguistic device used in both speaking and writing to express opinions indirectly and demonstrate politeness, uncertainty, and hesitation. It is important to be cautious when deciding between facts and claims in speaking and writing. Hedges are used for one's claims but not for facts.

"Hedging" explored in different areas, however, it became an object of linguistic research in the 1960s. It was studied in logic, semantics, philosophy, and later pragmatics and the term "hedge" is identified differently in each field.

LITERATURE REVIEW.

The term "Hedge" was first introduced by a well-known American cognitive linguist G. Lakoff in 1972. He explained the use of hedges in his article: "Hedges: A Study in Meaning Criteria and the Logic of Fuzzy Concepts". His studies became a starting point for further research. According to Lakoff, hedges are words and expressions that are used to make things fuzzier or less fuzzy" [7:195]. He regarded hedges as lexical items that can exist only in context and he mainly focused on pragmatics rather than semantic aspects of hedges. He considered that hedges are used to reinforce or weaken statements. For example,

1. John is **sort of** smart. (He is smart in some way-It is a weaker statement)
2. Although people call a tomato a vegetable, technically it is a fruit. (technically-according to the facts-It is a stronger statement)
3. He is **very, very** smart. I **really** love you (It is a stronger statement)

After Lakoff, L.A. Zadeh investigated hedges in oral and written speeches from a semantic and logical point of view. According to Zadeh, hedges are contextually dependent and cannot exist out of context, and he proved this in his article "Fuzzy-Set-Theoretic Interpretation of Linguistic Hedges" [8:34].

Later, B.Frazer introduced a new term "hedged performative" [9:458-508]. The researcher used the term for combinations of modal verbs with certain verbs such as, apologize, request, and promise. These structures were utilized for softening or reinforcing speakers' speech in warning, requesting, or ordering something. For example,

I **must request** that you come on time. I **should apologize** for making you wait for two hours (or keeping you waiting). I **can promise** I will complete the task by January.

A few years later, the term “hedges” was investigated pragmatically. Researchers P. Brown and S.C. Levinson introduced the term “face-threatening acts” and they have developed positive politeness strategies by softening and reinforcing certain expressions [10:56-310]. (Later they wrote a book “Politeness. Some Universals in Language Usage”)

Investigations on hedges also continued in the next decade. Researchers Prince, Bosk, and Frader conducted research among medical doctors who work in pediatric intensive care departments [11:83-97]. They divided hedges into 2 subgroups: “approximators” and “shields”. “Approximators” were also divided into “adapters” and “rounders” while “shields” were classified into “plausibility” and “attribution”. According to Prince, Bosk and Frader “adapters” are referred to when the speaker talks about less representative members of a category.

Eg. I noticed that she is **a little bit** lazy. The story we read was **somewhat** horrifying. He is **a kind of** materialistic.

However, “rounders” are used when we talk about not exact information and quantity. “Approximately, about, almost, something between” can be instances of “rounder hedges”.

For example, the population of Uzbekistan is approximately 40 million. The baby weighed about 3.5 kilos. In summer, the temperature is something between 35 and 45 degrees in my country.

“Shields” do not affect the information much. “Plausibility shields” are utilized when the speaker expresses different degrees of uncertainty.

Eg. **I believe, perhaps** we should come to a certain conclusion.

As far as I can tell you, you do not have anyone to trust in the village. **I think, probably** everything might change in the future.

Attribution shields are used when the speaker tells the information received from other people. For example,

Eg. The information was unreliable, **according to her estimates**, **as far as anyone knew**.

According to Prince, Bosk, and Frader shields affect the degree of the speaker’s commitment, the speaker being hedged, while we hedge the proportion itself due to approximators.

Later their classification was criticized by other linguists such as Skelton. Skelton believed that the distinction of hedges into approximators and shields could be applied only to the theoretical part but they believed it has nothing to do with authentic language use. Thus, Skelton claimed that approximators could easily function as shields. For instance, “It is made of something like a rock”. “Something like” in this sentence is an approximator, however, if “I suspect” is used in the same

context, it is considered as a shield. So, shields are widely used in speech and can extend over more than one sentence.

Eg. It is made of something like a rock. (Or I suspect it is made of something like a rock. However, it might likely be broken into pieces.

Hubler wrote a book named “Understatements and Hedges in English” and, “Hedges and Understatements” were compared in his book. He used the terms “Face threatening acts and face-saving strategies” that were first introduced by P. Brown and Levinson in his book. “Face-threatening acts and face-saving strategies” were exemplified by criticism and praise. The book's main idea is to soften speakers' speeches to avoid and minimize further possible “threats” using hedges and understatements. In Grammarly block (H. Spinks, November 27, 2023. Literary devices) “understatements” were explained as follows: “An understatement is a literary device used to downplay a situation as less serious, less significant, or smaller than it really is. Reasons to use understatements might include: being humorous, emphasizing the subject at hand, or being polite. There are 3 types of understatements: irony, (eg. As the hurricane approached, they noted that it was “a little breezy today”) litotes, (“Not a bad idea,” she said, after hearing the perfect solution to their problem) and meiosis (He was on the team but mostly served as a “benchwarmer”).

Well-known French linguist F. Salager-Meyer classified hedges in her article as follows:

1. Shields: can, could, might, would, to appear, to seem, probably, to suggest.
2. Approximators of degree, quantity, frequency, and time: approximately, roughly, about, often, occasionally.
3. Hedges expressing author's doubt and direct involvement: I believe, to our knowledge, it is our view that…
4. Emotionally charged intensifiers: extremely difficult/interesting, of particular importance, unexpectedly, surprisingly, etc.
5. Compound degrees: could be suggested, would seem likely, would seem somewhat.

She analyzed the frequency of hedges and divisions in different genres. Her findings showed that fewer hedges are used in case reports and research papers than in editorials and reviews in which passive voice is used more frequently.

Researchers C. Swee and H. Tan classified hedges based mainly on F. Salager-Meyer’s theory. According to their research hedges are divided into as following:

A) Adverbials such as approximately, generally
B) Epistemic verbs suggest, seem, appear
C) Modal verbs such as, may, can, would, etc

D) cognition verbs like believe, suppose, think, surmise
E) Hypothetical constructions if- clauses+ adjectives, adverbs, nouns, expressing modality
F) Anticipatory it- clause and there is/are
Examples: A) The population of the city is approximately 12 million.
B) I suggest that the author of the work will also participate in the seminar.
It seems that things are getting worse.
C) I may apply to the University of Foreign Languages in Tashkent after graduation from the Pedagogical College in Karmana District.
It would be interesting to apply this method in your practice.
D) I think it is not appropriate to complete the form in this way.
E) If I agree with you, many things might change.
F) It is likely that to do the project will take 2 months at least.

Researcher Crompton classified hedges into the following types in his article named "Hedging in academic writing: Some theoretical problems. English for Specific Purposes":
A)Epistemic copulas (eg. The price appears to be high nowadays);
B)Non-factive verb phrase structures (eg. The Research suggests that "Hedging strategy" now is used to soften the speakers' speech but not reinforce the speech);
C)Epistemic Modals (eg. The result might be frightening at the end);
D)Probability adverbs (eg. The drink possibly made of lime and lemon);
E)Probability adjectives (eg. It is likely that the result might be good overall).

Caffi introduced his division of mitigating mechanisms in his work "Mitigation". He divided them into subgroups: bushes, hedges, and shields. Mitigation (as a type of Politeness) is theoretically explained in this book [12:881-909]. The main objective of this book is to introduce a fresh, integrated pragmatic approach called "the pragmatics of identity" to communication. Its primary feature is that it aims to integrate concepts from many research fields with practical perspectives (such as studies on politeness, face-work, etc.) to produce a broader framework that takes into account psychological aspects of communication in context.

RESEARCH METHODOLOGY.

Current research is qualitative and based on content analysis (hermeneutic method) and comparative method. This study aims to analyze different research on origin of hedges, their use, and the classification of hedges. In this research, the following research articles were analyzed written by Lakoff (1972), Zadeh (1972), Brown, Lewinson (1978), Prince, Bosk and Frader (1982), Lewin (1998), Gribanova (2018) and others.

It should be mentioned that this article is a part of PhD dissertation. (The part of the first chapter of PhD dissertation that is being conducted and the whole dissertation will be published as soon as it is finished.)

ANALYSIS AND RESULT.

Exploring hedges in a variety of fields and genres, such as political discussions, research articles, conversations, courtroom discourse, medical discourse, mathematics, and others, has piqued the interest of numerous scholars since the 1980s. Using hedges mainly depends on genres.

It is important to note that linguists provided many definitions for the concept of "hedge" but sometimes they are controversial and difficult to understand. Initially, the concept was introduced by Lakoff and explained as expressions to make things "fuzzier or less fuzzy" [7:195]. Later, Lewin criticized Lakoff's ideas and argued that "Natural language concepts have vague boundaries and fuzzy edges… and consequently, natural language sentences will very often be neither true nor false, but rather true to a certain extent and false to a certain extent" [13:90].

It is important to note that some linguists such as Lakoff, Prince, Frader, and Bosk addressed the reinforcement and attenuation of hedging aspects. [14:34-43]. However, now "Hedging" does not refer to "Reinforcement" and the words related to making statements stronger are called "intensifiers".

Eg. 1. I **certainly** do participate in the conference. 2. He is **extremely** tall. Now these words in bold are regarded as "intensifiers" not "hedges" anymore. The main difference between intensifiers and hedges is that "intensifiers" make statements stronger while "hedges" attenuate or reduce the force of effect and demonstrate politeness.

CONCLUSION.

"Hedging" was initially introduced in linguistics by a well-known American cognitive linguist Lakoff in 1972 as a technique to reinforce and soften speakers' speeches. But later, intensifiers (or boosters) and hedging are defined as different linguistic phenomena. The "Hedging technique" as a linguistic phenomenon is interesting to investigate. It serves to communicate effectively by softening speakers' speech and conversing politely. In addition, it is a device to express uncertainty to minimize risk or potential unpleasant situations.

REFERENCES

1. https://en.wikipedia.org

2.https://www.cargill.com/commodity-price-risk/a-glimpse-into-the-history-of-hedging

3. https:www.economicsonline.co.uk

4. Longman Dictionary of Contemporary English. -Pearson (1987) 488
5. http://www.collinsdictionary.com/english/creative
6. Wales K.A. A Dictionary of Stylistics, Pearson Education (2021) 215
7. Lakoff G. Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts. -Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society (1972) 195
8. Zadeh L.A. Fuzzy-set Theoretical interpretation of Linguistic hedges. -Journal of Cybernetics,1972. -p4-34
9. Frazer B. Pragmatic competence: The case of hedging//Studies in Pragmatics 9. New approaches to hedging (2010) 458-508
10. Brown P, Levinson S. Universals in language usage: Politeness Phenomena, -Cambridge: Cambridge University Press (1978) 56-310
11.Prince E, Bosk C, Frader J. On hedging in physician-physician discourse//R J Di Pedro (ed) Linguistics and the Professions.-Alex (1982) 83-97
12. Caffi C. Mitigation.-Elsevier: Language Arts and Disciplines (2007) 881-909
13. Lewin B.A. Hedging: form and function in scientific research. -Castello: Publicacions de la Universitat Jaume I (1998) 90
14. Gribanova T.I. Hedges in English: History, approaches and classifications. -Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки (2018) 34-43

O‘QITISHNING ZAMONAVIY METODLARIDAN FOYDALANGAN HOLDA O‘Q OTISH TAYYORGARLIGI BO‘YICHA TINGLOVCHI VA KURSANTLARNING BILIMLARINI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH

Umurzoqov Baxtiyor Boxodirovich
katta o‘qituvchi, Jangovar tayyorgarlik sikli,
Malaka oshirish instituti, IIV

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287495

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘q otish tayyorgarligida zamonaviy o‘qitish metodlarini joriy etishning ahamiyati tahlil qilingan. Interaktiv simulyatorlar, virtual voqelik platformalari va geymifikatsiya kabi innovatsion texnologiyalardan foydalanish orqali tinglovchi va kursantlarning bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari muhokama qilingan. O‘zbekiston Respublikasida harbiy va huquqni muhofaza qilish sohalarida o‘qitish jarayonini takomillashtirish bo‘yicha xorijiy tajribalardan foydalanish tavsiya etilgan.

KALIT SO‘ZLAR

o‘q otish tayyorgarligi, zamonaviy texnologiyalar, interaktiv simulyatorlar, virtual voqelik, geymifikatsiya, O‘zbekiston, harbiy ta’lim.

АННОТАЦИЯ

В данной стате проанализировано значение внедрения современных методов обучения в процесс подготовки к стрелбе. Обсуждаются возможности исползования инновационных технологий, таких как интерактивные симуляторы, платформы виртуалной реалности и геймификация, для развития знаний и навыков слушателей и курсантов. Предложено исползование зарубежного опыта для совершенствования процесса обучения в военной и правоохранителной сферах в Республике Узбекистан.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

подготовка к стрелбе, современные технологии, интерактивные симуляторы, виртуалная реалност, геймификация, Узбекистан, военное образование.

ABSTRACT

KEY WORDS

This article analyzes the importance of introducing modern teaching methods in shooting training. The potential of innovative technologies such as interactive simulators, virtual reality platforms, and gamification to enhance the knowledge and skills of trainees and cadets is discussed. The use of international experience to improve the training process in the military and law enforcement sectors in the Republic of Uzbekistan is recommended.

shooting training, modern technologies, interactive simulators, virtual reality, gamification, Uzbekistan, military education.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini qo‘lga kiritgan dastlabki yillardanoq ta’lim-tarbiya sohasini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilib kelinmoqda. Tarixan qisqa davr mobaynida mamlakatimizda bu sohada juda ulkan ishlar amalga oshirildi va bugungi kunda ham jadal davom ettirilmoqda.

O‘qitishning zamonaviy metodlarini ta’lim tizimiga joriy qilish zamonaviy kadrlar tayyorlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda o‘qituvchi uchun o‘z mutaxassisligi bo‘yicha chuqur bilimga ega bo‘lish va bilimga chanqoq yoshlar bilan to‘la auditoriyaga katta hajmdagi bilimlarni berishning o‘zi yetarli emas. O‘tkazilgan ko‘pgina tadqiqotlarning natijalariga ko‘ra, o‘qitishga yangicha qarash, ilm oluvchilarni o‘qitishda zamonaviy yondashuvlardan foydalanish bilim berishning eng samarali yo‘llaridan biri hisoblanadi. Oddiy so‘z bilan aytganda, ilm oluvchilar o‘quv jarayoniga faol jalb qilingandagina berilayotgan materiallarni oson idrok etadi, tushunadi va eslab qoladi. Shundan kelib chiqqan holda, bugungi kunda asosiy metodik innovatsiyalar o‘qitishning zamonaviy metodlarini qo‘llashni taqozo etadi [1].

“O‘qitish metodi” tushunchasining ko‘plab ta’riflari mavjud, ammo asosiy ma’noda u o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik usuli sifatida ta’riflanadi, bu o‘qitish maqsadiga erishishga qaratilgan.

Bunda badiiy, falsafiy va aniqroq ta’riflar ham mavjud:

“Bu – tabiat va jamiyat hayoti hodisalarini bilish, tadqiq qilish usuli, harakat tarzi yoki yo‘nalishi, haqiqatga olib boruvchi yo‘ldir.”

O‘qitish usullari tarixi qadim zamonlarga borib taqaladi. Unda jamiyatning kichik a’zolari kattalar namunasida o‘qitilardi. Mazkur jarayon shartli ravishda 4 inqilobiy bosqichdan o‘tadi:

1. O‘qitish bilan maxsus pedagoglar-o‘qituvchilar shug‘ullana boshlagan payt.
2. Ogzaki nutq o‘rnini yozma nutq egallay boshlagan bosqich.
3. Matnli so‘zlarni nashr qilish amaliyoti joriy etilgan davr.
4. Ta’limning avtomatizatsiyasi va kompyuterlashuvi [2].

Inson faoliyatining barcha sohalariga texnologik vositalarni joriy etib borar ekan, uning zarurati jamiyat va davlatda yuz bergan o‘zgarishlar bilan belgilanadi. Zamonaviy texnologiyalar katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash imkonini beruvchi tamomila yangi darajadagi axborotni aks ettirish imkoniyatini ochib bermoqda. Bu holat zamonaviy axborot texnologiyalarining resursli imkoniyatlari tufayli sifat jihatidan yangi darajaga chiqishni ta’minlash maqsadida tinglovchi va kursantlarni o‘q otishga tayyorlash jarayonini yanada takomillashtirishni taqozo etmoqda.

O‘q otish tayyorgarligi esa harbiy ta’limning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Zamonaviy dunyoda harbiylar va huquqni muhofaza qilish organlariga qo‘yiladigan talablar tobora oshib bormoqda. Shu sababli o‘qitishning zamonaviy metodlaridan samarali foydalanish orqali tinglovchi va kursantlarning bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishga e’tibor qaratish g‘oyatda ahamiyatlidir. Darhaqiqat, bugungi kunda ta’lim jarayonida an’anaviy usullar zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirilib, kursantlarga nafaqat nazariy bilim, balki amaliy ko‘nikmalarni ham mukammal o‘zlashtirish imkonini bermoqda.

Shuningdek, mamlakat va dunyodagi jinoyatchilik vaziyatining tobora murakkablashib borishi va ijtimoiy-siyosiy hamda iqtisodiy o‘zgarishlar tinglovchi va kursantlarning o‘q otish tayyorgarligining asosiy vazifalaridan birini – zamonaviy texnologiyalar yutuqlari yordamida ta’lim sifatini oshirishni belgilanishiga sabab bo‘lmoqda.

Misol uchun, tinglovchi va kursantlarning o‘q otish ko‘rikmalarini shakllantirish va takolmillashtirishda multimedia vositalaridan keng foydalanish xalqaro tajribaga aylanib bo‘lgan. Multimedia vositalari dasturiy ta’minot sifatida xizmat qilib, audiovizual ma’lumotlar, grafikalar, animatsiya va matnni birlashtiradi. Ular maxsus bilim, ko‘nikma yoki tayyorgarlik talab qilmasdan hajmli modellarni yaratishni ta’minlaydi. Axborotni aks ettirish uchun faqat kompyuter texnikasi, interaktiv doskalar va mos dasturiy ta’minot zarur. Bundan tashqari, multimedia vositalari ta’lim muassasalarining o‘quv resurslariga (elektron qo‘llanmalar, ta’lim va nazorat dasturlari) kirish imkoniyatini ta’minlaydi, ular o‘quvchilar tomonidan mustaqil ravishda

o‘rganilishi yoki o‘quv quroli, qurollanish va texnikaning yetishmovchiligini qoplash uchun nusxa ko‘chirilishi mumkin.

Amaliyot shundan dalolat bermoqdaki, o‘q otuvchini shakllantirishning asosiy mezoni maqsadni aniq nishonga olishdan iborat. Otilgan o‘q natijasi – nishonga tegish – texnik usullar va otishni amalga oshirish usullari bo‘yicha bajariladigan to‘g‘ri harakatlarga bog‘liq [3].

Yuqori natijalarga erishish uchun esa, o‘q otish mashg‘ulotlarini muntazam ravishda o‘tkazish va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish zarur. Shu bilan birga, o‘quv jarayonining samaradorligi, birinchi navbatda, o‘quvchilarning mas’uliyati va o‘zlashtirish qobiliyatiga, ikkinchidan esa, o‘qituvchilarning otish tayyorgarligiga bo‘lgan yondashuviga bog‘liqdir. Bunda har bir tinglovchi va kursant uchun individual usul va vositalar to‘plamini aniqlash orqali ta’lim berish kerak [4].

Bugungi iqtisodiy cheklovlar va o‘q otish tayyorgarligi mashg‘ulotlarining mehnat talabini kamaytiruvchi omillarga qaramay, ta’lim samaradorligini oshirish muammosi hal qilinishi zarur. Bunda o‘quv jarayonida innovatsion ta’lim texnologiyalarini, xususan, kompyuter va lazer otish trenajyorlarini qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu vositalar yordamida otish malakasini shakllantirish va otish texnikasini takomillashtirish bo‘yicha muammolar hal etiladi.

Zamonaviy texnik vositalar otuvchilarni tayyorlashda o‘z mavqeini mustahkamlaganini hisobga olgan holda, aynan multimedia texnologiyalari keng rivojlandi. Ular axborotni yangi darajada aks ettirish va inson-kompyuter o‘zaro ta’sirining interaktivligini ta’minlaydi [5].

O‘q otish tayyorgarligida zamonaviy metodlarning afzalligi shundaki, ular yordamida o‘quv jarayonining samaradorligi bir necha barobar ortishi mumkin. Buning uchun virtual voqelik (VR), interaktiv simulyatorlar va tir otish trenajyorlari kabi yangi texnologiyalardan keng foydalanilmoqda. Bunday texnologiyalar kursantlarga xavfsiz muhitda, real vaziyatlarga yaqin sharoitlarda mashq qilish imkoniyatini taqdim etadi. Masalan, virtual voqelik platformalari orqali turli qiyinchiliklarga ega bo‘lgan tir otish ssenariylari yaratilib, tinglovchilarning tezkorlik bilan to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyati rivojlantiriladi.

O‘q otish mashg‘ulotlarida simulyatsiya va interaktiv o‘quv dasturlaridan foydalanish tinglovchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi. An’anaviy o‘quv jarayonlarida bir taraflama bilim berishga e’tibor qaratilishi mumkin bo‘lsa, zamonaviy metodlar orqali tinglovchilar o‘quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Bunday yondashuv ularning bilimni o‘zlashtirish

darajasini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, elektron trenajyorlar va tir otish simulyatorlari tinglovchilarning xatolarini avtomatik aniqlash va ularni tahlil qilish imkonini taqdim etadi, bu esa kursantlarning bilim va ko‘nikmalarini yanada takomillashtirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, zamonaviy o‘qitish usullari tinglovchilarga nafaqat texnik ko‘nikmalarni o‘zlashtirish, balki psixologik tayyorgarlikni ham oshirish imkonini yaratadi. Tir otish jarayonida stress va bosim sharoitida ishlash harbiylar uchun muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy simulyatsiya platformalari orqali kursantlar stressga moslashish va xavfli vaziyatlarda to‘g‘ri harakat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishlari mumkin. Bunday yondashuv ularning ishonchlilik va professionallik darajasini oshiradi.

O‘q otish tayyorgarligida geymifikatsiya (o‘yinlashtirish) usullaridan foydalanish ham alohida ahamiyatga ega. Masalan, tir otish mashg‘ulotlarida kursantlar o‘rtasida ochkolar tizimi orqali raqobat muhiti yaratish mumkin. Bunday metod kursantlarning o‘quv jarayoniga qiziqishini oshiradi va ularni yanada faol bo‘lishga rag‘batlantiradi. Shu bilan birga, geymifikatsiya orqali o‘quv jarayoni nafaqat samarali, balki qiziqarli ham bo‘ladi.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda tinglovchilar va kursantlar bilan “O‘q otish tayyorgarligi” mashg‘ulotlarini o‘tkazishda zamonaviy texnologiyalar tatbiq etilgan. Ammo, asosan 1991 yilda Rossiya Federatsiyasida ishlab chiqarilgan “Skatt” va “Rubin” trenajerlaridan foydalanilmoqda [6]. O‘ylashimizcha, harbiy sohada yuksak taraqqiyotga erishgan chet el davlatlaridagi tajribalarni ham amaliyotga tatbiq etish sohada ancha yuqori samara beradi. Hozirgi zamonaviy dunyoda harbiy va xavfsizlik sohalarida kadrlar tayyorlashda davlatlar orasida raqobat kuchaymoqda. AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya kabi davlatlarda o‘qitishning zamonaviy metodlari keng joriy qilingan bo‘lib, ular bu orqali harbiy tayyorgarlik sifatini oshirishga muvaffaq bo‘lgan. Quyida o‘q otish trenajerlariga analog bo‘lgan ayrim davlatlarning trenajerlarini tavsiflaymiz:

AQSh zamonaviy simulyatorlar va interaktiv platformalar keng taraqqiy etgan bo‘lib, “EST 2000 (Engagement Skills Trainer)” trenajeri tir otishni o‘rgatish uchun jismonan xavfsiz muhitda ishlatiladigan simulyator bo‘lib, AQSh armiyasida keng qo‘llaniladi. Kursantlar virtual tir otish mashqlarini amalga oshiradi va avtomatlashtirilgan baho oladi. “EST 2000 (Engagement Skills Trainer)” amaliy mashg‘ulotlar uchun vaqt va resurslarni tejash, real hayotdagi vaziyatlarni yaratish orqali kursantlarning reaksiya tezligini oshirish va har bir tinglovchiga individual yondashuvni ta’minlash kabi samaradorliklarga ega [7];

Buyuk Britaniyada real vaqt tahlili va virtual trenajyorlar masalasi ilg‘orlikni namoyon etmoqda. Buyuk Britaniyaning armiya ta’lim markazlarida (British Army Training Centre) va politsiya o‘quv dasturlarida Dismounted Close Combat Trainer (DCCT) trenajyorlaridan foydalaniladi.

DCCT – bu tir otish bo‘yicha virtual trenajyor bo‘lib, u tir otish ko‘nikmalarini o‘rganish va ularni aniq tahlil qilish imkonini beradi. Tinglovchilar tir otish taktikalarini xavfsiz muhitda o‘rganadilar va har bir tirni avtomatik tahlil qiladilar. DCCT tahlil platformalari orqali kursantlarning natijalarini aniq baholash, qat’iy va xavfsiz nazorat ostida tir otish mashqlarini amalga oshirish hamda real hayotdagi o‘q otish jarayonlariga o‘xshash shart-sharoitlarni yaratish borasida dominantlikni namoyon etmoqda [8];

Germaniya avtomatlashtirilgan tir maydonlari va texnologik o‘qitish yo‘nalishlari yuqori natijadorlikni namoyon etmoqda. Germaniya armiyasi (Bundeswehr) harbiy xizmatchilarni tayyorlashda AGSHP (Ausbildungsgerät Schießsimulator Handwaffen/Panzerabwehrhandwaffen) simulyatsiya tizimidan foydalanadi. Bu tizim avtomatik ravishda tir otishni tahlil qiladi va har bir tinglovchiga to‘g‘ri yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi. Shuningdek, Germaniyada harbiylar virtual voqelik (VR) texnologiyalarini qo‘llaydi, bu esa tir otish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun xavfsiz muhit yaratadi. Zamonaviy tir otish maydonlari avtomatlashtirilgan qurilmalar bilan jihozlangan bo‘lib, ular tir otish mashg‘ulotlarining to‘liq nazoratini ta’minlaydi. Bu esa o‘z navbatida, kursantlarning tir otish texnikasini avtomatlashtirilgan tarzda baholash, xavfli sharoitlarda o‘zini tutish ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda cheklangan resurslar bilan ko‘proq mashg‘ulotlarni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi [9].

O‘q otish tayyorgarligi jarayonida mazkur zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish nafaqat vaqt va resurslarni tejashga yordam beradi, balki tinglovchilarning shaxsiy rivojlanishiga ham hissa qo‘shadi. Shuningdek, harbiy ta’lim jarayonida zamonaviy metodlarni qo‘llash orqali davlatning harbiy salohiyatini oshirish mumkin. O‘quv jarayoniga innovatsion texnologiyalarni kiritish va ularni an’anaviy metodlar bilan uyg‘unlashtirish kursantlarning malakasi va professional tayyorgarligini yuqori bosqichga olib chiqadi. Tinglovchilarning bilimini mustahkamlash, ularning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish va zamonaviy qurollarni boshqarish qobiliyatini oshirish harbiy ta’limning asosiy maqsadi hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o‘q otish tayyorgarligi jarayonida zamonaviy o‘qitish metodlarini joriy qilish kursantlarning bilim va ko‘nikmalarini sifatli ravishda shakllantirishga zamin yaratadi. Interaktiv simulyatorlar, virtual voqelik va geymifikatsiya kabi usullar orqali ta’lim jarayoni yanada samarali bo‘ladi. Bu esa nafaqat harbiy ta’lim tizimini rivojlantirishga, balki davlatning umumiy harbiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Tinglovchi va kursantlarning o‘q otish ko‘nikmalarini shakllantirish va takomillashtirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish katta istiqbollarga ega. “O‘q otish tayyorgarligi” kursi bo‘yicha mashg‘ulotlarda zamonaviy o‘quv texnologiyalaridan foydalanish O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi tizimi uchun malakali va yuqori darajada tayyorlangan kadrlarni tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan bo‘lib, ular o‘qish jarayonining yakunida zarur bilim, ko‘nikma va qurol bilan ishlash mahoratiga ega bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ў.Х.Муҳамедов ва бошқалар. “Таълимни ташкил этишда замонавий интерфаол методлар” // Ўқув-услубий тавсиялар – Т., 2016, 3-бет;
2. https://www.sravni.ru/kursy/info/metody-obucheniya/;
3. Юсупов О.А., Афанасьев А.В., Психологические и тактические особенности огневой подготовки сотрудников полиции / Научный компонент 2019 № 2 (2). С. 115-121;
4. Васильева Т.Б., Исползование электронных стрелковых тренажеров в методике преподавания огневой подготовки в образовательных организациях МВД России // Научный компонент. 2019 № 3 (3) С. 157-162.;
5. Светличный Е.Г. Эффективность исползования интерактывных методов обучения для совершенствования навыков владения стрелковым оружием // Педагогика и современность. 2015. №2 (16). С. 36-43;
6. https://yedushooting.ru/2021/01/05/strelkovyj-trenazher-skatt/;
7. https://www.peostri.army.mil/yest;
8. https://www.army.mod.uk;
9. https://www.bundeswehr.de.

BOLALARDA MAS'ULIYAT HISSINI SHAKLLANTIRISHDA TARBIYACHI VA OTA-ONA HAMKORLIGINI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK JIHATLARI

Xujamiyarov Sa'dullo Choriyevich
Toshkent iqtisodiyot pedagogika instituti
Tillar va maktabgacha ta'lim kafedrasi
p.f.f.d(PhD)., dotsent v.b

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287505

ANNOTATSIYA

Zamonaviy sharoitlarda bolalarda mas'uliyat hissini shakllantirishda oila va maktabgacha ta'lim tashkilotining o'zaro hamkorligi roli oshib borayapti. Maktabgacha ta'lim tashkiloti va oilaning o'zaro ta'siri muammosi oxirgi vaqtda eng dolzarb muammolar qatoriga kirgan. O'zgargan zamonaviy oila, moliyaviy va ijtimoiy-madaniy tabaqalanish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarning ko'pligi, ta'lim va tarbiya olishning keng imkoniyatlari o'zaro ta'sirning yangi shakllarini izlab topish zaruriyatini vujudga keltiradi.

KALIT SO'ZLAR

mas'uliyat, oila, ota-ona, tarbiyachi, bola, ta'lim, pedagog, muammo.

АННОТАЦИЯ

В современных условиях возрастает роль взаимодействия семьи и дошкольной организации в формировании у детей чувства ответственности.Проблема взаимодействия дошкольной организации и семьи была одной из самых актуальных в последнее время. Изменившаяся современная семья, финансовое и социокультурное расслоение, обилие современных информационно-коммуникационных технологий, широкие возможности получения образования и воспитания создают необходимость поиска новых форм взаимодействия.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

ответственность, семья, родитель, воспитатель, ребенок, воспитатель, педагог, проблема.

ABSTRACT

KEY WORDS

In modern conditions, the role of family and preschool organization interaction in the formation of children's sense of responsibility is increasing.The problem of interaction between the preschool organization and the family has been one of the most urgent in recent times. The changed modern family, financial and socio-cultural stratification, abundance of modern information and communication technologies, wide educational and upbringing opportunities create the need to search for new forms of interaction.

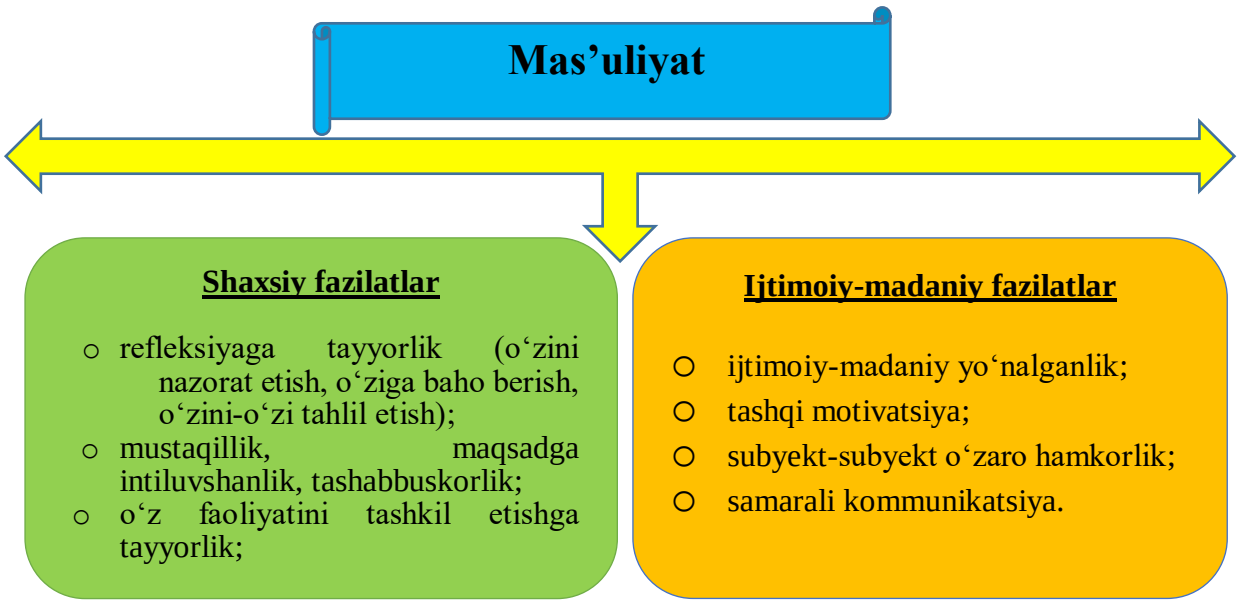
responsibility, family, parent, educator, child, educator, teacher, problem.

KIRISH

Mamlakatimizda maktabgacha ta’limni shakllantirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar tub zamirida yosh avlodni tarbiyalashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Chunki, maktabgacha bolalik davri – bu bolaning shakllanishidagi o‘ziga xos davr bo‘lib, unda bolalar o‘zining ichki ruhiy jarayoni va xatti-harakatlarining tartibga solinishini nazorat qiladi va bola o‘z faoliyati mohiyatini anglay boshlaydi.

Ushbu muammo bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarni o‘rganish asosida ***maktabgacha yoshdagi bolalarda mas’uliyat hissining shakllanganligi*** – bu bolaning xulq-atvorini ma’naviy-axloqiy qoidalari nuqtayi nazaridan aks ettirishga tayyorligi hamda boshqalar va o‘zining oldida o‘z faoliyati natijasi uchun javobgar bo‘lishni aks ettiruvchi shaxsiy xususiyatdir degan xulosaga keldik.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar o‘rtasida insonparvarlik pedagogikasi nuqtayi nazaridan mas’uliyat hissini shakllantirish maktabgacha katta yoshdagi bolalarning mas’uliyatli xatti-harakatlarining shaxsiy va ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini bosqichma-bosqich shakllantirishni o‘z ichiga oladi **(1-rasm).**

1-rasm. Maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxsiy va ijtimoiy-madaniy fazilatlari tizimi

Ijtimoiy-madaniy fazilatlar tizimida maktabgacha yoshdagi bolalarning mas’uliyat hissi ularning xatti-harakatlarida mas’uliyat hissini namoyon qilishi uchun zarur bo‘lgan bilimlar va muhim qadriyatlarning kombinatsiyasi sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu fazilatlar ijtimoiy-madaniy yo‘nalishga kiritilgan bo‘lib, uning asosida faoliyat tavsifi va shaxsning xulq-atvori shakllanadi.

L.V.Rimenovaning fikricha, “ijtimoiy-madaniy yo‘naltirish bola uchun muhim bo‘lgan tarkibiy funksiyalarni amalga oshirish va hissiy-emotsional komponentlarni o‘z ichiga olgan murakkab shakllanishdir. Bu bolaning o‘ziga xos ichki motiv faoliyati, birinchi navbatda boshqalarni his qilish, uning hissiy holati, vaziyatni tahlil qilish, umumlashtirish va diagnostik baholash, uning shakllanish tendensiyalarini oldindan bilish bilan bog‘liq”[1].

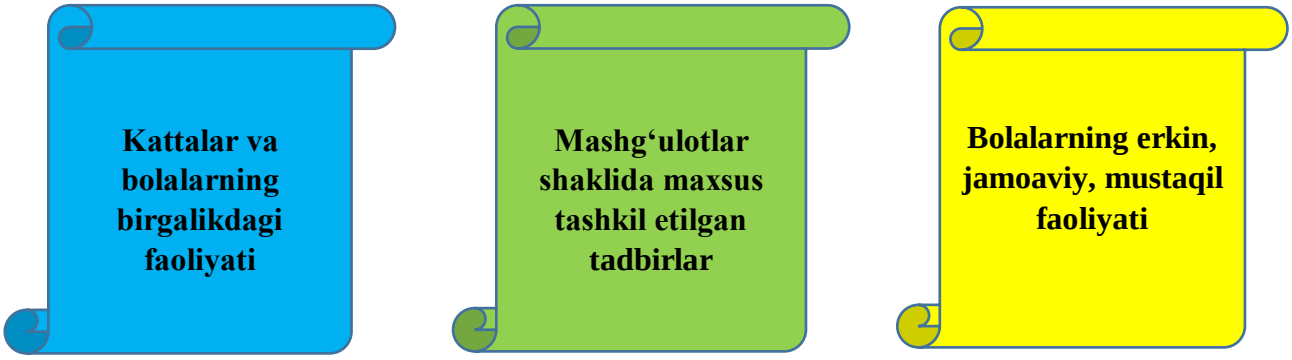
Maktabgacha ta’lim sohasining yetakchi olimalaridan F.R.Qodirovaning fikricha: “Bolalarning shakllanishi va tarbiyalanishining yosh bilan bog‘liq davrlarida faoliyatning turli xillari yonma-yon bo‘ladi va o‘zaro ta’sir ko‘rsatadi, lekin bunda ularning roli bir xil bo‘lmaydi: har bir bosqichda faoliyatning yetakchi turi ajratiladi, unda bolaning shakllanishidagi asosiy yutuqlar namoyon bo‘ladi. Har bir faoliyat ehtiyoj, sabablar, faoliyat maqsadi, mavzusi, vositalari, buyumlar bilan amalga oshiriladigan harakatlar va nihoyat, natija bilan ajralib turadi” deya maktabgacha yoshdagi bolalar faoliyati ularning yosh bosqichlariga xos ravishda takomillashib borishini ta’kidlaydi[2].

Maktabgacha yoshdagi bolalarda mas’uliyat hissini shakllantirish jarayoni ongli ravishda sodir bo‘lishi juda muhimdir. Shuning uchun bizda bola mas’uliyatning tushunchasi, ma’naviy mohiyati, fazilati va bu fazilat zarurligi va uni o‘zlashtirishning foydalari haqida bilimga ega bo‘ladigan yakdil tasavvur bo‘lishi kerak. Bundan tashqari, bolaning ma’naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish uchun majoziy sabablar va motivlar bo‘lishi muhimdir. Motivning paydo bo‘lishi sifatga munosabatni keltirib chiqaradi, bu esa o‘z navbatida ijtimoiy-madaniy hissiyotlarni yoki irodaviy emotsiyalarni shakllantiradi.

2-rasm. Ma’naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish bosqichlari

Harakatlar va xulq-atvorlar shakllangan sifatning kuchliligini tekshirish va umumiy tasdiqlash imkonini beradigan kommunikativ funksiyasini qabul qiladi. Shunday qilib, ma’naviy-axloqiy sifatni shakllantirish mexanizmi shakllanadi.

3-rasm. Bolalarda mas’uliyat hissini shakllantirish komponentlari

T.N.Doronova, V.V.Gerbova, T.I.Grizik va boshqalar “bolalarning maktabgacha ta’lim tashkilotida bo‘lgan davridagi faoliyatini quyidagicha taqsimlaydilar: 25 foiz maxsus tashkil etilgan tarbiya mashg‘ulotlarga, 75 foiz esa tengdoshlari va tarbiyachilari bilan qo‘shma jamoaviy tadbirlarga sarflaydi. Bu o‘z navbatida kundalik (hayotiy) nostandart yoki standart vaziyatlarni bolalarni o‘qishga majburlamasdan, balki o‘z faolligini rag‘batlantiradigan holda, ta’limiy va tarbiyaviy loyihalariga aylantirish imkonini beradi. Keyin har bir topshiriq bola uchun mazmunli va qiziqarli g‘oyani bajaradi va egallagan bilimlarni o‘zlashtirish oson va sezilmaydigan tarzda sodir bo‘ladi”[3].

Ta’lim va tarbiya jarayonining asosiy maqsadi – bolaning erkin, ijodiy shaxsiyatini shakllantirish, shuning uchun uni muvofiqlashtirish moslashuvchan bo‘lishi kerak, ya’ni loyihaning faqat ma’lum bosqichlarini tashkil qilib, bolalarning ta’limini va tarbiyasini to‘g‘ri yo‘naltirish kerak.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda shaxsiy-faoliyatli yondashuvni tatbiq etish asosida mas’uliyat hissini shakllantirish mumkin. Chunki barcha shaxsiy sifatlar va fazilatlar bola hayotini tashkil etuvshi faol faoliyatda shakllanadi. Maktabgacha yoshidagi bolalar uchun ***o‘yin, mehnat, qoidalar va bilish*** faoliyatlari tavsiflidir.

Maktabgacha ta’limda ***mehnat faoliyati*** davomida bolalar mehnat ko‘nikma va malakalariga ega bo‘ladilar. Lekin, bu kasbiy ko‘nikmalar va qobiliyatlar va malakalarnigina emas, balki bolaga kattalardan mustaqil bo‘lishga ko‘mak beradigan ko‘nikmalardir. Bolaning mehnati majburiy tavsifli bo‘lmasdan, holatli tarzda aynanlik ko‘rinishga ega bo‘ladi, ammo mehnatda shaxsning juda ko‘p hayotiy muhim sifat va fazilatlari shakllanishi ma’lum.

Xuddi shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalarda ***bilish faoliyati*** ham kognitiv tavsiflidir. Aqliy tarbiya va ta’limning mazkur jihati bolada tafakkur amallarini, bilish jarayonlarini va qobiliyatlarini shakllantirish sifatida qaraladi.

Hamkorlik – bu teng asosda kommunikatsion muloqot, bunda hech kim ko‘rsatish, nazorat qilish, baholash va diagnostikalash imtiyoziga ega emas. O‘zaro ta’sir, hamkorlikda – muloqot madaniyati orqali faoliyatni birgalikda amalga oshirish usulini ifodalaydi. Maktabgacha ta’lim tashkiloti va oila bolada mas’uliyat hissini tarkib toptirish uchun yagona shaxsiy va jamoaviy makon yaratishga intilishi kerak.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti va oilaning o‘zaro ta’siri muammosi oxirgi vaqtda eng dolzarb muammolar qatoriga kirgan. Ota-onalar maktabgacha ta’lim tashkiloti – bola ta’lim va tarbiyasida faqat yordamchi ekanligini, shuning uchun ular butun mas’uliyat hissini tarbiyachi-pedagoglar zimmasiga

yuklatishlari va ta’lim-tarbiya jarayonidan chetlatishlari mumkin emasligini aslo unutmasliklari kerak.

“Sharq va G‘arbda keng tanilib “Shayx ur-rais” nomiga sazovor bo‘lgan Abu Ali Ibn Sinoning (980-1037) “Tib qonunlari” va “Tadbiri manzil” asarlarida oila, ota-ona hamda bola munosabatlariga oid pedagogik va psixologik qarashlari bayon etilgan. Uning oilani shaxslararo munosabatlar manbai, o‘zaro ta’sir o‘tkazishning qulay ijtimoiy-madaniy muhiti, milliy an’analar ta’sirchanligi, taqlid, yuqish fenomenlari negizi ekanligi to‘g‘risidagi mulohazalari to hozirgi davrgacha o‘z kuchini yo‘qotgani yo‘q. U bola tarbiyasida ota-onalarning umuminsoniylik tamoyillariga amal qilishlarini ta’kidlaydi. Tarbiyachi, ota-onalarga uni qattiq tana jazosidan farqli o‘laroq, shaxsiy ibrat orqali tarbiyalash ma’qulligini uqtirgan. Ibn Sino oila boshlig‘i oldiga katta talablar qo‘yadi, farzandlarni bir-biriga nisbatan mehr-oqibat tuyg‘usi orqali tarbiyalash, iliq ruhiy muhitni yaratishni uqtiradi. Oiladagi noxush tarbiya faqat shu oilagagina salbiy ta’sir qilib qolmasdan, balki boshqa oilalarga ham xuddi shunday ta’sir qilishini oqilona tarbiya oila baxtining muhim asosi ekanligini ta’kidlaydi. Ibn Sino bola yomon xarakter xislatning egallashini kutmasdan turib, uni ijobiy fazilatlar bilan tanishtirib, bolaga yaxshi odobni singdirish kerak, – deb yozadi. Uning ta’kidlashicha, sharoit (muhit) qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, farzand kamoloti ota-onalarning asosiy vazifasidir, ular davlat boshlig‘imi yoki jamiyatning oddiy bir a’zosimi, bari bir tarbiya masalasida ular uchun bir xil talab qo‘yilishi kerak, chunki bu ijtimoiy-madaniy ehtiyojdir”[4].

D.M.Mallayevning fikricha, “maktabgacha ta’lim tashkiloti va oilaning o‘zaro hamkorligining yangi tarbiyaviy tizimini loyihalashni: tashxislash usullarini tanlash va yaratishni; qiyinchiliklarni bartaraf etish va korreksion ishlash tizimini ishlab chiqish; dinamik shakllanayotgan umumpedagogik qobiliyatlar tizimini; qadriyatli mo‘ljallarni o‘zgartirishni nazarda tutadi”[5][49].

Ta’kidlash joiz, hamkorlik va oilaviy tarbiya masalalari shaxsiy tasavvurlarni hisobga olgan holda, shuningdek, turli o‘zlashtirishlar orqali shakllanadi.

Oilada bolalarda mas’uliyat hissini shakllantirish g‘oyalari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri talqin etilmagan bo‘lsa-da, A.Avloniy, Behbudiy va boshqa ma’rifatparvarlar asarlarida rivoj topdi. Ularning kitoblarida ushbu mas’uliyat

[49]Маллаев Д.М. Воспитание детей в духе патриотизма и дружби народов в семье/ Д.М. Маллаев, Р.О. Омарова, З.З. Гасанова.- М.: СМУР Академия, 2008. — 143 с.

[2] Musurmonova O. Oila ma’naviyati – milliy g‘urur: O‘quv qo‘llanma / S.Ochil umumiy tahriri ostida. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999. – 200 b.

tushunchasining dastlabki asoslari: ota-onaga hurmat, oilada ma’naviy-axloqiy me’yorlarga rioya qilish oshib berildi.

O. Musurmonovaning fikricha “bolalarda mas’uliyat hissini shakllantirish bilan bog‘liq qiyinchiliklar va tushunmovchiliklar shu sabab bilan yuzaga chiqadiki, ota-onalar o‘z kamchilik va xatolarini to‘g‘rilamasdan, o‘z nuqsonlarini oqlaydilar, bolalarida esa bu kamchiliklarni ko‘rishni istamaydilar. Bolaga yaxshi tarbiya berish uchun avvalo o‘zing tarbiya qilayotgan farzandingning ko‘z oldida yaxshi yashashing kerak”[50] [6].

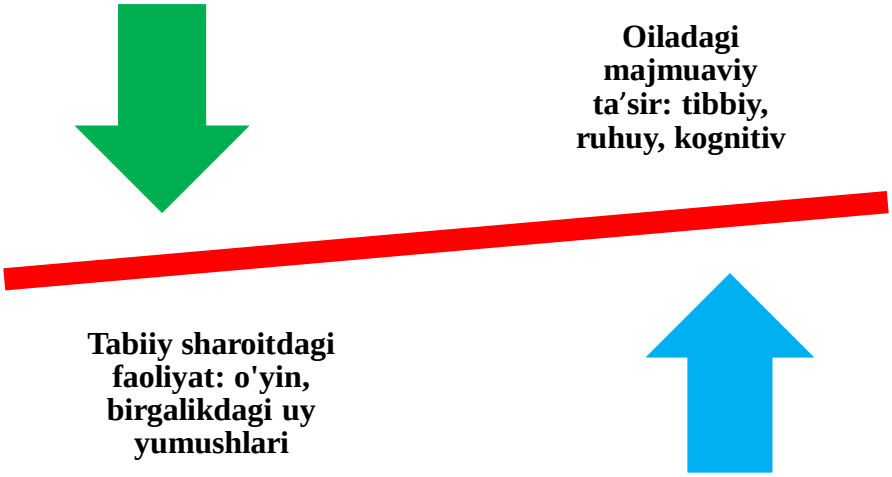
O‘tgan asrning saksoninchi yillarida maktabgacha ta’lim tashkilotlari va oilaning o‘zaro hamkorligi muammosiga ikki xil yondashuv – avtoritar va demokratik yondashuv belgilab berildi. Ushbu ikki yo‘nalish ota-onalarni yaxlit pedagogik jarayonga olib kirish vazifasini qo‘yadi, biroq ular buning yechimini turlicha ko‘radi. Birinchi yo‘nalish vakillari ota-ona singari subyektlarga nisbatan talablarni oshirish va kuchaytirish yo‘lidan borishdi. Ota-onaga qo‘yiladigan yagona pedagogik talablar ishlab chiqildi. Ularda ota-onaning asosiy majburiyatlariga bolalarning kelajagi, ularning jismoniy, aqliy va ma’naviy-axloqiy tarbiyasiga majburlik kiradi. Ayni shu damda ota-onalarga bolalar huzurida maktabgacha ta’lim tashkiloti va tarbiyachi-pedagoglarini tanqid qilish yoki tanbeh berish ta’qiqlanadi, ular farzandlari ko‘z o‘ngida tashkilot nufuzini oshirish va bolalaridan tarbiyachi-pedagogning iltimos va talablarini aniq bajarishni talab qilishga majbur. Tabiiyki, bunday munosabat oilaning maktabgacha ta’lim tashkilotidan yiroqlashuviga ko‘maklashdi, ota-onaning maktabgacha ta’lim tashkiloti, tarbiyachi-pedagoglariga bo‘lgan ishonchini sindirdi, o‘z muammolari doirasiga o‘ralashib qolishga majbur qildi.

Oilaning barcha a’zolari uchun burch, mas’uliyat sohasining mazmuni yaxshi ishlash va tahsil olish, bir-biriga g‘amxo‘rlik bilan munosabatda bo‘lishga intilishda ko‘rinadi. Burch barcha maishiy, mehnatga doir ishlarni bajarishga, badiiy ijtimoiy madaniyatni egallashga, sog‘lom muhitda ishlashga, maroqli dam olish va faol, to‘g‘ri hayot kechirishga undaydi. Manfaat sohasi esa oila a’zolarini ijtimoiy-madaniy hayot, mehnat va ijoddagi birgalikdagi maroqli faoliyat asosida birlashtiradi, yaqinlashtiradi.

Yigirmanchi asrning to‘qsoninchi yillarida mamlakatimizni qamrab olgan ma’naviy-axloqiy inqiroz bois oilaviy tarbiya muammolarini yangicha mushohada etish talab qilindi, chunki dunyo o‘zgardi, zamonaviy bolalar umuman boshqacha bo‘lishdi. Bu davrda pragmatik o‘zaro munosabatlar

mo‘ljallari ola boshlandi: o‘sib kelayotgan avlodda mas’uliyatli munosabatga bosh o‘rin ajratilmaslik holatlari kuzatilgan.

Oilada bolalar bilan olib boriladigan har qanday suhbat tarbiyaviy tavsifga ega bo‘lishi lozim. Bolalar o‘z yaqinlarini osonroq tushunadilar. Ular bilan muloqotga kirishishi tabiiy sharoitlarda amalga oshadi. Shuning uchun biz tadqiqot davomida oilalarga bolalar bilan olib boriladigan ishlarni maqsadli pedagogik ta’sir darajasiga ko‘tarish kerak degan xulosa asosida tajriba-sinov ishlari olib bordik. Bunda ota-onalar va bolalarning yaqinlari muayyan mavzu bo‘yicha suhbat olib borsa ham, ma’lum o‘yinni o‘ynasa ham mas’uliyatli shaxs sifatida o‘zini namoyon etishlari talab etiladi. Bolalar bilan olib boriluvchi pedagogik ishlar tibbiy, jismoniy, psixologik va kognitiv yo‘nalishlarda bo‘lishi bilan majmuaviy ko‘rinish oladi. Shuning uchun biz oilalarda bolalar bilan olib boriladigan har qanday suhbat, o‘yin, birgalikdagi turli faoliyatlarni tabiiy sharoitdagi hayotiy harakatlar va majmuaviy ta’sir orqali bajariladigan harakatlarga ajratdik.

1.2.6-rasm. Oilalarda bolalar bilan olib boriladigan pedagogik ishlar

Bolalarda mas’uliyat hissini shakllantirishda tarbiyachi va ota-ona hamkorligini tashkil etish asosida:

bolalar muloqoti rivojini barcha kengayuvchi sohalari qarindoshlik, o‘quv, mehnat, dam olish va boshqa munosabatlarga yo‘naltiriladi;

bolada o‘quv va mehnat faoliyati, jamiyat oldidagi javobgarlik, intizom, jamoatchilik va o‘zaro yordam berish talablariga munosabatni shakllantiradi;

bolalarga jinslarning o‘zaro munosabatlari va kelgusi hayotdagi mas’uliyatli munosabatdan saboq beradi;

tarbiyachi va ota-ona hamkorligi bolada ijtimoiy-madaniy mazmun, o‘zini baholash va tanqid qilish darajasini shakllantiradi, vaqtni behudaga o‘tkazmaslikka motivatsiyalaydi.

Pedagogik, psixologik, ilmiy va falsafiy tahlil natijalarini umumlashtirib, shunday xulosa qilish mumkinki, bolalarda mas'uliyat hissini shakllantirishda tarbiyachi va ota-ona hamkorligi ta'lim va jamiyat rivojining yangi sharoitlarida yaxlit pedagogik jarayonning yetakchisi sifatida gavdalanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Рименова Л.В. Формирование социальной направленности у детей младшего школьного возраста и игровая игра: автореферат диссертации. кандидат педагогических наук: 13.00.01 / АРН СССР. НИИ дошк. воспитания. – Москва, 1988. – 24 b.
2. Qodirova F., Toshpo'latova Sh., A'zamova M. Maktabgacha pedagogika. – T.: Ma'naviyat, 2013. – 160 b.
3. Доронова Т.Н. Детская книга «Дошкольникам о художниках»: Из опита работы: Кн. для воспитателя дет. сада: [Сборник] / Составитель Т.Н. Доронова. - М.: Просвещение, 1991. - 124 b.
4. Zunnunov A. Pedagogika tarixi // Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – T.: 2004. -335 b.].
5. Маллаев Д.М. Воспитание детей в духе патриотизма и дружбы народов в семье/ Д.М. Маллаев, Р.О. Омарова, З.З. Гасанова.- М.: Академия СМУР,2008. — 143 б.
6. Musurmonova O. Oila ma'naviyati – milliy g'urur: O'quv qo'llanma / S.Ochil umumiy tahriri ostida. – Toshkent: O'qituvchi, 1999. – 200 b.

MANTIQIY IZCHIL IXCHAM, QIZIQARLI TA'SIRCHAN (YANGI FANLARNING YANGI TUTUM VA USULLARI HAQIDA)

B.X. Daniyarov
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti professori, filologiya fanlari doktori

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287512

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar davrida yangi fanlarni o'qitishning yangi prinsip va usullari haqida so'z yuritiladi. Jumladan, akademik yozuv fanini sifatli va samarali o'qitish, ilmiy va ilmiy-publitsistik matnlarni og'zaki va yozma nutqda to'g'ri bayon qilish masalalari zamonaviy kompleks metodika asosida tahlil qilinib, yechimi bo'yicha aniq tavsiyalar berilgan.

KALIT SO'ZLAR

mantiqiy izchil, ixcham, qiziqarli ta'sirchan; aniq, sodda va ravon, tushunarli va oson; ilmiy uslub - bor asos, dalil isbot – bari rost; angla, anglat – aniq maqsad. yangi fanlarni o'qitishning yangi prinsip va usullari, tutum – sof o'zbekcha so'z, prinsip atamasining o'zbekchasi - tutum, tamoyil – tendensiya so'zining o'zbekchasi, qofiyali qoidalar.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются новые принципы и методы преподавания новых дисциплин в эпоху цифровых технологий. В частности, анализируется вопрос качественного и эффективного преподавания академического письма, правильного изложения научных и научно-публицистических текстов в устной и письменной речи на основе современной комплексной методики, а также предлагаются конкретные рекомендации по его решению.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Логически последовательный, лаконичный, интересный, выразительный; интересно, впечатлило, все понятно, очень мило; научный стиль — обоснование, доказательство и факты - всё верно; осмысли и мотивируй — чёткая цель. новые принципы

и методы преподавания новых дисциплин, «тутум» — чисто узбекское слово, узбекский аналог термина «принцип» — «тутум», «тамойил» — узбекский аналог слова «тенденция». Рифмованные правила.

KEY WORDS

Logically consistent, concise, interesting, impactful; precise, simple and fluent, understandable and easy; scientific style — justification, evidence — all true; understand, explain — clear goal. new principles and methods of teaching new disciplines, “tutum” — a purely Uzbek word, the Uzbek equivalent of the term “principle” is “tutum,” “tamoyil” — the Uzbek equivalent of the word “tendency.” Rhymed rules.

ABSTRACT

This article discusses new principles and methods of teaching new disciplines in the digital technology era. In particular, it analyzes the issues of high-quality and effective teaching of academic writing, the correct presentation of scientific and popular scientific texts in oral and written speech based on a modern comprehensive methodology, and provides specific recommendations for their solution.

KIRISH

Raqamli texnologiyalarining mislsiz darajada shiddat bilan rivojlanishi zamonaviy dars o‘tishning innovatsion tutum va usullarini taqozo etmoqda. Xususan, “Akademik yozuv”, “Mediasavodxonlik va axborot madaniyati”, “O‘zbek tilini sohada qo‘llash” kabi yangi fanlar axborot texnologiyalari taraqqiyoti davrida o‘qitishning yangi, zamonaviy darslik, o‘quv

qo‘llanmalarini, metod va metodikalarini talab qiladi. O‘quv adabiyotlarining zamonaviy ta’limga hamnafas bo‘lishini, talaba-yoshlar uchun jozibadorligini ta’minlash juda muhim.

Yana bir muhim tomoni, o‘qituvchi auditoriya, darsxonada qaysi soha vakillari, kimlar o‘tirganligini, bu ilmi toliblar ta’limning qaysi shakllini (kunduzgi, sirtqi, kechki va h.) tanlaganliklarini bir daqiqa ham unutmay, shundan kelib chiqqan holda o‘z nutqini ularga tushunarli va maroqli tarzda tashkil qilishi kerak [6: 1O]. Bu muhim xususiyatlarni bilmagan domla talabalarining o‘tilayotgan fanlarga bo‘lgan qiziqishi, ishtiyoqini so‘ndirib qo‘yishi mumkin.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI.

Yangi joriy etilgan “Akademik yozuv” faniga oid alohida kitob ko‘rinishiga ega ilmiy yoki o‘quv-metodik adabiyotlar, jumladan, monografiya, darslik, o‘quv qo‘llanmalar juda kam. Borlari ham turli soha yo‘nalishlarda ta’lim olayotgangan talabalar uchun, shu jumladan, nofilologik va nogumanitar sohalarni tanlagan talabalar uchun tilshunos olimlar tomonidangina umumiy tarzda yozilgan adabiyotlardir (chunki ushbu fanni oliy ma’lumotli filologiya sohasida kamida magistr darajasidagi zarur bilim, ko‘nikma va malakalarga ega mutaxassislar o‘qitishi kerakli tegishli hujjatlar bilan belgilab qo‘yilgan) [1: 175].

Bu holat esa texnika yo‘nalishidagi soha va mutaxassisliklarni egallashni azm qilgan talabalar, jumladan, Toshkent iqtisodiyot va pedagogika institutining kompyuter injiniring va axborot texnologiyalari yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalari uchun ushbu fanni o‘rganish jarayonida muayyan muammo va qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin.

Masalan, ba’zi bir tilshunoslikka oid o‘quv adabiyotlar, ilmiy ishlarda termin (atama) so‘zi quyidagicha ta’riflangan:

“Terminologiyaga bag‘ishlangan ishlarning barchasida u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarini anglatadigan, asosan, nominativ funksiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi deb qaraladi. Hozirgi vaqtda terminologiya masalasining o‘sib borishi, bir tomondan ilm-fan, qishloq xo‘jaligi, iqtisodiyotning dinamik rivojlanishi tufayli yangi tushunchalarning ko‘payib borishi deb qaralsa, ikkinchi tomondan, terminlarning shakllanish jarayoni rivojlanishi va funksiyasi kabi masalalarni chuqurroq o‘rganilishi zarurligi bilan izohlanadi”.

Ushbu ta’rif nofilologik yo‘nalishda, masalan, texnika sohasi yo‘nalishida, jumladan, kompyuter muhandisligi va axborot texnologiyalari yo‘nalishini tanlagan talabalarning tushunishi uchun juda murakkab bo‘lib,

ularning akademik yozuv faniga bo‘lgan qiziqishlarini so‘ndirib qo‘yishi mumkin.

Bo‘lg‘usi “aytichi”larga termin tushunchasini oddiy va lo‘nda qilib, quyidagicha tushuntirish ma’qul:

“*Terminlar biror bir sohaga oid maxsus so‘zlar, tushunchalar. Masalan, bayt, kilobayt, megabayt, terabayt va h.*” [5: 111].

Matn, *nutq* va ularning turlari kabi tushunchalar esa mavjud adabiyotlar va o‘quv-metodik majmualarda quyidagicha yoritilgan:

“Matnlar tarixan shakllangan adabiy tilning turli ko‘rinishlari bo‘lib, ular fikrni ifoda etish jarayonida nutq tuzilishining o‘ziga xosligi bilan farqlanadi. Matnlar taraqqiyotini adabiy janrlar taraqqiyotidan ajratgan holda qaramaslik kerak. Chunki nutqiy vositalar tarkibi va ularni qo‘llash me’yorlari asar janri bilan aloqadordir. Badiiy matn janrlar prinsipi asosida tavsif qilinadi va ular asarning janr xususiyatiga ko‘ra farqlanadi” [10: 6].

Tasavvur qiling-a, ushbu institutning, masalan, axborot texnologiyalari sohasini egallamoqchi bo‘lgan talaba *atama*, *matn* haqidagi bu bilimlarni eshitib, yoki o‘qib qay ahvolga tushishi mumkin. Bu sohani tanlagan talabalarga *atama* (termin), *matn* tushunchalarini oddiy va sodda qilib tushuntirish kerak, masalan, quyidagi tarzda:

“*Matn bu – so‘zlar vositasida anglatilgan va qog‘ozga tushirilgan, bir yoki undan ortiq gaplardan tashkil topgan fikr (fikrlar)*.”

Akademik yozuv, o‘zbek tili (nofilologik guruhlar uchun) fanlarining asosiy *maqsadi va vazifasi* talabalarning nafaqat o‘zbek tili haqidagi bilimlarini oshirishga, xususan, ilmiy va ilmiy-ommabop matnlarni o‘zbek tilida to‘g‘ri, aniq va ravon bayon etishga o‘rgatish, balkim, birinchi navbatda, ularda o‘zbek tilining keng imkoniyatlarini sohada qo‘llay olish ko‘nikmalarini shakllantirgan holda o‘zlari tanlagan soha yo‘nalishlarini chuqur o‘rganishga ishtiyoq va rag‘bat o‘yg‘otish hamdir[1: 121].

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Shu maqsadda ushbu maqola muallifi – kamina tomonidan quyidagi “Qofiyali qoidalar” - dars o‘tishning innovatsion tutum va usullari ishlab chiqildi, masalan :

Oddiy sodda va ravon/ Tushunarli va oson.

Mantiqiy izchil ixcham/ Qiziqarli ta’sirchan.

O‘zbek adabiy tilini dunyoning eng go‘zal va boy tillariri darajasiga olib chiqishda buyuk Navoiyning xizmatlari beqiyos ekanligini “go‘zal va sodda, qolgusi yodda” uslubida tushuntirib, allomaning mangu munavvar va nafis

g‘azallarini yoddan o‘qiy boshlaydi, talabalar beixtiyor zavq ila unga jo‘r bo‘lishadi:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro‘ kelmadi,
Ko‘zlarimga kecha tong otguncha uyqu kelmadi.
Lahza-lahza chiqdimu, chekdim yo‘lida intizor,
Keldi jon og‘zimg‘ayu, ul sho‘xi badxo‘ kelmadi...
Orazidek oydin erkonda gar etti ehtiyot
Ro‘zg‘orimdek ham o‘lg‘onda qorong‘u kelmadi.
Ul parivash hajridinkim, yig‘ladim devonavor,
Kimsa bormukim, anga ko‘rganda kulgu kelmadi...

TAHLIL VA NATIJALAR

Akademik yozuv fani domlasi ushbu umrboqiy go‘zal g‘azalni qiyomiga etkazib, ijro qilib bo‘lgach. Shogirdlariga murojaat qiladi. – Qani aytting-chi, O‘zbekistondan boshqa Markaziy Osiyodagi, qo‘ying-chi, jahondagi yana qaysi davlatlarning ta’lim muassalari (bog‘cha, maktab, oliygohlar kabilar)da Navoiyning g‘azallari ommaviy o‘qiladi? O‘qituvchisi, domlasi boshlab bersa, shogirdlari unga jo‘r bo‘lishadi? Javob: Tanho O‘zbekistonda. Quyidagi ushbu quyma ravon misralar xat-savodi bor qaysi o‘zbek uchun tushunarsiz:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro‘ kelmadi,
Ko‘zlarimga kecha tong otguncha uyqu kelmadi.
Lahza-lahza chiqdimu, chekdim yo‘lida intizor,
Keldi jon og‘zimg‘ayu, ul sho‘xi badxo‘ kelmadi...

Javob: ona tilisi o‘zbek bo‘lgan, ziyoli va madaniyatli hamma millatdoshlarimiz uchun tushunarli. Savol: Nima uchun shunday? Javob: Chunki Buyuk Navoiy bobomiz o‘zbek millatiga mansub bo‘lib, o‘zbek adabiy tilida mukammal asarlar bitganlar va millatimizni qaynoq mehr hamda chuqur ehtirom ila tilga olganlar:

Shohu toji xil’atikim, men tomosho qilg‘ali,
O‘zbegim boshida qalpoq, egnida shirdog‘i, bas!

Bu misralarda bobokalonimiz aytayaptilarki: Shohning qimmatbaho tojiyu, serhasham libosi (xil’ati)ni tomosha qilib men zavq olaman, lekin men uchun o‘zbegimning oddiy do‘ppisi va oq chakmoni bo‘lsa, bas! (shohning hashamatli kiyimi va tojidan afzal).

Xalqimiz ham o‘z tili – o‘zbek adabiy tilining shakllanib yuksak cho‘qqilarga ko‘tarilishiga beqiyos ulkan ulush qo‘shgan millatdoshinini e’zozlaydi, ardoqlaydi, ko‘klarga ko‘taradi. Dars xonadagi ekranda ushbu g‘azalning 1-,2-,3- baytlari gavdalanadi. Domla *Oddiy sodda va ravon/ Tushunarli va oson* usulini qo‘llab g‘azalni maromiga keltirib, ifodali o‘qiydi

va talabalarning faollashgan e‘tiborini *Mantiqiy izchil ixcham/ Qiziqarli ta’sirchan* tarzda asarning mazmun-mohiyatiga qaratadi:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro‘ kelmadi,
Ko‘zlarimga kecha tong otguncha uyqu kelmadi.
Lahza-lahza chiqdimu, chekdim yo‘lida intizor,
Keldi jon og‘zimg‘ayu, ul sho‘xi badxo‘ kelmadi...
Orazidek oydin erkonda gar etti ehtiyot
Ro‘zg‘orimdek ham o‘lg‘onda qorong‘u kelmadi.

Birinchi va ikkinchi baytlarning ma’nosi talabalar uchun to‘liq tushunarli. Uchinchi baytdagi so‘zlarning aksariyati, har bir so‘zni alohida olib qarasak, talabalar uchun butunlay notanish emas, lekin ushbu ushbu nazmiy matnning umumiy yaxlit ma’nosi talabalar uchun jumboq. Chunki Navoiy ushbu asar qahramonining hissiyotlarini va holatini o‘ta noziklik bilan haqqoniy ifodalashda lisoniy tejamlilik tutumini mantiqiy izchil va ixcham tarzda yuksak mahorat bilan qo‘llagan.

Orazidek oydin erkonda gar etti ehtiyot
Ro‘zg‘orimdek ham o‘lg‘onda qorong‘u kelmadi.

Ushbu baytdagi so‘zlar talabalarga u qadar “begona” emas. *Oraz* – yuz, chehra so‘zlarining ma’nodoshi ekanligini, Navoiy davri o‘zbek adabiy tilida *bo‘l* so‘zi ma’nosi *o‘l* [o‘l] shaklida ham anglatilganligini, ushbu so‘zdan hosil bo‘lgan *o‘lg‘onda* so‘zi hozirgi *bo‘lganda* so‘zining ma’nosini bildirishi talabalar uchun maktab davridan ma’lum. Jumladan, Hazrat Navoiyning ushbu purma’no va umr boqiy misrasi “*Har tuning qadr o‘lubon, har kuning o‘lsun Navro‘z*” misrasi har yili yurtimizga bahor va yangilanish fasli kirib kelishi bilanoq Navro‘z bayram tadbirlarining bosh g‘oyasi sifatida barcha tashkilotlar va ta’lim musassalarining peshyozuvlarini bezab, go‘zal o‘zbek tilimizda jonlanadi.

Demak, ushbu baytni “aytichi” talabalarga oddiy, sodda, chiroyli qilib tushuntirib berish mumkin:

“*Orazidek oydin erkonda*” – degani “(yorning) yuzidek oydin, yorug‘ kunda” ma’nosini, “gar etti ehtiyot” – “o‘zini ehtiyot qilgan bo‘lsa” ma’nosini bildirib, ushbu jumlalar birgalikda (*Orazidek oydin erkonda gar etti ehtiyot*): “agar (yor) go‘zal yuzidek oydin, yorug‘ kunda o‘zini (boshqalarning ko‘ziga tashlanishidan uyalib) ehtiyot qilib kelmagan bo‘lsa,” ma’nosini anglatadi.

Endi keyingi misraga e’tiborimizni qaratamiz: *Ro‘zg‘orimdek ham o‘lg‘onda qorong‘u kelmadi.* Ma’nosi: “Tun ro‘zg‘orimdek (turmushimdek) qorong‘i bo‘lganida ham kelmadi”.

Demak, ushbu *Orazidek oydin erkonda gar etti ehtiyot/ Ro‘zg‘orimdek ham o‘lg‘onda qorong‘u kelmadi* baaytning umumiy ma’nosi:

“Agar (sevgilim) go‘zal yuzidek oydin, yorug‘ kunda o‘zini (boshqalarning ko‘ziga tashlanishidan uyalib) ehtiyot qilib kelmagan bo‘lsa, (unda nega) Tun (kecha) ro‘zg‘orimdek (turmushimdek) qorong‘i bo‘lganida ham kelmadi”. Ushbu qariyb yarim abzasdan iborat qo‘shma gapni Shoirlar sultonoi Hazrat Navoiy yuksak mahorat bilan go‘zal lisoniy tutum va badiiy uslubda ham mazmunan, ham shaklan benazir nafis va quyma ixcham ifodalagan:

“Orazidek oydin erkonda gar etti ehtiyot/Ro‘zg‘orimdek ham o‘lg‘onda qorong‘u kelmadi.”

Zamonaviy dars o‘tishning tutum (prinsip) va usullarini oddiy, sodda, aniq, lo‘nda usulda bayon etish maqsadga muvofiq. Bayon etilgan fikr-mulohazalarni isbotlovchi faktlar, dalillar misollar yetarli va shubhaga o‘rin qoldirmaydigan darajada shaffof bo‘lmog‘i lozim. Tegishli mavzular talabalarga yaxshi tanish va manzur bo‘lgan hayotiy nutqiy vaziyatlar orqali tushuntirilsa, tinglovchilarning qiziqishi yanada ortadi [5: 15].

Masalan, “Akademik yozuv” darslarida “Matn hosil qiluvi vositalar”, “Nutq uslublarining leksik-grammatik xususiyatlari” kabi mavzularni o‘rganishda o‘zbek tili so‘z boyligi ulkan bo‘lib, har bir so‘zni o‘z o‘rnida qo‘llash muhimligini talabalar orasida mashhur bo‘lgan qo‘shiqlardan misollar keltirish orqali, talabalarga tushuntirilsa, o‘zgacha samarali ijobiy natijaga erishiladi, masalan, yoshlar orasida mashhur bo‘lgan “Baxtingni top” qo‘shig‘i misolida:

Oshiq yigit sevgan yorining qo‘lida uning boshqa yigitga turmushga chiqayotganligi bo‘yicha to‘yga taklifnomani ko‘rib qoladi va qattiq iztirobga tushib qoladi, lekin qizga “ket” deya olmay, “bor, bor” deb nido qiladi: talabalarga qo‘shiqchi Sardor Toirov ijrosida ushbu kuy (“Baxtingni top”) internetga ulangan kompyuter (smartfon) qurilmalari orqali oflayn taqdim etiladi:

Yashirasan nigohlaring, /Go‘zal ko‘zi qaroqlaring,/
Menga so‘nggi so‘z aytolmay/ Qaltiraydi dudoqlaring...
....O‘zi sezib turibman,/Arang kulib turibman/
Qo‘linigdagi qog‘ozni/Netay ko‘rib turibman....
....Axir bu taklifnoma/ Baxtimdan qayirmoqda./
Shu bir parchagina qog‘oz/ Sevgimdan ayirmoqda –a –a-a-a!
Bor, bor, bo-o-o-r, baxtingni top/ Qaramagin ortinga/
Bor, bor, bo-o-o-r, baxtingni top/ Quloq solma qalbingga-a-a-a!

Kuy tugagach, qo‘shiq matni qiziqarli tarzda tahlil qilinadi. Bu nutqiy vaziyatda bor so‘zini “ket”, “jo‘na”, “yo‘qol”, “daf bo‘l” kabi so‘zlar bilan almashtirib bo‘lmasligi talabalarga o‘qitishning yangi jamlanma (kompleks) usullari bilan yaqqol jozibali anglatiladi, jumladan, qiziqarli, suhbat, bahs-munozaraga chorlovchi, faollikka undovchi savollar beriladi: qo‘shiq qahramoni oshiq yigit nima uchun sevgilisiga “ket”, “jo‘na” yoki “yo‘qol” deb aytolmaydi? Hayotda shunday ruhiy holatda ushbu qo‘pol so‘zlarga bundan-da qo‘polroq so‘zlarni qo‘shib, yaxshi ko‘rgan qizini haqorat qilib, shovqin solib, kamiga do‘pposlab quvib yuborgan kimsalar yo‘qmi?

Nutqiy vaziyatni haqqoniy aks etishda, matn tuzishda, inson ruhiy kechinmalarini, uning ichki hissiyotlari, kechirgan tajribalari va emotsional holatlarini so‘zlar vositasida jonli aniq va ta’sirli tasvirlashda so‘zlarni, xususan, ma’nodosh so‘zlarni to‘g‘ri tanlash muhim ahamiyatga ega ekanligi ilmi toliblarga chiroyli va maroqli tarzda tushuntiriladi.

Xuddi shunday: *jozibali go‘zal sodda, bir umrga qolar yodda* – usulida o‘zbek adabiy tilimiz haqida ma’lumot berish, jumladan, hassos o‘zbek shoiri Lutfiyning mashhur “Xoh inon, xoh inonma radifli” g‘azaliga zamonaviy kuy bastalab, el olqishiga sazovor bo‘lgan “Nola” estrada guruhi ijrosida tinglab tahlil qilish maqsadga muvofiq:

Sensan sevarim, xoh inon, xoh inonma,
Qondir jigarim, xoh inon, xoh inonma.
Hijron kechasi charxi falakka etar, ey, moh,
Ohi saharim, xoh inon, xoh inonma.
Haqqoki qilich kelsa boshimga eshikingdan,
Yo‘qtir guzarim xoh inon, xoh inonma...

Kuy tugagach, jumladan, ushbu g‘azal, va umuman, o‘zbek adabiy tilida bitilgan mumtoz asarlar misolida o‘zbek tili dunyodagi taraqqiy etgan adabiy tillar kabi eng qadimiy va eng boy turkiy adabiy til ekanligi, o‘zbeklar ushbu qadimiy go‘zal tilning bevosita vorislari bo‘lganliklari bois XIV-XV (va undan keyingi) asrlarda o‘zbek tilida zarhal harflar bilan adabiy tarix zarvaraqlariga muhrlangan benazir asarlarni bugun XXI asrda ham har bir savodli va ziyoli o‘zbek o‘qib tushunishi va undan unutilmas zavq olishi shubhaga o‘rin qoldirmaydigan dalil va isbotlar bilan talabalarga jozibali isbotlanadi.

“Qofiyali qoidalar” ga yana misollar:

Angla–anglat, aniq maqsad. Bu qoida talabalarga hayotda aniq maqsadga erishishni o‘rgatadi. Jumladan, akademik yozuv fani domlasi talabalarga ushbu fan nima uchun o‘qitilayotganligini *aniq, sodda va ravon, anglab olishga oson* usulda tushuntiradi. Raqamli texnologiyalar davrida hayot

sur'atlari nihoyatda tezlashib ketishi natijasida inson o'zini hech narsaga ulgurmayotganday, "vaqtning barakasi qolmayotganday" his qilmasligi uchun ushbu muhim qoida va tutumlar talabalarga hayotda o'zlarining oldilariga aniq maqsadni qo'yishni, unga muvaffaqiyatli erishish uchun muayyan reja tuzib, dadil harakat harakat qilishni, vaqt insonga berilgan ne'mat – uning kelajagi uchun xizmat qilishi lozim bo'lgan eng muhim sarmoya ekanligini anglab his qilishni, undan barakali foydalanishni o'rgatadi:

Xayol surma, reja qur/ Maqsad sari dadil yur.
Xayol surma, otni sur/ Kelajaging bugun qur.

Yana:

Har lahzani imkon bil/ Hozir, hozir, hozir qil!
Hozi-i-ir demay, hozir qil/Nozir qil va hozir qil.

Yana:

Ezgu ishga bel bog'lading mudom/
Ko'nglingga kirmasin shubha hech qachon/
Har qanday holatda o'zingga ishon/
Ishonib intilgin maqsading tomon!

Ilmiy uslub: bor asos/ Dalil, isbot. Bari rost. Ilmiy uslubga xos, akademik yozuvning eng muhim jihatlarini oddiy, sodda va ravon/anglab olishga oson usulda bayon qiluvchi mazkur qofiyali qoidalar, ushbu tutumlarga qat'iy rioya etish kerakligini o'rgatuvchi quyidagi qofiyali qoidalarga ham e'tiborimizni qaratamiz:

Ilmiy uslub: bor asos/ Dalil, isbot. Bari rost.
Aniq, lo'nda faktlar jam/ Mantiqiy izchil, ixcham
Nutq ishonchli xotirjam/ Qiziqarli ta'sirchan.

Akademik yozuv fani talabalarga nafaqat ilmiy matnlarni, shuningdek ilmiy-publisistik matnlarni ham og'zaki va yozma nutqda "Ham ilmiy, ham ommabop/Qiziqarli hammabop" uslubda bayon etishni o'rgatadi":

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ko'rinadiki, *Mantiqiy izchil, ixcham/ Qiziqarli ta'sirchan usuli* mantiqiy, ma'nili, tartib-intizom bilan ketma-ketlikda fikrlash va fikrlarni bayon etish ko'nikmalarini ham, muayyan konmatn (kontekst)ning bir qarashda jumboqday bo'lib turgan ma'nolarini anglashni ham qiziqarli va ta'sirchan tarzda o'rgatadi.

Yangi jamlanma (kompleks) metodikaning original tutum va usullaridan biri kaminaning qalamiga mansub "*Qofiyali qoidalardir*". Qofiyali qoidalar oddiyligi, sodda va ravonligi bilan ajralib turganligi bois, talabalar bu qoidalar mazmun mohiyatini engil, oson anglab maroq bilan eslab qolishadi.

Akademik yozuv fanining jozibadorligini ta’minlash, mashg‘ulotlarni talabalar tanlagan sohalarga yo‘naltirgan holda original va, albatta, qiziqarli metodika asosida olib borish maqsadga muvofiqdir, jumladan, o‘qitishning shunday zamonaviy kompleks metodikasini, tutum va uslublarini biz baholi qudrat ishlab chiqib, amaliyotga joriy etganmiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Данияров Б. Х. Ўзбек тили лексик синонимларининг лисоний ва нутқий муносабати, лексикографик тадқиқи. Монография.- Тошкент: “Сано стандарт”, 2019.- 200 б.
2. Данияров Б.Х. Комплексный анализ семантической структуры и функционирования лексических синонимов. Монография / Б. Х. Данияров. – Ташкент: Издательство Bookmany print, 2022. – 156 с. – С. 120-121.
3. Данияров Б.Х. Академик ёзув дарсларида замонавий смартфонлардан самарали фойдаланиш.- Компьютер лингвистикасининг замоновий технологиялари. Вазирлик миқёсидаги илмий-назарий анжумани илмий мақолалари ва тезислари тўплами (2023-yil 14 апрель). –Т.: ЎзМУ, 2023. – 135- бет.
4. Данияров Б.Х. Методика инновационного обучения говорению на русском языке узбекоязычных студентов технических вузов/ Традиции и новации в профессиональной подготовке и деятельности педагога: сб.науч.тр. IV Междунар. Науч. –практ.конф. / под редакцией И.Д. Лельчицкого. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2022. – Вып. 20. С. 15.
5. Данияров Б.Х. Dars sifati va jozibadorligini oshirishga zamonaviy yondashuvlar UDK 37.02Ilm-fan, ta‟lim-tarbiya, innovatsiya: zamonaviy vazifalari va istiqbollari” xalqaro ilmiy-amaliy anjuman (2024-yil 3-may)/ O‘zR OTFIV,Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti, O‘zR FA Yosh olimlar kengashi. –Toshkent: TIPI, 2024. -301 b. Б. 111.
6. Данияров Б.Х. Жозибали дарс – ҳам қарз, ҳам фарз. // Тошкент иқтисодиёт ва педагогика институти илмий-методик журнали, №1 (2024 йил, сентябрь): – Т.: ТИПИ,2024, Б. 10.
7. Данияров Б.Х. Иследование лексической синонимии, возникшей на базе заимствований в современном узбекском языке. Автореферат диссертации... канд. филол. н. - Москва: Институт языкознания РАН, 1993.

8. Данияров Б.Х. Ўзбек адабий тили орфоэпияси ва орфографиясининг айрим долзарб муаммолари. Тил ва адабиёт таълими» ж., -Т.: 2014. 11-сон. 9-11 б.
9. Данияров Бахтиёр. Принцип атамаси ва унинг ўзбекча муқобиллари хусусида/ “Оммавий ахборот воситаларида тил ва услуб масаласи: Таҳлил, тасниф, қиёс” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари.2023 йил 22 ноябрь. – Тошкент: Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети, 2023, Б. 15-21.
10. Ж.Лапасов. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. - Тошкент: “Ўқитувчи”, 1995. - Б. 6.

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА – ОСНОВА ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ МОЛОДЕЖИ

Давидова Кадрия Рушановна
в. и. о. доцента

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287520

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sportning o‘smirlar hamda yoshlar salomatligi va sog‘lom turmush tarziga ijobiy ta’siri yoritiladi. Xususan, jismoniy mashg‘ulotlar bilan tizimli shug‘ullanish barcha yosh toifalari uchun ruhiy va emotsional holatni yaxshilashga xizmat qiladi. Jismoniy mashqlar nafaqat sog‘liq holatining ijobiy o‘zgarishiga olib keladi, balki insonlarga yangi ko‘nikma va malakalarni egallashga yordam beradi.

KALIT SO‘ZLAR

jismoniy tarbiya va sport, yosh avlod, salomatlik, sinflar, takomillashtirish, rivojlanish, yutuq, talabalar, o'qish.

АННОТАЦИЯ

В данной статье мы рассмотрим те факты того, что влияние физической культуры и спорта положительно влияет на здоровый образ жизни и здоровье подростков и молодежи. Именно систематические занятия физкультурой, могут улучшить эмоциональное и душевное состояние людей всех возрастов. Занятия физическими упражнениями оказывают не только позитивную динамику в сфере здоровья, но и помогают каждому человеку обрести новые умения и навыки.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

физкультура и спорт, молодое поколение, здоровье, занятия, совершенствование, развитие, достижение, студенты, учеба.

ABSTRACT

This article examines the positive impact of physical education and sports on the healthy lifestyle and well-being of adolescents and youth. Regular physical activity contributes to the improvement of emotional and mental states across all age groups. Physical exercise not only promotes positive health dynamics but also helps individuals acquire new skills and abilities.

KEY WORDS

physical education and sports, the younger generation, health, classes, improvement, development, achievement, students, studies.

ВВЕДЕНИЕ.

На сегодняшний день наше государство Республики Узбекистан активно поддерживает спортивную сферу деятельности молодого поколения. По указу Президента Республики Узбекистан от 24 января 2020 года №УП-5924 «О мерах по дальнейшему совершенствованию и популяризации физической культуры и спорта в Республике Узбекистан» были поставлены задачи, на формирование здорового поколения, как будущее нашей страны. В ходе занятий физической культурой идет процесс накапливания различных ценностей, которые имеют в нашем обществе большую и определенную значимость. А под термином «ценность» подразумевается для каждого человека свое значимое, играющее в его жизни одну из важнейших ролей. В процессе физической деятельности ценными факторами выступают совершенствование физической активности, духовной и психологической гармонии человека с самим собой.

ЦЕЛЬ ИССЛЕДОВАНИЯ.

В современном мире актуальны проблемы здорового образа жизни и здоровья молодежи, а также физической активности подрастающего поколения.

Физическая культура и спорт неразрывно связаны со становлением молодого организма.

Вместе они взаимодействуют на достижение оптимального здоровья. Здоровье в свою очередь – это главная характеристика каждого человека, показатель выносливости, трудоспособности, равенства с другими физически активными людьми. Здоровье требует постоянного внимания и укрепления от человека. А физическая активность и спорт выступают одними из главных факторов в процессе его совершенствования.

В современном обществе в век нанотехнологий и ежегодно обновляющихся гаджетов подростки и молодежь проводят достаточно большое количество времени в сидячем положении, и как следствие наступает малоподвижный образ жизни, постоянная нехватка времени, а также частые нервные срывы и неустойчивая психика. В дальнейшем развитие хронических заболеваний и ухудшение здоровья в целом у молодого организма. Но физическая активность и спорт могут предотвратить развитие негативных последствий сидячего образа жизни.

По своему существу каждый организм устроен так, что в процессе своей деятельности должна преобладать подвижная, выносливая работа. Но в связи с нехваткой времени нынешней молодежи, преобладает

пассивный вид деятельности. Занятия физической культурой позволяют не только избавиться от развития опасных заболеваний, но и помогают развитию личности.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.

В процессе обучения в учебных заведениях студенты посещают занятия физической культуры и спорта независимо от выбранной специальности.

Данные занятия помогают сформировать у молодого поколения основы здорового образа жизни, усвоить определенные требования и правила. Здоровый образ жизни включает в себя различные стороны деятельности человека. Совершенствование физических качеств молодого организма происходит в ходе занятий в учебных заведениях. А именно идет процесс развития выносливости, силы воли, появление рельефа телосложения. Становление психологических характеристик и духовных устоев также результат ведения здорового образа жизни.

Здоровый образ жизни подразумевает отказ от всех вредных привычек. 1) отказ от употребление алкоголя, наркотиков, вредной еды.

2) вести правильное питание, ежедневная личная гигиена и комплекс оздоровительных упражнений, если существуют проблемы со здоровьем.

3) регулярные занятия физической культурой и спортом, правильный режим дня, ежедневные пешие прогулки на свежем воздухе.

Здоровый образ жизни предполагает укрепление важных характеристик для здоровья человека. В процессе длительного ведения по всем правилам и нормам здорового образа жизни улучшается работа центральной нервной системы, сердечно-сосудистой системы, а также дыхательной системы. Человек приобретает чувство ответственности за свой собственный организм. В ходе активной работы подтягивается телосложение, исчезает лишний вес, накопленный вследствие неправильного питания и пассивного образа жизни.

Человек приобретает уверенность в себе, его замечают окружающие, стремятся быть похожим или подражать ему.

На занятиях в высших учебных заведениях студенты используют на практике как теоретические знания, так и практические, а на занятиях по физической культуре молодежь применяет и те и другие знания и умения в совокупности. В ходе физической активности развиваются лидерские задатки в большей или меньшей мере каждого из обучающихся.

Лидерские качества студенты могут применить в игровом времени. Для достижения поставленной цели, а именно заполучить победу над своим соперником в честной игре, студент начинает мыслить, то есть сопоставлять положительные и отрицательные стороны своей команды и команды противника. Развивается определенная тактика действий для достижения заветной победы. Данный ход действий обсуждается с командой и реализуется на игровой площадке. Конечно, существует два пути развития выбранной тактики действий, в процессе которой команда либо побеждает, либо одерживает поражение. Каждый человек мыслит и видит одинаковую ситуацию индивидуально, поэтому общество может как поддержать определенные идеи человека, так и не поддержать их, но если индивид сможет заполучить авторитет среди небольшого круга обучающихся в группе, то как результат – данный человек приобретет лидерские качества: способность управлять людьми, решать поставленные или неожиданно возникшие проблемы и вопросы, обладать личным мнением и иметь занимать значимую роль в обществе, а также иметь подавляющее влияние на людей.

Одной из составляющих здорового образа жизни является оздоровительная лечебная физическая культура. В ней могут входить различные упражнения для укрепления мышц, а также подобранные маршруты пеших прогулок. Лечебная физическая культура (ЛФК) представляет собой комплекс оздоровительных упражнений, укрепляющих здоровье человека и тонус мышц, а также ЛФК выступает ка дополнительный аспект для людей с малоподвижным образом жизни и для людей с проблемами со здоровьем, в связи с которыми занятия спортом противопоказаны. Пешие прогулки предполагают нахождение человека на свежем воздухе в постоянном движении не менее двух – трех часов. Существуют различные маршруты и виды пеших прогулок для различных возрастных групп. На сегодняшний день набирает популярность Скандинавская ходьба, но даже самая обычная прогулка по местности сможет отказать положительный эффект для здоровья организма. При ходьбе за 1 час расходуется около 300-400 килокалорий энергии в зависимости от массы тела. При скорости ходьбы 6 км в час общий расход энергии для среднего человека составит 300 килокалорий. При ежедневных занятиях оздоровительной ходьбой суммарный расход энергии за неделю составит приблизительно 2000 килокалорий, что обеспечит минимальный тренировочный эффект необходимый для

компенсации нехватки движения в жизни, а также включатся в работу все мышцы и ткани организма.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.

При соблюдении всех норм и правил оздоровительная ходьба поможет человеку увидеть позитивную динамику в своем организме. В процессе ходьбы участвуют все группы мышц организма, а длительное движение (больше часа) позволяет совершенствовать физические характеристики: выносливость, трудоспособность, сила воли, мышление и духовная гармония. А также внешний вид приобретет былые очертания. При оздоровительной ходьбе необходимо контролировать свое тело, а именно держать ровно спину, контролировать руки и ноги, втягивать живот и держать голову строго перпендикулярно земле. От данных характеристик зависит весь процесс проделанной человеком работы. Совершать пешие прогулки рекомендуется в энергичном темпе, лучше в компании близких людей. Следует сосредоточиться на достижении поставленной цели и качественно выполнять все движения. Не следует забывать о разминке перед пешими прогулками.

Положительными характеристиками при длительных занятиях оздоровительной ходьбой выступят:

- улучшение работы центральной нервной системы
- улучшение работы сердечно – сосудистой системы
- укрепление мышц организма
- укрепление сердечной мышцы, и улучшение кровообращения
- улучшение психологического состояния
- снижение жировых отложений
- улучшение работы дыхательной системы
- приходят в тонус все системы организма
- нормализуется режим дня
- снижается предрасположенность к стрессовым ситуациям.

ВЫВОДЫ.

Занятия физкультурой и спортом приносит свои результаты. Мы видим это в нашей подрастающей молодежи. В последнее время очень многое количество занимающихся спортом молодое поколение, достигает высокого результата как по Республике, так и на международном уровне.

В физическую культуру входят достаточно большое количество, действительно, специальных упражнений, которые способствуют оздоровлению и укреплению здоровья молодежи и людей всех возрастов. В данной статье был рассмотрен один вариант ЛФК, как показатель

самого простого и эффективного упражнения в пользу организма подрастающего поколения и для многих других возрастов.

В завершение можно подвести итог вышесказанного и отметить, что физическая культура – это не просто слова, а, действительно, мотивационный фактор развития выносливости и огромный психологический аспект, влияющий на становление личностных качеств каждого человека. Безусловно, значимость физических нагрузок очень важна в современное время. Определенные нагрузки помогают и укрепляют наш организм к последующим профессиональным деятельностям, в дальнейшем помогает укрепить иммунитет на долгие годы, и на здоровое будущее нашего поколения.

ИСПОЛЬЗУЕМАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 24 января 2020 года №УП-5924 «О мерах по дальнейшему совершенствованию и популяризации физической культуры и спорта в Республике Узбекистан».
2. Соловьёв Г.М. Основы здорового образа жизни и методика оздоровительной физической культуры. -Ставрополь 1998
4. Юнусова, Ю. М. Теория и методика физической культуры.- Ташкент, 2007.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Дусбоев Рахим Рамазонович
P.h.d.,и.о.доцент,
Ташкентский экономический и педагогический институт
https://doi.org/10.5281/zenodo.15287524

ANNOTATSIYA

Maqolada agrosanoat ishlab chiqarishining innovatsion rivojlanishi siyosatini shakllantirish va uni amalga oshirish bo‘yicha institutsional tamoyillar hamda kontseptual yondashuvlarning asoslanishi tahlil qilinadi.

KALIT SO‘ZLAR

agrosanoat ishlab chiqarish, oziq-ovqat xavfsizligi, bozorlar, innovatsion rivojlanish, intellektual kapital.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается обоснование институциональных принципов и концептуальных подходов к формированию политики и реализации инновационного развития агропромышленного производства.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Агропромышленное производство, продовольственная безопасность, рынок сбыта, инновационное развитие, интеллектуальный капитал.

ABSTRACT

The article explores the justification of institutional principles and conceptual approaches to the formation of policy and the implementation of innovative development in agro-industrial production.

KEY WORDS

agro-industrial production, food security, sales market, innovative development, intellectual capital.

Агропромышленное производство является составной частью национального хозяйства и выступает единственной целостной производственно-экономической системой, объединяющей ряд сельскохозяйственных, промышленных, научно-производственных и учебных отраслей, направленных на получение, транспортировку, хранение, переработку и реализацию сельскохозяйственной продукции. По своему составу и структуре агропромышленный комплекс отличается

от других межотраслевых комплексов и определяет социально-экономическое развитие страны, уровень жизни населения, продовольственную безопасность и обеспечение промышленности сельскохозяйственным сырьем.

Агропромышленное производство играет большую роль в развитии экономики, поскольку занимает значительную долю в товарном экспорте страны, демонстрирует растущие тенденции деятельности. Однако сельскохозяйственная продукция, может быть, характеризовать низким уровнем конкурентоспособности на рынке. Ключевой проблемой выступает инновационное развитие агропромышленного производства, позволяющее изменить характер производственной деятельности, перейти в новую организационно-технологическую структуру аграрного производства и обеспечить конкурентоспособность продукции на рынках сбыта [1].

Важность значения институтов и инноваций для экономического развития страны в современных реалиях, так или иначе, может считаться бесспорным и эмпирически подтвержденным фактом.

Представители институционально-эволюционной теории усматривают в институтах и инновациях два ключевых фактора, которые в значительной степени определяют экономическое развитие или упадок государств. При этом траектория экономического развития является во многом результатом их.

Взаимодействие: технологические и организационные нововведения часто требуют соответствующей адаптации институциональных рамок, нередко в форме институциональных инноваций, тогда как институциональная среда решает влияние на характер генерирования инноваций. Современные тенденции развития и состояние базовых и производных институтов национальной экономики нуждаются в детальном анализе и обосновании формальных норм и практических мер.

Комплексная задача обоснования эффективных направлений институциональной экономической политики особенно актуальна в контексте инновационной модернизации агропромышленного производства.

Методологические основы институционального регулирования были развиты трудами ведущих ученых. В то же время низкие темпы распространения инноваций в агропромышленном производстве, необходимость определения концептуальных основ формирования

инновационного развития, поиск путей выхода из институциональной ловушки, что препятствует инновационному процессу в аграрной сфере:

- обуславливает дальнейшее изучение проблем, касающихся методологических основ институциональных трансформаций и инструментов реализации;
- особенностей институционально-структурных изменений в аграрной сфере;
- развития концептуальных подходов к формированию инновационной политики развития агропромышленного производства.

Формирование принципов инновационного развития аграрного сектора определено одним из стратегических приоритетов, который должен воплощаться в целенаправленной государственной политике с конкретизацией по определенным императивам.

Вместе с тем, действенный механизм активизации развития инноваций в аграрной сфере так и не был сформирован. Принятые решения с определенными мерами по стимулированию инновационного развития экономики, несмотря на их многочисленное обсуждение экспертной средой в подавляющем большинстве не выполняются, а меры по финансированию, льготному налогообложению или целевого кредитования довольно часто отменяются.

Принимаемые в инновационной сфере меры не станут инструментом реализации инновационной политики из-за того, что не были согласованы с определенной инновационной стратегией развития и принятой долгосрочной программой инновационного развития, среднесрочными планами и программами, которыми были бы определены горизонтальные, отраслевые программы, объемы финансирования, индикаторы достижения программных целей и механизмы обеспечения инновационных изменений.

Основной проблемой низкой инновационной активности в аграрной сфере можно считать отсутствие комплексного институционального обеспечения инновационного процесса, что не позволяет сформировать благоприятную инновационную среду. Основными проявлениями такого состояния бывают фрагментарный характер поддержки инновационной деятельности, несформированность единой организационной основы инновационной инфраструктуры, отсутствие целостности инновационного процесса, имитационный характер инновационного поведения товаропроизводителей [2].

Кроме того, не бывают условий для распространения инновационного предпринимательства и малого инновационного бизнеса, а система образования не ориентирована на содействие инновационному развитию.

На сегодняшний день во многих странах ограниченное использование программно-целевого подхода лишает координации управленческих воздействий на инновационную активность производителей, а внедряемые научно-технические программы не обеспечивают организационно-правовую базу взаимодействия инновационных субъектов. Финансирование принятых государственных программ находится на низком уровне и даже эти средства используются крайне неэффективно.

В государственные программы почти не вовлечены отраслевая и вузовская наука, аграрные предприятия. В результате ненадлежащего институционального обеспечения не получили распространения сетевые структуры, которые обеспечили бы взаимодействие научных учреждений, финансовых структур, производителей на региональном уровне. Отдельные инновационные центры и технопарки не способствуют целостности инфраструктурной поддержки.

Нерешенными остаются проблемы развития интеллектуального капитала. В данной сфере снизилась патентная активность, сокращается количество разработанных и внедренных инновационных продуктов и технологий, остается на низком уровне информационная обеспеченность рынка интеллектуальной собственности.

Указанные проблемы требуют разработки соответствующего регулирующего инструментария и учета приоритетных мер при обосновании целевых ориентиров стратегии инновационного развития агропромышленного производства.

К приоритетным мерам, которые должны быть учтены при разработке стратегии, необходимо отнести:

- обеспечение условий для функционирования базисных институтов экономики, влияющих на институциональную среду инновационного развития;

- разработка программных мероприятий государственной инновационной политики и оптимизация инструментария отраслевого и территориального регулирования;

- обеспечение взаимодействия государства, коммерческих структур, производителей в формировании и реализации инновационной политики;

- использование инструментов поддержки и стимулирования развития инноваций, формирование и поддержку инновационной инфраструктуры, коммуникаций, информационного обеспечения.

Основными задачами, требующими решения в процессе перехода к инновационному развитию агропромышленного производства, являются воспроизводство научного потенциала, стимулирование развития агроинноваций, поддержка благоприятной инновационной среды, формирование инновационной инфраструктуры, разработка мероприятий региональной инновационной политики.

При разработке и реализации стратегических императивов должны соблюдаться следующие принципы:

- учет интересов государства, рыночных субъектов, научных учреждений при реализации инновационных приоритетов;

- упорядочение процедур предоставления и обеспечения равного доступа к государственному финансированию;

- учет мирового опыта и ориентация на международные стандарты;

- обеспечение условий для функционирования базисных институтов экономики, определяющих стимулы к конкуренции, ограничение монополизма, стимулирование развития науки.

Важным аспектом при разработке стратегии инновационного развития является разработка и экспертиза государственных программ инновационного развития и оценка их реализации с привлечением всех субъектов инновационного процесса. Формирование механизмов координации деятельности, согласование приоритетов, изложенных в стратегических императивах государственной политики, способствует более полному использованию потенциала государства, рынка, производителей и активизации всех имеющихся ресурсов для реализации инновационного развития.

Реализация стратегических императивов обуславливает внедрение системных мер стратегического управления инновационным развитием и формирование норм стратегического планирования. К таким документам следует отнести концепцию и стратегию институционального регулирования инновационного развития агропромышленного производства, в которых определяются целевые ориентиры инновационного развития и разрабатываются государственные программы.

В рамках государственных программ детализируется механизм реализации стратегии, определяются меры и источники финансирования.

Региональные стратегии инновационного развития агропромышленного производства должны концептуально соответствовать программным документам, относящимся к более высоким статусам. Система институционального регулирования требует усиления обратных связей, что будет способствовать укреплению акцентов в понимании природы инновационного развития агропромышленного производства, где инновации являются конечной целью, а средством достижения конкурентоспособности. Анализ инвестиционно-инновационного процесса в агропромышленном производстве позволяет сформировать целевые приоритеты развития, которые могут быть заложены в концепции и стратегии инновационного развития агропромышленного производства [3].

Согласно определенным стратегическим целям инновационного развития его институциональное регулирование может осуществляться в три этапа:

1. Институциональное обеспечение инновационного развития, в ходе которого институт агроинноваций через активизацию присущих ему функций обеспечит адаптацию агропроизводителей к формальным нормам, определяющим инновационное развитие; будет обеспечена институциональная действенность созданной инновационной инфраструктуры, заработают мотивационные инструменты инновационной политики; инновационный процесс приобретет целостность; инновационная деятельность агропроизводителей будет обеспечена финансовыми ресурсами из разных источников.

2. Реализация приоритетов инновационного развития на уровне отрасли и регионов. На данном этапе очень важная роль должна отводиться инновационной инфраструктуре, которая обеспечит неразрывность стадий инновационного процесса. В то же время, активные регулирующие импульсы и поддержка государства, направленные на развитие инноваций в региональном и зональном разрезе и на уровне стратегических производств, должны способствовать повышению инвестиционного обеспечения инновационного развития агропроизводства.

3. Переход на инновационное развитие отрасли, массовый рост инновационной активности агропроизводителей. На данном этапе при достижении всех предварительных задач регулирование институциональное влияние должно концентрироваться только на поддержке стабилизирующей и адаптационной функции института в

направлении содействия распространению наиболее востребованных агроноваций.

Определенные приоритеты инновационного развития и соответствующее концептуальное обеспечение должны найти отражение в разработке и реализации Государственной целевой программы инновационного развития агропромышленного производства, где будут учтены государственные, региональные, инфраструктурные, финансовые, производственные субъекты инновационного процесса в агропромышленном производстве.

Программные цели должны системно осуществляться в экономической сфере, инвестиционном, инфраструктурном, кадровом и информационно-консультативном обеспечении сельскохозяйственных товаропроизводителей, стимулировании развития фундаментальной науки и интеллектуального капитала, минимизации рисков инновационной деятельности.

Программа инновационного развития агропромышленного производства должна отвечать по структуре и логическим компонентам действующим или новым нормативно-правовым актам и исходить из определенных приоритетов инновационного развития и вертикальной интегрированности организационной структуры управления агропромышленным производством. Основополагающим принципом перехода на инновационное развитие должен быть принцип институциональной системности.

Разработка и реализация концепции и стратегии инновационного развития агропромышленного производства должны исходить из ключевых методологических императивов, которые обеспечат их соответствие эволюционным условиям и дееспособности.

К таким императивам отнесем:

- первичность институциональных инноваций, которые сформируют условия для реализации приоритетов инновационного развития;

- институциональную системность в реализации программных целей, что обеспечит вертикальную интегрированность структуры регулирующих мер и развитие инфраструктуры, которая будет направлена на горизонтальные взаимодействия субъектов инновационного процесса;

- оптимальное сочетание экономического, социального и экологического эффектов от введения регулирующих воздействий;

- обеспечение этапности в реализации программных целей инновационного развития;

- поддержка интеграционных и кооперационных объединений в аграрной сфере;

- первичность развития конкурентоспособного агропромышленного производства.

ВЫВОДЫ.

Основным направлением реализации концепции институционального регулирования в аграрной сфере должны стать превращение инновационной модели поведения сельскохозяйственных товаропроизводителей в доминирующее, стимулирование конкуренции как основного мотива для распространения инновационной деятельности, кадровая и инвестиционная поддержка инновационного развития, формирование условий и внедрение инструментов, стимулирующих инновационные преобразования, в частности, налогового, монетарного, тарифного, таможенного толка.

Комплексное институциональное обеспечение инновационного развития должно реализовать стимулы к инновационной деятельности и распространению инноваций, что в свою очередь будет способствовать инновационной модернизации агропромышленного производства.

Перспективы инновационного развития агропромышленного производства определяются способностью институционального регулирования обеспечить результат реализации агроинноваций на разных уровнях организации и способностью институциональных механизмов адаптировать регулирующие воздействия. При этом должны учитываться факторы формальной и неформальной среды института.

Реализация стратегических императивов обусловливает внедрение системных мер управления инновационным развитием и формирование норм стратегического планирования посредством разработки и реализации концепции и стратегии институционального регулирования инновационного развития агропромышленного производства, в пределах которых определяются целевые ориентиры инновационного развития и разрабатываются государственные программы. В рамках государственных программ детализируется механизм реализации стратегии, определяются меры и источники финансирования. Региональные стратегии инновационного развития агропромышленного производства должны концептуально соответствовать программным документам, относящимся к более высоким статусам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вартанова М.Л. Продовольственная безопасность страны и пути выхода из мирового продовольственного кризиса. - М., - 2016.
2. Дохолян С.В. Конкурентоспособность региона: вопросы теории и методологии. - М., - 2013.
3. Езерский Е.Н. Формирование региональной системы продовольственной безопасности. - Екатеринбург, - 2004.

X–XI ЮЗЙИЛЛИКЛАРДАГИ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ИЖОДИГА ТАЪСИРИ

Нурмуҳамедов Самариддин Алимардон ўғли
Тошкент иқтисодиёт ва педагогика институти
“Ижтимоий фанлар ва жисмоний тарбия” кафедраси ўқитувчиси
https://doi.org/10.5281/zenodo.15287535

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола X–XI юзйилликларда юз берган сиёсий жараёнлар ва уларнинг Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний ижодига кўрсатган таъсири ҳақида бўлиб, ундаги маълумотлар Берунийнинг ҳаёт йўли билан чамбарчас боғлиқликда таҳлил қилинган.

КАЛИТ СЎЗЛАР

Беруний, Хоразм, ироқийлар, маъмунийлар, зиёрийлар, сабуктегинийлар, ал-Қонун ал-Масъудий.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена политическим процессам, происходившим в X–XI веках, и их влиянию на творчество Абу Райхана Мухаммада ибн Ахмада Бируни. Представленные сведения проанализированы в тесной связи с жизненным путем самого Бируни.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Бируни, Хорезм, иракийцы, мамуниды, зиариды, сабуктегиниды, «аль-Канун аль-Масуди

ABSTRACT

This article explores the political developments of the 10th–11th centuries and their influence on the works of Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni. The information is analyzed in close connection with al-Biruni’s life and scholarly path.

KEY WORDS

al-Biruni, Khwarazm, Iraqis, Ma'munids, Ziyarids, Sabuktiginids, *al-Qanun al-Mas‘udi*.

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний яшаган X–XI юз йилликларда Турон ерларида бир неча сулолалар бор эди. Улар минтақа бошқарувини ўз қўлларига олиш йўлида бир-бирларига тинимсиз рақиб бўлиб келишди. Сомонийлар, қорахонийлар, ироқийлар, маъмунийлар, ғазнавийлар ва салжуқийлар каби сулолалар ушбу сиёсий жараёнлар ўртасидан ўрин эгаллашди. Шунингдек, ушбу сулолаларга бўйсунувчи кичик хонадонлар, жумладан, симжурийлар, зиёрийлар, фариғунийлар, олтунтошийлар ҳам айтарлик даражада ўз сўзларига эга эдилар.

Беруний туғилган X юзйилликнинг иккинчи ярмида Хоразм ғарбий ва шарқий қисмларга бўлинган ҳолда бошқарилган. Аниқроқ қилиб айтганда, маркази Журжонийя бўлган ғарбий Хоразм сомонийлар сулоласига бўйсунувчи маъмунийлар қўлида, бошкенти Кот бўлган шарқий Хоразм эса келиб чиқиши африғийларга бориб тақалувчи ироқийлар бошқаруви остида эди. Беруний Кот шаҳри ташқарисида туғилгани ҳамда ёшлигининг кўп қисмини ўша ерда ўтказгани маълум[51]. Демак, бу ироқийлар ҳудудига тўғри келади.

Ироқийлар саройида илм аҳли доимо қадрланган, айниқса, риёзиёт ва фалакиёт билимдонлари алоҳида мартабага эга бўлишган. Ҳаттоки амирларнинг ўзлари ҳам илм билан шуғулланган манбаларда қайд этилган. Шулардан бири Абу Саъид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ироқ бўлиб, у Хоразм тақвимига тузатиш киритган. Берунийга кўра, ушбу хоразмшоҳ хоразмликлар ойларини кабисали қилишда халифа Муътазид Биллоҳ йўлидан борган. У бу ишларни Харожий, Ҳамдакий ва ўша даврнинг бошқа мунажжимлари хулосаси асосида қилган[52]. Беруний ушбу сулолага яқин бўлган, ҳатто ўз илмий фаолиятини саройда олиб борган[53]. Буни аввало олимнинг салоҳиятли экани, шунингдек, сулола вакилларидан фалакиёт ва риёзиёт билмидони Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ унга устозлик қилгани[54] билан изоҳлаш мумкин. Беруний 384–385/994–995 йиллари Кот шаҳрида муҳим астрономик кузатишлар ўтказган ва бу кузатишлар учун астрономик ускуналар ясаган.

Беруний ўз изланишларини давом эттираётган бир даврда, яъни 385/995 йили ғарбий Хоразм етакчиси Абулаббос Маъмун ибн Муҳаммад Кот шаҳрини эгаллаб, ироқийлар етакчиси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмадни ўлдиради ва унинг бошқаруви остидаги ҳудудларни ҳам ўз қўлига олади[55]. Ушбу воқеадан сўнг ироқийлар хонадони хизматида бўлган Беруний Котдаги тадқиқотларини тўхтатиб, 22/23 ёшида бувайҳийлар қўл остидаги Райга бориб яшашга мажбур бўлади. Олим

---

[51] عبد الكريم بن محمد منصور التميمي السمعاني. الانساب. حيدر آباد: مجليس دائرة المعارف العثمانية، 1963/1383. ج. 2. ص. 392.

[52] Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний. Танланган асарлар I / Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Таржимон А.Расулов. Тошкент: Фан нашриёти, 1968. Б. 285–286.

[53] Танланган асарлар I / Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Б. 399.

[54] Танланган асарлар I / Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Б. 215.

[55] ابن الاثير/ علي بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني. الكامل في التاريخ. بيروت: دار الكتاب العربي، 2012. ج. 7. ص. 468.

“Осор ал-боқия”да ироқийлар ҳимоясидан айрилгач, Райга бориб, у ерда ҳар томонлама қийинчиликка учраганини ёзган[56].

Беруний 386/998 йили дастлаб сомонийларга, сўнгра ғазнавийларга бўйсунган зиёрийлар хонадони етакчиси Шамсулмаолий Қобус ибн Вашмгир бошқаруви остидаги Журжонга боради. Бу даврда Қобус симжурийларни енгиб, ўз ҳудудида тинчликни таъминлаган эди. Муҳаммад Утбий томонидан илмга ўртоқлиги ва саховати улуғланган[57] ушбу етакчи Берунийни ўз ҳимоясига олади[58]. Беруний айни шу ҳомийлик даврида ўзининг йирик асарларидан бири “الآثار الباقية عن القرون الخالية” (“Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар”) отли асарини Қобусга бағишлаб ёзади[59].

Беруний Рай ва Журжонда яшаган бир кезда, Хоразмдаги сиёсий ҳаёт чигал вазиятда эди. Берунийнинг замондоши бўлган Утбийга кўра, Маъмун ибн Муҳаммад ўлгач, ўрнига ўғли Абулҳасан Али ўтиради[60]. Ибн Асир ушбу ҳодисани 387/997 йили юз берган деб қайд этган[61]. Абулҳасан Али ғазнавийлар етакчиси Маҳмуд ибн Сабуктегин ибн Чуқ Қаро Бажкамнинг (387/997–422/1030) синглиси Хурраи Колижийга (حرّه كالجى)[62] уйланиши орқали ўзининг сиёсий ҳокимиятини кучайтириб олади. Беруний ушбу етакчининг таклифи билан 399/1009 йили Хоразмга қайтади ва маъмунийлар хизматига киради. Натижада Беруний фаолиятида янги бир давр бошланади. Энди у ижод кишиси эмас, балки сиёсий жараёнлар иштирокчиси сифатида кўзга ташлана бошлайди. Булар ҳақида Абулфазл Байҳақий Берунийнинг “المسامرة في اخبار خوارزم” (“Хоразм хабарлари ҳақида суҳбат”) асарига асосланиб маълумот ёзиб қолдирган. Унга кўра, Абулҳасан Али 399/1009 йилдаёқ ўлади, тахтга Маъмуннинг иккинчи ўғли Абулаббос Маъмун ўтиради. У акасининг беваси Хурраи Колижийни ўз никоҳига олади. Аббосийлар халифаси Қодир Биллоҳ (381–422/991–1031) Абулаббос Маъмунга қўл остидаги ҳудудларни бошқара олиши учун рухсат (маншур), хиъилат ва байроқ жўнатади. Шунингдек, халифа мазкур хоразмшоҳга “айн ад-давла” ва “зайн ал-милла” лақабини беради. Абулаббос Маъмун халифанинг элчиларини пойтахтга етиб

---

[56] Танланган асарлар I / Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Б. 399.

[57] ابو النصر محمّد بن عبد الجبّار العُتبي. اليميني في شرح اخبار السلطان يمين الدولة و امين الملة محمود الغزنوي. بيروت: دار الطليعة. 2004. ص. 251 – 252.

[58] ياقوت بن عبد الله الحموي. معجم الادباء. بيروت: دار الغرب الاسلامي، 1993/1414. ج. 5. ص. 2332.

[59] Танланган асарлар I / Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Б. 13.

[60] اليميني في شرح اخبار السلطان يمين الدولة و امين الملة محمود الغزنوي. ص. 395.

[61] الكامل في التاريخ. ج. 7. ص. 491.

[62] Ушбу исм учун қаранг: ابو الفضل محمد بن حسين بيحقى. تاريخ بيحقى. تهران: انتشارات هيرمند، 1376. ص. 1024. (ص. 1254).

келмасларидан олдин йўлда кутиб олиш ишларини Абу Райҳон Берунийга юклайди[63]. Бу орада султон Маҳмуд халифанинг Абулаббос Маъмунга кўрсатаётган эътиборидан хавотирлана бошлайди. Шу сабабли у хоразмшоҳга нисбатан босимни кучайтиради, яъни, ундан ўз номини хутбада ўқитишни ва исми билан танга бостиришини талаб қилади[64]. Бундай оғир вазиятда Маъмун Берунийдан маслаҳат сўрайди. Беруний Ўзганд яқинида бир-бири билан уришаётган хонийларни (қорахонийларни) яраштириб, уларнинг кўнглини олишни маслаҳат беради. Бу иш амалга ошганда эса султон Маҳмуд ғазабланади ва хоразмшоҳга таҳдидлар билан тўла мактуб йўллайди. Натижада Абулаббос Маъмун ўзига бўйсунувчи Насо ва Фаровада султон Маҳмуд номига хутба ўқитишга қарор қилади. Шунингдек, ўртадаги алоқаларни қайтадан тиклаш мақсадида Ғазнага шайх ва қозиларни ҳамда саксон минг динор ва уч мингта от жўнатади[65]. Кўриш мумкинки, бу даврда Берунийнинг елкасидаги сиёсий вазифалар унинг илм билан шуғулланишини маълум даражада чеклаб қўйган.

Кейинги сиёсий жараёнлар нафақат Берунийнинг ҳаётини, балки бутун Хоразмдаги вазиятни ўзгартириб юборди. Бунга кўра, султон Маҳмуднинг талабларини бажариш таниқли саркардалар қаршилигига сабаб бўлади. Натижада 407/1017 йили маъмунийлар етакчиси Абулаббос Маъмун ўзининг катта ҳожиби Алптегин Бухорий[66] томонидан ўлдирилади. Унинг ўрнига ўн етти ёшли жияни Абулҳорис Муҳаммад ибн Али ўтказилади. Ҳокимият эса амалда Алптегин ва у тайинлаган вазирнинг қўлига ўтади[67]. Куёвининг ўлдирилиши ортидан султон Маҳмуд қасос олиш мақсадида 407/1017 йили Хоразмга юриш қилади ва уни эгаллайди. Мазкур ҳудудга Ҳожиб Олтинтош хоразмшоҳ этиб тайинланади[68]. Хоразмнинг босиб олиниши Беруний учун оғир кечади. Маъмунийлар саройида фаолият юритган кўплаб олимлар қатори у ҳам Маҳмуд томонидан Ғазнага олиб кетилади. Олим ўша вақтда билмаган бўлса-да, бу унинг ижодида энг сермаҳсул даврнинг бошланиш нуқтаси бўлади.

---

[63] تاريخ بيحقى. ص. 1025.

[64] اليميني في شرح اخبار السلطان يمين الدولة و امين الملة محمود الغزنوي. ص. 396.

[65] تاريخ بيحقى. ص. 1029 – 1035.

[66] Муҳаммад Утбий ушби шахснинг исмини Йинолтегин Бухорий (ينالتكين البخاري) шаклида берган. Қаранг: اليميني في شرح اخبار السلطان يمين الدولة و امين الملة محمود الغزنوي. ص. 396.

[67] تاريخ بيحقى. ص. 1025.

[68] اليميني في شرح اخبار السلطان يمين الدولة و امين الملة محمود الغزنوي. ص. 397 – 399.

Берунийнинг султон Маҳмуд билан муносабатлари қандай кечгани тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Лекин баъзи ривоятларда султон олимга нисбатан дастлабки даврларда қўпол муомалада бўлгани айтилади. Кейинчалик Маҳмудга яқин кишилар орачилиғида Беруний билан султон ўртасидаги ўзаро англашмаслик кўтарилиб, олим учун тинч яшаб, илмий изланишлар олиб бориш имкони туғилади[69]. Ўша даврларда султон Маҳмуд бошлиқ ғазнавийларнинг Ҳиндистон юришлари натижасида Ғазнада жуда кўплаб ҳинд асирлари тўпланган эди. Бу ҳолат ҳинд илм-фани ва маданиятига қизиқиши юқори бўлган Берунийга қўл келади. Натижада у ҳинд тилини дастлаб Ғазнада яшаган ҳиндлардан ўргана бошлайди. Катта эҳтимол билан Беруний султоннинг кейинги ҳинд юришларида йўлдошлик қилган ва ўша ҳудудларда қолиб, тил билимини ўстирган. Ҳатто қадимги ҳинд тили саналмиш санскритчани ҳам ўзлаштирган. Бунинг натижасида Беруний “Ҳиндистон” номи билан танилган “تحقيق ما للهند من مقولة مقبولة في العقل أو مرذولة” (“Таҳқиқ мо ли-л-Ҳинд мин мақулати мақбула фи-л-ақл ав марзула”) асарини ёзади, шунингдек, “Санкҳъя”, “Патанжали”, “Жотка” ва “Панчатантра” отли китобларни ҳиндчадан арабчага, Иқлидус (Евклид)нинг “كتاب العناصر” (“Китоб ал-Аносир”) ва Батлимус (Птоломей)нинг “كتاب المجسطي” (“Китоб ал-Мажистий”) асарларини араб тилидан санскрит тилига ўгиради[70]. Берунийнинг султон Маҳмуд даврида ёзиб тамомлаган асарлари сифатида “كتاب التحديد نهايات الاقاليم” (“Китоб ат-Таҳдид ниҳоят ал-ақолим”) ва “ كتاب التفهيم لأوائل صناعة التنجيم” (“Китоб ат-тафҳим ли-авоил синоъат ат-танжим”) асарларини кўрсатиш мумкин.

Султон Маҳмуд 32 йиллик ҳукмронлигидан сўнг 421/1030 йили вафот этгач[71], тахтга кичик ўғли Муҳаммад ўтирди, аммо катта ўғли Масъуд қўшин ва кўплаб амалдорларнинг қўллови билан тахтни эгаллади[72]. Бу чоғда Беруний 57 ёшда эди. Бошқарувдаги ушбу алмашинув Беруний учун ҳам маълум миқдорда ўз таъсирини кўрсатди. Ёқут Ҳамавийга кўра, Масъуднинг астрономияга ва илм ҳақиқатларига, яъни фан фактларига иштиёқи баланд бўлган[73]. Бу эса Берунийга қўл келади. Натижада, у “Масъуднинг “ал-Ҳикма” деб аталувчи хазинасига,

---

[69] Танланган асарлар I / Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Б. 9.

[70] Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний. Танланган асарлар II / Ҳиндистон. Таржимон А.Расулов. Тошкент: Фан нашриёти, 1965. Б. 14.

[71] ابو سعيد عبد الحي بن الضحاك بن محمود گرديزى. زين الاخبار. تهران: چاپخانه ارمغان، 1363. ص. 419.

[72] الكامل في التاريخ. ج. 7. ص. 732 – 733.

[73] معجم الادباء. ج. 5. ص. 2333.

астрономия санъатига хос бир қонун билан хизмат қилишни”[74] истаб, “القانون المسعودي” (“ал-Қонун ал-Масъудий”) асарини ёзади. Масъуд эса ушбу асар мукофоти ўлароқ олимга битта филга юк бўладиган кумуш пуллар совға қилади. Лекин Беруний бу пулларни олмасдан уларни давлат хазинасига қайтаради[75]. Берунийнинг ушбу ҳомийси 431/1040 йили салжуқийлардан Дандонақон тўқнашувида енгилиб[76], яқинлари, хазинаси ва қолган аскарлари билан Ҳиндистон томон отланганида, қўшин орасидаги исёнчилар томонидан йўлда ўлдирилади. Тахтга яна укаси Муҳаммад чиқарилади, аммо кўп ўтмасдан, 432/1041 йили Масъуднинг ўғли Мавдуд амакисини ва отасининг бошқа қотилларини ўлдириб, тахтни эгаллайди[77]. Юртдаги ушбу сиёсий ўзгариш Беруний 68/70 ёшда экан юз беради. Султон Мавдуд Берунийни етарлича эъзозлаган ва саройда илмий изланишлари учун тинч муҳит яратиб берган. Шу сабабли олим ушбу султонга атаб иккита асар битади. Буларнинг бири нодир тошлар ва металлар ҳақидаги “كتاب الجماهر في معرفة الجواهر” (Китоб ал-Жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир) асари ва иккинчиси, сиёсат ҳақида сўз юритилган “كتاب الدستور” (“Китоб ад-дастур”) китобидир[78]. Мавдуд 441/1049 йилгача сабуктегинийлар сулоласини бошқарган. Катта эҳтимол билан Беруний сабуктегинийларнинг кейинги етакчилари даврида ҳам илмий изланишларини давом эттирган. Чунки олимнинг сўнгги асари сифатида кўрилувчи “كتاب الصيدنة في الطب” (“Китоб ас-Сайдана фи-т-тибб”)нинг киришида унинг ёши саксондан ошгани қайд этилган[79]. Берунийнинг 362/973 йили туғилганлиги ҳисобга олинса, ушбу асарнинг ёзилиши 442/1051 – 443/1052 йиллар оралиғига тўғри келади. Бу давр эса сиёсий беқарорлик даври ҳисобланади. Чунки Берунийнинг ҳомийси бўлган султон Мавдуд 441/1049 йили салжуқийларга қарши курашиш учун отланиб, йўлда касалликдан вафот этгач, унинг ўрнига ўғли Масъуд II келади. У ҳали кичкина бўлгани учун амалда ҳокимият онасининг қўлида қолади. Шу сабабли давлатнинг етакчи кишилари ўша йилнинг ўзидаёқ, тахтга Али ибн Масъудни ўтказадилар. Аммо марҳум султон Мавдуднинг

---

[74] Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний. Танланган асарлар V/1 Қонуни Масъудий (1–5-мақолалар). Таржимон А.Расулов. Тошкент: Фан нашриёти, 1973. Б. 37.

[75] معجم الادباء. ج. 5. ص. 2331.

[76] زين الاخبار. ص. 437.

[77] زين الاخبار. ص. 440 – 442.

[78] M. Kamiar. Brilliant Biruni Life Story of a Genius Abu Raihan Mohammad Ibn Ahmad. Maryland-Toronto-Plymouth: The Scarecrow Press, 2009. B. 173. (192).

[79] Танланган асарлар I / Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Б. 12.

вазири Абдураззоқ тутқунликдаги Абдурашид ибн Маҳмудни қўллаб, 442/1050 йили уни тахтга чиқаради[80]. Ҳожиб Туғрул 444/1052 йили исён кўтариб, Ғазнани эгаллайди. У султон билан биргаликда ўнта шаҳзодани ўлдиради. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Беруний ўзидаги қарилик аломати, атрофидаги алғов-далғовли вазиятларга қарамай илмий фаолиятини давом эттира олган.

Берунийнинг ўлим йили ҳақида аниқ тўхтам йўқлиги боис уни, Туғрулдан кейин тахтга келган ва мамлакатда нисбатан барқарор сиёсий муҳит ярата олган султон Фаррухзод (444/1052–451/1059) етакчилиги йилларида ҳам яшаган деб тахмин қилиш мумкин[81]. Ёқут Ҳамавийнинг Беруний тўғрисидадаги сўзларига қаралса, олим сўнгги нафасини олаётган вақтда ҳам илм ўрганишни афзал билган[82].

Юқорида маълумотлардан хулоса қилиш мумкинки, X–XI юзйилликларда юз берган сиёсий жараёнлар Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг нафақат яшаш тарзига, шу билан бирга илмий фаолиятига ҳам жиддий таъсирини кўрсатди. Бу қуйидагиларда ўз аксини топди:

- олимнинг салоҳияти ва дастлабки устозларидан бири Хоразм бошқарувини қўлида тутган ироқийлар хонадонига мансублиги уни илмга ошно бўлган амир Абу Саъид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ироқ саройида ишлашига сабаб бўлди.

- сомонийлар қўллаб-қувватлаган маъмунийларнинг Котни эгаллаши, ироқийларга яқин бўлган Берунийни зиёрийлар етакчиси Қобус ибн Вашмгир ҳузурига кетишга мажбур қилди. Бу жараён олимнинг “Осор ал-боқия” асари юзага келишини таъминлади.

- Абулҳасан Али ибн Маъмуннинг Хоразмда вазиятни юмшатиши ва Абулаббос Маъмуннинг илм ва илм аҳлига бўлган ҳурмати Берунийни маъмунийлар саройида юқори ўринга келтирди. Елкасидаги давлат вазифалари, юртдаги сиёсий жараёнлар олимнинг илмий фаолиятини маълум даражада чеклади. Шундай бўлса-да, ушбу жараёнларнинг иштирокчиси бўлиш Берунийга кейинчалик “ал-Мусомара фи ахбори Хоразм” асарини ёзишда қўл келди.

- Султон Маҳмуднинг Хоразмни эгалланиши ва кўплаб олимлар қатори Берунийни ҳам Ғазнага олиб кетиши олимнинг имий фаолиятида янги бир даврни очиб берди. Берунийнинг маъмунийлар сулоласига

[80] الكامل في التاريخ. ج. 8. ص. 79 – 80.
[81] الكامل في التاريخ. ج. 8. ص. 101 – 103.
[82] معجم الادباء. ج. 5. ص. 2331 – 2332.

яқинлиги, сабуктегинийларга қарши бир неча сиёсий ҳаракатга алоқадорлиги ҳамда илмий қарашлари юзидан у султон Маҳмуд билан қарши-қаршига келган бўлса-да, ижоди тўхтаб қолмади. Қайтамга ушбу султон чоғида учта йирик асар яратишга эришди.

- Сабуктегинийларнинг Ҳиндистон юришлари Берунийга ҳинд эли, санскрит тили ва ёзуви билан яқиндан танишишга йўл очди. Натижада бир қанча асарларнинг арабча-санскритча ва санскритча-арабча ўгирилари юзага келди. Энг асосийси “Таҳқиқ мо ли-л-Ҳинд” асари дунё юзини кўрди.

- Сабуктегиний етакчилардан илмга ўртоқ тутинган кишиларнинг бошқарувга келиши Берунийнинг кейинги фаолиятини янада кучайтирди. Бу ўз ўрнида, фалакиёт, сиёсат, минералогия, доришунослик билан боғлиқ кўплаб асарларни юзага келишига туртки бўлди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. M. Kamiar. Brilliant Biruni Life Story of a Genius Abu Raihan Mohammad Ibn Ahmad. Maryland-Toronto-Plymouth: The Scarecrow Press, 2009. 192 pp.

2. Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний. Танланган асарлар. Таржимон А.Расулов. Тошкент: Фан нашриёти, 1965–1973. I–V ж.

3. ابن الاثير/ علي بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني. الكامل في التاريخ. بيروت: دار الكتاب العربي، 2012. 1–11 ج.

4. ابو الفضل محمد بن حسين بيحقى. تاريخ بيحقى. تهران: انتشارات هيرمند، 1376. 1254 ص.

5. ابو النصر محمّد بن عبد الجبّار العُتبي. اليميني في شرح اخبار السلطان يمين الدولة و امين الملة محمود الغزنوي. بيروت: دار الطليعة. 2004. 538 ص.

6. ابو سعيد عبد الحي بن الضحاك بن محمود گرديزى. زين الاخبار. تهران: چاپخانه ارمغان، 1363. 733 ص.

7. عبد الكريم بن محمد منصور التميمي السمعاني. الانساب. حيدر آباد: مجليس دائرة المعارف العثمانية، 1963/1383. 1–13 ج.

8. ياقوت بن عبد الله الحموي. معج

МИНИАТЮРА, БАЛБАЛ ВА ҚОЯ: СИНД ЖАНГИНИНГ ВЕРБАЛ ВА ВИЗУАЛ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСИ

Тошов Нурёғди Искандарович
т.ф.н., доцент в.б.,
Тошкент иқтисодиёт ва педагогика институти

https://doi.org/10.5281/zenodo.15287546

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада 1221 йили хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди ва Чингизхон қўшинлари ўртасида кечган Синд жангининг ўрта асрлардаги ёзма, тасвирий ва оғзаки тавсифи, бу жангга нисбатан ўтмишдаги ва ҳозирда замондаги алоҳида эътиборнинг сабаблари кўриб чиқилган. Жангнинг улкан тарихий аҳамияти, у билан боғлиқ драматизм, бир ўрта аср тарихнависининг мафкуравий йўналтирилган ҳикоясининг ғоят таъсирчанлиги, ўтмишни қўмсаш кабилар мазкур жангнинг довруғини янада оширган омиллар ўлароқ кўрсатилган.

КАЛИТ СЎЗЛАР

Султон Жалолиддин Мангуберди хоразмшоҳ, Чингизхон, Синд жанги, Хоразмшоҳлар-Ануштегинийлар давлати, мўғуллар, балбал, миниатюра, қўлёзма, тарихий хотира, репрезентация, Темурийлар даври манбалари, тарихий Ҳиндистон.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены вопросы письменного, изобразительного и устного описания в средние века битвы при реке Инд, произошедшей в 1221 г. между войсками Джалал ад-Дина Мангуберди и Чингиз-хана, причины особого интереса к этому сражению в прошлом и настоящем. В качестве факторов, способствовавших апофеозу данной битвы, указаны такие обстоятельства, как её громадное исторические значение и связанный с ней драматизм, действенность идеологически направленного рассказа одного средневекового летописца, тоска по прошлому.
взаимодействие и языковая культура.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Султан Джалал ад-Дина Мангуберди хорезмшах, Чингиз-хан, битва при реке Инд, государство Хорезмшахов-Ануштегинидов, монголы, балбал, миниатюра, рукопись, историческая память, репрезентация, источники эпохи Тимуридов, историческая Индия.

ABSTRACT

The article examines written, visual, and oral descriptions of the Battle of the Indus, which took place in 1221 between the forces of Jalal al-Din Manguberdi and Genghis Khan, as well as the reasons for the special interest in this battle both in the past and present. Factors contributing to the glorification of this battle include its immense historical significance, the associated drama, the effectiveness of an ideologically driven account by a medieval chronicler, and nostalgia for the past.

KEY WORDS

Sultan Jalal al-Din Manguberdi, Khwarazmshah, Genghis Khan, Battle of the Indus, Khwarazmian-Anushteginid state, Mongols, balbal, miniature paintings, manuscript, historical memory, representation, Timurid-era sources, historical India.

КИРИШ.

1221 йил кузида Синд (ёки Ҳинд) дарёси бўйида, ҳозирги Покистон ҳудудида сўнгги хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди (аслида Мангбурни) лашкари билан Чингизхон бошчилигидаги мўғуллар қўшини ўртасида ўтган саваш энг машҳур тарихий жанглар сирасига киради. Тарихга озми-кўпми қизиқувчилар ушбу жанг тўғрисида умумий тасаввурга эга, унинг контекстию оқибатларидан маълум даражада хабардор. Бу ҳол бизга мазкур жанг билан боғлиқ тафсилотларга тўхталиб ўтирмасдан, тўғридан-тўғри асосий масалага ўтиш имконини беради. Асосий масала эса ушбу воқеага бўлган ниҳоятда катта эътибор ва бунинг сабабларидир. Гап шундаки, диққат этиладиган бўлса, бир ажабланарли ҳолат кўзга ташланади. Бошқа тарихий жангларни ҳисобга олмаган тақдирда ҳам, Синд дарёси бўйидаги муҳорабага Султон Жалолиддин мўғуллар устидан ғалаба қозонган савашлардан-да кўпроқ эътибор берилади. Бу нарса ўтмишга ҳам, бизнинг даврга ҳам деярли бирдек хос. Табиий савол туғилади: бунинг сабаб(лар)и нимада?

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР.

Синд жангига бўлган ғайриоддий эътиборга оид мисолларни миниатюралардан бошласак. Элхонлар даври тарихчиси Рашидиддин Фазлуллоҳнинг “Жоме ат-таворих”, XVI аср тарихчиси Масъуд б. Усмон Куҳистонийнинг “Тарихи Абулхайрхоний” асари ва яна айрим йилномаларнинг қўлёзма нусхаларида Жалолиддин Мангуберди жанглари тасвирланган миниатюралар мавжуд. Уларнинг аксариятида

Синд бўйидаги саваш, аниқроғи, мағлубиятга учраган Жалолиддин Мангубердининг қоядан сакраб, оти билан Синд дарёсидан кечиб ўтаётгани манзараси акс эттирилган [19; 24].

Мазкур жанг кўп асрлар давомида халқ хотирасида яшаб келгани ва ҳатто ҳозирга қадар сақланиб қолганидан дарак берувчи фактлар ҳам оз эмас. Мисол учун, Амир Темурнинг 1398–1399 йиллардаги Ҳиндистон юришига бағишланган ва Ғиёсиддин Али Яздий томонидан битилган *Рузномайи ғазавоти Ҳиндустон* номли асарда ёзилишича, ушбу юриш чоғида Амир Темур Чўли Хусрав (Хусрав чўли) номли саҳродан ўтган бўлиб, бу чўл “тарихий китобларда” Чўли Жалолий (Жалол чўли) деб ҳам аталар экан. Иккинчи номнинг пайдо бўлишини изоҳлар экан, асар муаллифи Султон Жалолиддин Синд дарёсидан кечиб ўтгандан сўнг шу чўлдан паноҳ топганини ва шу сабаб у Чўли Жалолий деб атала бошлаганини таъкидлайди [17: 78–79, 178]. Бу маълумот Амир Темур ҳукмронлиги даври тарихини қаламга олган икки таниқли тарихчи – Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздийнинг *Зафарнома* номли асарларида ҳам такрорланади, аммо ҳар икала муаллиф мазкур чўлнинг асл номини Жару шаклида беришади [15: 233, 271; 16: 305б, 343а][83]. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, *Рузномайи ғазавоти Ҳиндустон* асари қўлёзмасини кўчирган котиблар ёки бошқа бировнинг хатоси туфайли Жару топоними “Хусрав”га айланиб қолган. “Жару”нинг “хусрав”га айланиши қанчалик осонлигини араб ёзувидан хабардор кишилар дарров тушунишади. Афсуски, учала муаллиф ҳам Чўли Жалолий атамаси айнан қайси тарихий китобларда зикр этилгани тўғрисида ҳеч нарса дейишмаган. Шу ўринда Жару чўли – бу Синдҳ Согар Дуобнинг марказий қисмини ташкил этувчи Тал (ёзилиши Тҳал) чўлининг эски номи эканини қайд этиб ўтайлик.

Темурийлар даври тарихчиларининг бу маълумоти ўрганаётганимиз жангнинг бўлиб ўтган жойини аниқлашда ҳам асқотиши мумкин. Адашмаётган бўлсак, бу тўғрида биринчи бўлиб инглиз шарқшуноси Ҳ.Ж. Раверти тахмин билдирган. У *Табақоти Носирий* асарининг инглизча таржимасига ёзган бир изоҳида Синд дарёсининг ғарб қирғоғида “От сакрови” (Гора (Гҳора) Тарап) деган жой борлиги ҳақида хабар беради ва унинг мазкур жанг кечган жой билан алоқадорлигини эҳтимолдан холи

[83] Яздий *Зафаном*асининг Франсуа Пети де Ла Круа (1653–1713) амалга оширган французча таржимасидан фойдаланган рус тадқиқотчиси Г.Е. Грумм-Гржимайло матнни нотўғри тушуниб, мазкур номни “Жўли Жалолий” (“Жалол йўли”) ўлароқ тақдим этади [21: 46–47; 4: 457].

тутмайди [23: 292]. Бизга замондош тарихчилар бу тахминни факт ўлароқ қабул қилишади ва гап Султон Жалолиддин отда дарёга сакраган қоя ҳақида кетаётганини таъкидлашади [1: 125–133]. Яна бир қарашга кўра, Синд жанги юз берган Нилоб майдони яқинидаги тоғ Жалала-Сар деб аталар ва бу ном Жалолиддин қўшинининг сўл қаноти маъносини билдирувчи Жалоли Ясар (ёки Жалоли Ясор) сўз бирикмаларининг ўзгарган шакли экан [1: 125]. Бу тахминлар ҳақиқатга мос келса, унда уларни Синд жанги халқ ёдида муҳрланиб қолганини кўрсатувчи навбатдаги мисоллар қаторига қўшиш мумкин бўлади.

Мазкур Шарафиддин Али Яздий яна бир ғоятда қизиқ маълумот келтирганки, тадқиқотчилар шу пайтга қадар унга эътибор бермай келаётирлар. Унинг ёзишича, Чингизхон жанг кечган ерда “суффа/суфа” ўрнаттирган/ясаган экан [16: 58а][84]. Яздий бу маълумотни оғзаки хабарлар асосида келтирганми ёки бирон ёзма манбадан олганми, буниси ҳозирча бизга қоронғу. Ҳар ҳолда, XIII юзйилликда яратилган машҳур асарларда бундай маълумот учрамайди. Бу маълумот қайси манбага тақалишидан қатъи назар, у реал фактни акс эттиришига шубҳа қилмаса ҳам бўлади, зеро, биринчидан, уни тўқиб чиқариш учун тарихчида арзирли мотив йўқ, иккинчидан эса, бундай тўқимани ўйлаб топишнинг ўзи қийин, тахайюлотнинг кучи етмайдиган иш.

Аммо айнан нима тўғрисида сўз бормоқда ва қайд этилган амалдан қандай мақсад кўзланган бўлиши мумкин? Форс тилида “суффа” сўзининг “шоҳсупа”, “шийпон”, “айвон”, “тош устунча” каби маънолари бор. Бу эса беихтиёр XVII юзйиллик охирларидан бери Ички Осиёнинг турли минтақаларидан, айниқса, кўчманчи ҳаёт кечирган туркий халқларнинг қадимий юрти бўлган ерлардан (Мўғулистон, Олтой, Тува, Қозоғистон ва б.) топилаётган ва тадқиқотчилар ўртасида қизғин баҳсларга сабаб бўлиб келаётган тош устунчалар – “балбал”ларни эсга солиб юборади. Чингизхон ўзининг ғарб ўлкаларига юриши давомида тўқнаш келган энг кучли рақиби устидан қозонган ғалабаси шарафига балбал ўрнатгани қай даражада ҳақиқатга яқин? Балбал ўзи нима?

Ўрхун-Энасой битикларида ҳам зикр этилувчи балбаллар билан боғлиқ қарашлар ва талқинлар турлича бўлиб, қатор масалалар борасида мутахассислар ҳали-ҳануз бир тўхтамга келишганича йўқ [8; 14; 20]. Аввало шу нарсага аниқлик киритиб ўтиш керакки, ҳозирги кунда

[84] Жузжонийнинг *Табақоти Носирий* асари таржимасига ёзган изоҳларидан бирида Ҳенри Раверти бу маълумотни манбасини кўрсатмаган ҳолда келтирган, бунда у “суффа” сўзини “monument” деб ўгирган [23: 292].

“балбал” атамаси одам шаклида ясалган тош ҳайкалчаларга эмас, балки антропоморфик белгиларга эга бўлмаган ва одатда умуман қайта ишланмаган тош устунчаларга нисбатан қўлланади [7: 238–255; 9: 206]. Бундай устунчалар кўпинча марҳумларни хотирлаш мақсадида бунёд этилган мажмуаларнинг таркибига киради (тошлар уюмидан ясалган иҳота, тош ҳайкалчалар ва ҳоказолар билан бирга) ва уларнинг сони бир неча юзтага етиши мумкин.

Бизни қизиқтирадиган ва энг қизғин илмий баҳсларга сабаб бўлаётган масала бу балбалларнинг семантикасидир. Балбаллар ҳеч қандай рамзий маънога эга эмас, улар отларни боғлаш учун қозиқ вазифасини ўтаган, деган хулосага келганлар ҳам бор [8: 38–39]. Бундай қараш асосли танқидга учрамоқда. Яна бир тадқиқотчиларнинг фикрича, балбаллар мағлуб этилган қудратли ғаним саркардаларининг тимсолидир [3: 73–76, 91–92; 22: 63]. Бошқа гуруҳ тадқиқотчилар балбаллар дафн этилган хоқоннинг ёки лашкарбошининг тимсолидир. Турк олими А. Йилмазнинг фикрига кўра эса, балбаллар ёт эллардан дафн маросимига келган обрўли кишилар марҳум учун келтирган қимматбаҳо совға бўлиб, кучли ва машҳур жангчиларнинг тимсоли бўлмиш бу тош аскарлар марҳумнинг нариги дунёга саёҳати асносида унга хизмат қилмоғи керак эди [26]. Бироқ бугунги кунга келиб кўпчилик олимлар балбалларни жангда ўлдирилган ғанимнинг рамзи сифатида талқин этишади [2: 83; 7: 252; 9: 207–208; 18: 32; 20: 224][85].

Биз сўз юритаётган “суффа” ҳам Жалолиддин Мангуберди тимсоли ўлароқ ўрнатилган бўлса-чи? Масъулиятни тўла ҳис этган ҳолда шуни урғулашга ўзимизни бурчли санаймизки, бу ўта жиддий ва ҳозирча етарли асосларга эга бўлмаган тахмин. Аслида гап бошқа нарса, айтайлик, биз билган одатдаги супа устида кетаётган бўлишининг эҳтимоли оз эмас. Аммо башарти тахминимиз тўғри бўлса ва гап ростдан ҳам балбал устида бораётган бўлса, у ҳолда бу маълумот бир неча жиҳатдан муҳим бўлиб чиқади. Биринчидан, балбал ўрнатиш амалиёти фақат Турк хоқонлиги таркибига кирган турк қабилалари орасида ва улар яшаган ҳудудлардагина мавжуд бўлган, деган қараш бор. Балбал ўрнатишнинг юқори хронологик чегараси ҳам шунга мос: уларнинг аксар қисми VI–VIII асрларга тўғри келади. У ёки бу кўринишда балбал ўрнатиш X асргача давом этган, Дашти Қипчоқда қипчоқлар орасида эса ҳатто XIII асрда ҳам учрайди, аммо, юқорида айтилганидек, фақат туркий қабилалар

[85] Иқтибос келтирилган ишларда бошқа адабиётларга ҳам ҳаволалар мавжуд.

орасида [3: 68–70, 91, 93; 10: 202–203; 20: 227–228]. Адашмасак, Чингизхон империяси даврида мўғуллар орасида ғалаба шарафига ёдгорлик ўрнатилгани тўғрисида маълумот умуман учрамайди.

Иккинчидан, Чингизхон Синд бўйидаги жангдаги ғалабаси шарафига балбал ўрнатгани факт сифатида қабул қилинган тақдирда, у қуйидаги жиддий мулоҳаза ва хулосаларга озиқ бера олади. 1) Ички Осиё кўчманчилари орасида мафкура, давлат тузуми, ҳарбий ва бошқа соҳаларда яққол кўзга ташланувчи меросийлик мавжудлиги, хусусан, мўғуллар империясидаги бошқарув усуллари, ҳокимият концепцияси, ҳарбий ташкилот ва шу каби давлатчилик анъаналари бурунги туркий кўчманчи давлатлардан ўзлашганини [13] ҳисобга олсак, балбал ўрнатиш Чингизхон даврида ҳам амал қилгани у қадар ғайриоддий нарса эмас. 2) Қудратли рақиб устидан эришилган ғалабага бағишлаб шу жанг бўлиб ўтган ернинг ўзида балбал ўрнатиш мўғулларгача бўлган даврларда, жумладан, Турк хоқонлигида ҳам қўлланганини истисно этиб бўлмайди. Фақат улар, хотирлов мажмуаларидаги кўп сонли балбаллардан фарқли равишда, артефакт сифатида мутахассис эътиборини тортмайди, қолаверса, вақт ўтиши билан йўқолиб кетган бўлиши мумкин. 3) Балбаллар жангда ўлдирилган ёвнинггина эмас, балки шунчаки мағлуб этилган (кучли) рақибнинг тимсоли эканлиги маълум бўлади.

Ўрганилаётган жангнинг асрлар оша сўнмаётган довруғидан дарак берувчи маълумотлар юқоридагилар билан чекланмайди. Мисол учун, мазкур Нилоб ҳудудида яшовчи маҳаллий халқ орасида Жалолиддин Мангуберди ва унинг ҳараминнинг жангдан кейинги тақдирига бағишланган турли ҳикоялар оғиздан-оғизга ўтиб юрар экан [1: 152–156]. XX аср бошларида Мўғулистонда бўлган бир саёҳатчининг гувоҳлик беришича, Ички Мўғулистоннинг[86] Эжен Хўрў деган жойида, Чингизхоннинг рамзий мавзолейида унинг руҳига атаб турли маросим ва амаллар ўтказилиб турар экан. Жумладан, руҳонийлар ҳар куни эрталаб Чингизхонга ҳаёти мобайнида насиб этган 150 та катта-кичик ғалабаларни санаб ўтишар, биринчи навбатда унинг Жалолиддин устидан эришган ғалабасини зикр қилиб, ушбу зафарни ато этгани учун уруш худоси Сулдэ ва бошқа илоҳий кучларга миннатдорчилик билдиришар экан[87]. Ўз-ўзидан аёнки, айнан Синд жангида эришилган ғалаба назарда тутилаётган бўлишининг эҳтимоли жуда катта. Келтирилган факт, ўз навбатида,

[86] Ички Мўғулистон – ҳозирги Хитой Халқ Республикаси ҳудудида.

[87] Минг афсуски, кўп йиллар бурун мутолаа этилган бу китоб номи ва муаллифини эслашга муваффақ бўлолмадик.

балбаллар билан боғлиқ яна бир тахминни илгари суришга асос беради. Ички Осиё кўчманчилари орасида ҳарбий ғалабалар иерархияси мавжуд бўлганининг эҳтимоли юқори. Балбалларнинг ўлчами ва ишлов берилганлик даражаси турличалиги, Ўрхун-Энасой битикларида балбаллар қаторини бошлаб берувчи балбалнинг кучли ғанимга тегишли экани алоҳида таъкидланиши ҳам шундан далолат беради.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР.

Энди юқорида илмий муаммо ўлароқ қўйилган саволга жавоб топишга уриниб кўрсак: Синд бўйидаги жангга ўтмишдаги ва ҳозирдаги бундай катта диққат-эътиборнинг сабаблари нимада?

Синд бўйидаги жанг бирламчи манбалардан Ибн ал-Асир, Шиҳобиддин Насавий ва Алоуддин Жувайний асарларида тавсифланган [5, II: 139–143; 6: 366–367; 11: 122–123]. Кейинги даврлар тарихнавислари асосан уларнинг маълумотларини у ёки бу батафсилликда такрорлашган, холос. Мисол учун, Хоразмшоҳлар-Ануштегинийлар давлатининг мўғуллар томонидан босиб олиниши воқеаларини деярли тамоман “Тарихи жаҳонгушой” асосида ёритган Рашидиддин Фазлуллоҳ бу жанг ҳақидаги бобни анча қисқартириб берган [12, I: 526–527].

Мазкур бирламчи манбалар орасида Алоуддин Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонгушой” асари алоҳида ўрин тутади. Жувайний Синд жангини тафсилли, серҳиссиёт, жимжимадор ва таъсирчан бир тарзда нақл қилган. Чингизхоннинг Жалолиддин жасоратидан завқланиб, “Отанинг ўғли шундай бўлмоғи лозим” деган машҳур гапи ҳам шу манбага тақалади. Жувайний томонидан Синд жангининг ва умуман Жалолиддин Мангуберди фаолиятининг бундай жонли ва алқовли тасвирланиши маълум мафкуравий сабаб билан боғлиқ эди [25: 150–158]. Бу ерда ўша сабабга тўхталиб ўтирмаган ҳолда шуни таъкидлаш ўринлики, айнан Жувайний ҳикояси ўқувчиларга кучли руҳий таъсир кўрсатиб келган. Юқорида айтганимиз миниатюралар ҳам айнан унинг ҳикояси таъсирида чизилганининг эҳтимоли анча юқори.

Иккинчи асосий сабаб сифатида умуман мўғуллар босқини ва хусусан мазкур Синд жанги билан боғлиқ драматизмни кўрсатиш мумкин. Кўп қон тўкишлар, вайронагарчиликлар билан кечган мўғуллар босқини, қудратли Хоразмшоҳлар салтанатининг қулаши, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган Синд жангида мусулмонларнинг мағлубиятга учраши, Султон Жалолиддин оила аъзоларининг ҳалок бўлиши ва бошқа омиллар одамларга чуқур руҳий таъсир кўрсатган, оғиздан-оғизга ўтувчи ҳаяжонли ва қўрқинчли ҳикоялар таассуротни янада кучайтирган. Бу

драматизм ўрта асрлар тарихчилари, жумладан, Жувайний томонидан ҳам бўрттирилган.

Ўтмишни қўмсашдек умумий ва барча даврларга хос инсоний туйғуни ҳам назардан қочирмаслик лозим. Айниқса, “ғайридинлар” ҳокимият тепасига келган, ижтимоий ва кундалик ҳаётда сезиларли ўзгаришлар юз берган бир шароитда ностальгияга берилиш, ўтмишдан таскин излаш муқаррар бир ҳол эди. Мўғуллар ҳужумидан кўп азият чеккан ерлик аҳоли улар ҳужумини даф этишда Жалолиддин Мангубердидан нажот кутгани, унга бўлган умиднинг катталиги боис одамлар ҳатто унинг вафот этганига ишонмагани манбалардан маълум бизга [5, II: 192–192].

Булардан ташқари, мўғуллар ҳам, Жалолиддин Мангуберди ҳам тарихий Ҳиндистон аҳолиси учун бегона бўлиб, уларнинг қўлда қилич билан у ерларга бориши аҳоли эътиборини қуюқ жалб этмай қолмас эди. Жалолиддин Мангубердининг бир муддат Ҳиндистоннинг муайян қисмида ҳукмронлик қилгани ҳам из қолдирмай кетмайдиган ҳол. Иккинчи томондан, мўғулларнинг Ҳиндистонга бостириб кириш ва уни забт этиш эҳтимоли кечаётган воқеаларнинг доимо диққат марказида бўлишини таъминлаган.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдиримов Б., Сажжад В., Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Покистонда. Тошкент: O‘zbekiston, 2021.
2. Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв., Москва: Издательство ГМВ, 1996.
3. Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. По материалам исследований 1953–1960 гг., Москва: Издательство восточной литературы, 1961.
5. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край II: Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии, Ленинград: Ученый комитет МНР, 1926.
6. Жувайний Алоуддин. Тарихи жаҳонгушой. I–III жилдлар / Мирза Муҳаммад Қазвиний нашри, Лейден–Лондон: Брилл, 1912–1937.
7. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та’рих: Полный свод истории. Избранные отрывки / Перевод с арабского П.Г. Булгакова и Ш.С. Камолиддина, Ташкент: O‘zbekiston, 2006.

8. Кляшторный С.Г. Храм, изваяние и стела в древнетюркских текстах (К интерпретации Ихе-Ханын-норской надписи) // Тюркологический сборник, 1974, Москва, 1978, сс. 238–255.
9. Кубарев В.Д. Изваяние, оградки, балбалы (о проблемах типологии, хронологии и семантики древнетюркских поминальных сооружений Алтая и сопредельных территорий) // Алтай и сопредельные территории в эпоху средневековья / Отв. ред. А.А. Тишкин, Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2001, сс. 24–54.
10. Кызласов Л.Р. О значении термина балбал древнетюркских надписей // Тюркологический сборник: К шестидесятилетию Андрея Николаевича Кононова, Москва: Наука, 1966, сс. 206–208.
11. Летопись тюркской цивилизации, т. 1: тюркский мир в VI–XII вв. / Отв. ред. В.И. Молодин, С.В. Земляков, Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2023.
12. Ан-Насави Шихаб ад-Дин Мухаммад. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. критического текста, перевод с арабского З.М. Буниятова, Москва: Восточная литература, 1996.
13. Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний. Жоме ат-таварих. I–IV жилдлар / Муҳаммад Равшан ва Мустафо Мусавий нашри, Теҳрон: Албурз, 1373/1994.
14. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности, Москва: Наука, 1993.
15. Худяков Ю.С. Дискуссионные вопросы изучения поминальных памятников древних тюрок в Горном Алтае // Древности Алтая, 9, Горно-Алтайск: Издательство ГАГУ, 2002, сс. 137–153.
16. Шомий Низомиддин. Зафарнома / Форсчадан Ю. Ҳакимжонов таржимаси, А. Ўринбоев нашри, Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
17. Яздий Шарафуддин Али. Зафарнома / А. Ўринбоев нашри, Тошкент: Фан, 1972.
18. Яздий Ғиёсиддин Али. Саодатнома, ё Рузномайи ғазавоти Ҳиндустон / Ираж Афшор нашри, Теҳрон: Мероси мактуб, 1379/2000.
19. Chen Hao. A History of the Second Türk Empire (ca. 682–745 AD), Leiden–Boston: Brill, 2021.
20. Fitzherbert Teresa. Portrait of a Lost Leader: Jalal al-Din Khwarazmshah and Juvaini // Julian Raby and Teresa Fitzherbert (eds.), The Court of the Il-khans, 1290–1340, Oxford: Oxford University Press, 1996, pp. 63–77.

21. Hayashi Toshio. Several Problems about the Turkic Stone Statues // Türk dili araştirmalari yilliği (Yearbook of Turkic studies): Bulleten 2000, Ankara: Turkish language institution, 2001, pp. 221–240.
22. Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du grand Tamerlan, empereur des Mogols & Tartares I–IV, ecrite en persan par Cherefeddin Ali natif d'Yezd / Tr. en François par feu Monsieur Pétis de la Croix, Paris: A. Des Hayes, 1722.
23. Jisl Lumír. The Orkhon Türks and Problems of the Archaeology of the Second Eastern Türk Kaghanate, Praha: National Museum, 1997.
24. Juzjani Minhaj-ud-din. Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, vols. I–II / Transl. by H. G. Raverty, London: Gilbert & Rivington, 1881.
25. Melville Charles. Juvainī's Account of Jalāl al-Dīn Khwārazmshāh and the Crossing of the Indus: Historiographical and Pictorial Aspects // Iran Namag, 6(3–4), 2021, pp. 180–198.
26. Toshov N. Jaloliddin Manguberdi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2025 (nashriyotda).
27. Yilmaz Anil. Some Remarks on the Term Balbal of Ancient Turks // Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştirmalari Dergisi, IV/1, 2018, pp. 1–18.

УКРЕПЛЕНИЕ СЕКТОРА САДОВОДСТВА ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Чориев Юнус Бобоназарович
Международный сельскохозяйственный университет
https://doi.org/10.5281/zenodo.15287557

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqot taklifi O‘zbekistonda bog‘dorchilik sohasining rivojlanishi mamlakatda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashga qanday hissa qo‘shayotganini o‘rganishga qaratilgan. Markaziy Osiyoda joylashgan O‘zbekiston ekologik, iqtisodiy va logistika bilan bog‘liq omillar tufayli oziq-ovqat ishlab chiqarish bo‘yicha muayyan muammolarga duch kelmoqda. Taklif etilayotgan tadqiqotning asosiy maqsadi — suv resurslarini boshqarish, qishloq xo‘jaligi ekinlarini diversifikatsiya qilish va barqaror qishloq xo‘jaligi usullarini joriy etish orqali oziq-ovqat mavjudligini oshirishga xizmat qiluvchi aniq bog‘dorchilik amaliyotlarini takomillashtirishdir. Ushbu tadqiqotda eksport salohiyati va bog‘dorchilik amaliyotlari haqidagi sifatli ma’lumotlar bilan ularning ta’sirini ko‘rsatuvchi miqdoriy tahlil birlashtirilgan ikki turdagi yondashuv qo‘llaniladi. Kutilayotgan natijalar O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini yaxshilashga xizmat qiladigan bog‘dorchilikning barqaror rivojlanish strategiyalariga muhim ta’sir ko‘rsatishi kutilmoqda.

KALIT SO‘ZLAR

bog‘dorchilik, oziq-ovqat xavfsizligi, O‘zbekiston, barqaror qishloq xo‘jaligi, suv resurslarini boshqarish, qishloq xo‘jaligi ekinlarini diversifikatsiya qilish, aniq bog‘dorchilik.

АННОТАЦИЯ

Предложение данного исследования направлено на изучение того, как развитие сектора садоводства в Узбекистане способствует обеспечению продовольственной безопасности страны. Расположенный в Центральной Азии, Узбекистан сталкивается с проблемами, связанными с производством продовольствия, из-за различных экологических, экономических и

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

садоводство, продовольственная безопасность, Узбекистан, устойчивое сельское хозяйство, управление водными ресурсами, диверсификация

логистических факторов. Цель предлагаемого исследования — улучшение садоводческих практик, таких как управление водными ресурсами, диверсификация сельскохозяйственных культур и внедрение устойчивых методов ведения сельского хозяйства с целью увеличения доступности продовольствия с помощью точного садоводства. В данном исследовании будут использованы два типа подходов, сочетающих качественные данные об экспортном потенциале и конкретных садоводческих практиках с количественным анализом возможного воздействия этих улучшений. Ожидаемые результаты окажут неоценимое влияние на стратегии устойчивого развития садоводства, которые могут привести к улучшению продовольственной безопасности в Узбекистане.

сельскохозяйственных культур, прецизионное садоводство

ABSTRACT

This research proposal is focused on studying how the development of the horticulture sector Uzbekistan contribution to ensure the country's food security. Situated in Central Asia, Uzbekistan faces worries related to food production due to various environmental, economic, and logistical factors. The proposed research aims to improve horticultural practices such as water management, crop diversification, and the adoption of sustainable farming techniques to increase food availability by using precision horticulture practices. This study will use two types of technique approach, combining qualitative data on the export potential and specific horticultural practices with quantitative analysis of the potential impact of these improvements. The providing outcome will be invaluable influence into sustainable development strategies for horticulture that could lead to improved food security in Uzbekistan.

KEY WORDS

horticulture, food security, Uzbekistan, sustainable agriculture, water management, crop diversification, precision horticulture

INTRODUCTION

Uzbekistan is considered one of the largest agricultural producers in Central Asia, yet it has major difficulties in ensuring food security for its growing population. Agriculture, particularly horticulture, plays a key role in food production and stable economy of the country. However, the sector faces a number of issues such as climate change, inefficient water use, outdated farming techniques, there are some drawbacks about infrastructure modern approach, and export logistics. These challenges have shown urgency for innovative solutions to ensure food security. (Green, P. L., & Singh, R. K. (2021)

Great importance as fruits, vegetables, and other crops significantly should be mentioned to contribute to the diet of Uzbekistan's population. Acknowledgement of the country is the necessity to strengthen horticultural practices to address food shortage and increase the overall productivity of the agricultural sector. However, these attempts need to be supported by research focusing on key areas of high degree states and improvement strategies.

This research proposal points to study how the development of the horticulture sector in Uzbekistan can contribute to ensuring food security. Specifically, the research will focus on improving water resource management, promoting crop diversification, and introducing sustainable farming practices. By studying the influence of these improvements, the research will provide practical recommendations for policymakers, farmers, and agricultural experts to enhance the productivity and sustainability of the horticulture sector. (Johnson, M. T. (2023)

The outcome of this research is important for several reasons. First, the research will provide invaluable understanding of specific challenges faced by the horticulture sector in Uzbekistan and how these challenges can be addressed. Second, by focusing on sustainable and innovative agricultural practices, such as precision technologies, the research will contribute to wider global discussions on sustainable development and food security. Third, the findings will assist policymakers in developing strategies to improve food security, reduce dependency on imports, and create a more sustainable and self-sufficient horticulture sector in Uzbekistan.

LITERATURE REVIEW

Agriculture in Uzbekistan is primarily reliant on irrigation sourced from the Amu Darya and Syr Darya rivers. However, water scarcity, inadequate irrigation infrastructure, and inefficient use of water resources present significant challenges to agriculture, especially in areas where horticultural

crops are grown (Khusanov, 2017). In recent years, the government has implemented reforms to address these issues, but much remains to be done to modernize agricultural practices.This study explores the potential impacts of climate change on greenhouse horticulture in arid regions, emphasizing the increased water and energy demands for crop production in controlled environments. The research highlights that rising outdoor temperatures will require more water-based cooling systems to maintain optimal conditions within greenhouses.

The study proposes that saltwater cooling could significantly enhance the efficiency and sustainability of greenhouse systems in desert regions, where conventional cooling methods typically consume substantial water resources. The study utilizes a greenhouse simulator to analyze data from four diverse locations: the Netherlands, Spain, Saudi Arabia, and Namibia (Goddek, Simon, et al.). Horticultural exports were paid attention to by policy makers and scientists. Many developing countries focus on improvement and modernization of the horticultural field as considered important diversity and mitigate rate of poverty. This transformation was seen for the past decades according to fruits vegetables and flowers range of export from high level countries have risen enormously Horticultural exports have significant potential for reducing poverty due to their reliance on low-skilled labor in both production and post-harvest processes, as well as the high inherent value of the crops produced. (Aksoy and Beghin, 2005) while other specialists have discussion wither a good approach exclude small holder farmers from export chain (e.g. Dolan and Humphrey, 2000, Reardon et al., 2009) ;(Van den Broeck, Goedele, and Miet Maertens) Horticultural production was noticeable such as fruits and vegetables in urban areas it played crucial in improving local sustainable food chain and provide fresh products to the table of city dwellers the interest has been mentioned recent years population of world faced problem during Covid-19 and climate change bad situation in Ukraine (S. Treuherz, C. Yap, S. Rowson)

The successful integration of Urban Horticulture (UH) will require a progression from small-scale individual efforts to community-led projects, eventually expanding to larger-scale market gardening. This expansion will occur both within urban greenspaces and through high-value, year-round production in controlled-environment systems within urban infrastructure. UH plays diverse roles in creating sustainable cities and communities, including enhancing citizens' health and wellbeing, supporting biodiversity, and providing a reliable source of fresh produce. (J.L. Edmondson,et all) Water

management in horticulture effective water use is crucial for increasing the productivity of horticultural crops in Uzbekistan. According to Mominov et al. (2019), water scarcity is a major limiting factor. Crop diversification and food security Well-established crop diversification strategy for improving food security by reducing reliance on a single crop, such as wheat, which dominates agriculture in Uzbekistan.

Horticultural crops, such as fruits, vegetables, and medicinal plants, can serve as additional sources of income and nutrition for farmers. According to research by Khomidov (2021), crop diversification can reduce the risks associated with crop failure and increase the resilience of food systems. Furthermore, crop diversification can improve the variety of available food products, contributing to better dietary diversity and nutrition for the local population. Sustainable agricultural practices The adoption of sustainable agricultural practices is critical for ensuring the long-term productivity of agriculture while preserving the environment. These practices include soil conservation, integrated pest management, and organic farming. However, many farmers in Uzbekistan continue to tend to use traditional farming methods, which often lead to soil degradation, excessive pesticide use, and water pollution (Gulomov et al., 2018). The implementation of sustainable practices, such as organic farming and agroforestry, can help mitigate these issues and ensure the long-term sustainability of the horticulture sector (Sadykova, 2020).

METHODOLOGY

This study will employ a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative data collection methods. This approach will allow for a comprehensive understanding of the issues and opportunities in Uzbekistan's horticulture sector. The study will involve two main groups of participants: farmers in Uzbekistan's horticulture sector and agricultural experts. A sample of 50 farmers opinion from various regions of Uzbekistan, including those heavily dependent on horticulture, will be selected. These farmers will be chosen using stratified random sampling to ensure diversity in terms of crop types, farming practices, and geographical location. In addition to farmers, 10 agricultural experts from local universities, government agencies, and NGOs will be interviewed to gather expert opinions on the potential for improving water management, crop diversification, and sustainable agricultural practices in the horticulture sector.

RESULTS AND FINDINGS

The research revealed several key findings about the current state of the horticulture sector in Uzbekistan, specifically regarding water management, crop diversification, and the adoption of sustainable farming practices. Firstly, the study highlighted that inefficient water use remains a significant barrier to the productivity of horticultural crops. Many farmers continue to rely on outdated irrigation methods, which are wasteful and often ineffective in addressing the water scarcity issues prevalent in Uzbekistan. The findings indicated that the introduction of more efficient irrigation systems, such as drip irrigation and precision agriculture technologies, could significantly improve water use efficiency and, in turn, increase crop yields. This improvement in water management practices is essential for ensuring the sustainability of the horticulture sector, particularly in light of the increasing threat of climate change and water scarcity (Mominov et al., 2019). Secondly, the research showed that crop diversification is not widely adopted, with many farmers focusing primarily on staple crops like wheat. However, those who engaged in crop diversification, particularly by introducing horticultural crops like fruits, vegetables, and medicinal plants, reported increased income and resilience to market fluctuations and crop failures. Diversification also contributed to better food security and dietary diversity for local populations. The study found that promoting crop diversification could reduce the risks associated with monoculture farming and provide more sustainable sources of income for farmers, as well as contribute to the overall stability of food production in the country (Khomidov, 2021).Lastly, the adoption of sustainable farming practices was found to be limited but essential for the long-term health of the agricultural sector. Farmers who implemented organic farming techniques, agroforestry, and integrated pest management practices saw improvements in soil health and reduced dependency on chemical fertilizers and pesticides. However, many farmers still relied on traditional farming methods, which led to issues like soil degradation, excessive pesticide use, and water pollution (Gulomov et al., 2018). The research concluded that greater investment in training and education about sustainable practices is necessary to foster long-term sustainability in the sector.

Overall, the study found that addressing water management inefficiencies, promoting crop diversification, and encouraging the adoption of sustainable agricultural practices are crucial for improving food security and the overall sustainability of the horticulture sector in Uzbekistan. These improvements would not only enhance local food production but also reduce

the country's dependency on imports and increase its self-sufficiency in food production.

Klassifikator_	2010	2011	2012	2023
Republic of Uzbekistan	1676.3	1820.6	1981.7	3121.7
Republic of Karakalpakstan	24.7	27.4	30.5	67.1
Andijan region	358.9	396.9	439.5	685.9
Bukhara region	150.9	163.5	179.5	305.8
Jizzakh region	56.3	61.7	65.6	100
Kashkadarya region	73.4	80.6	88.7	175.6
Navoi region	61.3	69.7	77	106.5
Namangan region	126.3	138.1	158	374.1
Samarkand region	231.7	251.2	273.1	368.2
Surkhandarya region	92.3	101.5	108.8	182.3
Syrdarya region	19.8	21.3	24.7	46.4
Tashkent region	108.2	108.7	109.1	126
Fergana region	256.4	276.9	296.5	411.4
Khorezm region	116.1	123.1	130.7	170.9
Tashkent city	0	0	0	1.5

Table – 1. Indicates growth by region.[88]

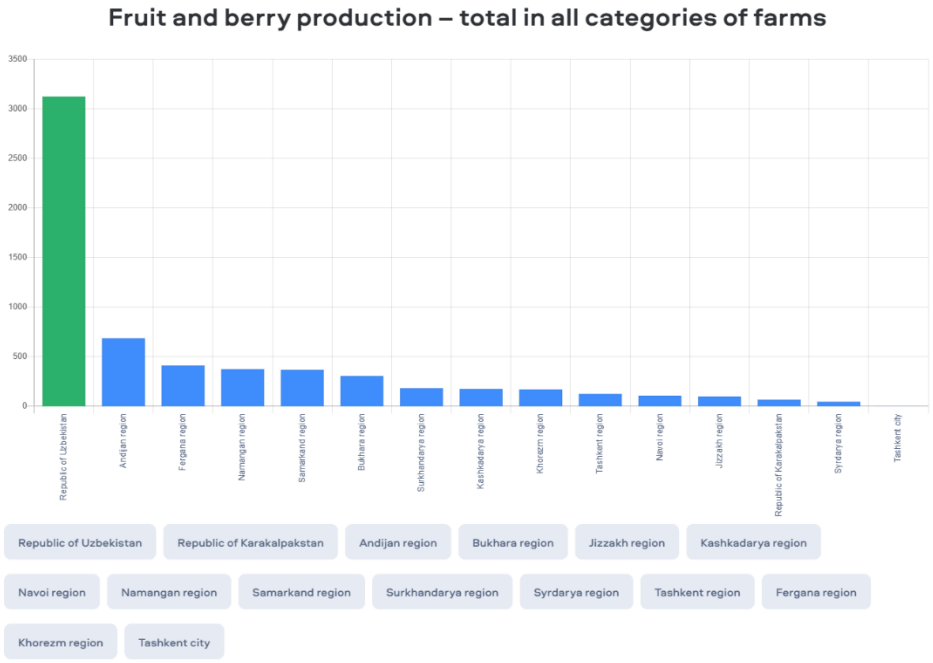
Since gaining independence, the Republic of Uzbekistan has been on a path of stable economic and social development. In recent years, various regions of the country have shown growth trends. Statistical data clearly illustrate Uzbekistan's overall progress and the changes in regional indicators.

The overall figures for Uzbekistan increased from 1,676.3 in 2010 to 3,121.7 in 2023, indicating consistent growth in the country's economy and various sectors.

Regional Growth Dynamics: The Republic of Karakalpakstan started at 24.7 in 2010 and reached 67.1 in 2023. While this indicates growth, the region remains at a relatively lower level compared to others. Andijan Region demonstrated significant growth, with values rising from 358.9 in 2010 to 685.9 in 2023, reflecting a strong economic performance. Bukhara Region saw an increase from 150.9 to 305.8, showcasing a steady development trend. Similarly, Jizzakh Region grew from 56.3 to 100, although at a more moderate pace compared to other regions. Kashkadarya Region increased from 73.4 in 2010 to 175.6 in 2023, indicating substantial growth. Navoi Region also

[88] Here's a summary of the data provided for the years 2010, 2011, 2012, and 2023 across different regions and the Republic of Uzbekistan: (https://siat.stat.uz/reports-filed/341/rate-data)

experienced stable progress, with values rising from 61.3 to 106.5. Namangan

Region recorded a significant rise from 126.3 in 2010 to 374.1 in 2023, highlighting rapid economic activity in the region. Samarkand Region showed steady progress, increasing from 231.7 to 368.2. Surkhandarya Region also demonstrated growth, with figures rising from 92.3 in 2010 to 182.3 in 2023. Syrdarya Region saw a moderate increase from 19.8 to 46.4, indicating slow but steady progress. Tashkent Region, however, recorded only a slight increase from 108.2 in 2010 to 126 in 2023, making it one of the slower-growing regions. Fergana Region showed solid growth, with figures increasing from 256.4 to 411.4. Khorezm Region also experienced moderate growth, rising from 116.1 to 170.9. Tashkent City started at 0 in 2010 and reached only 1.5 in 2023, indicating minimal change compared to other regions.

CONCLUSION

Figure – 1. Fruit and berry production- total in all categories of farms.[89]

This statistical analysis demonstrates that the Republic of Uzbekistan and all its regions are experiencing consistent development. While some areas are growing at a faster rate, others are progressing more gradually. These variations may be influenced by the economic potential and investment climate of each region. In the future, economic reforms and investments are expected to further strengthen sustainable growth across the country.

Overview, most regions of Uzbekistan show consistent growth from 2010 to 2023, with some areas (such as Andijan and Namangan regions) experiencing

[89] Here's a summary of the data provided for the years 2010, 2011, 2012, and 2023 across different regions and the Republic of Uzbekistan: (https://siat.stat.uz/reports-filed/341/rate-data)

more pronounced increases. Tashkent city, however, recorded minimal change over the same period.

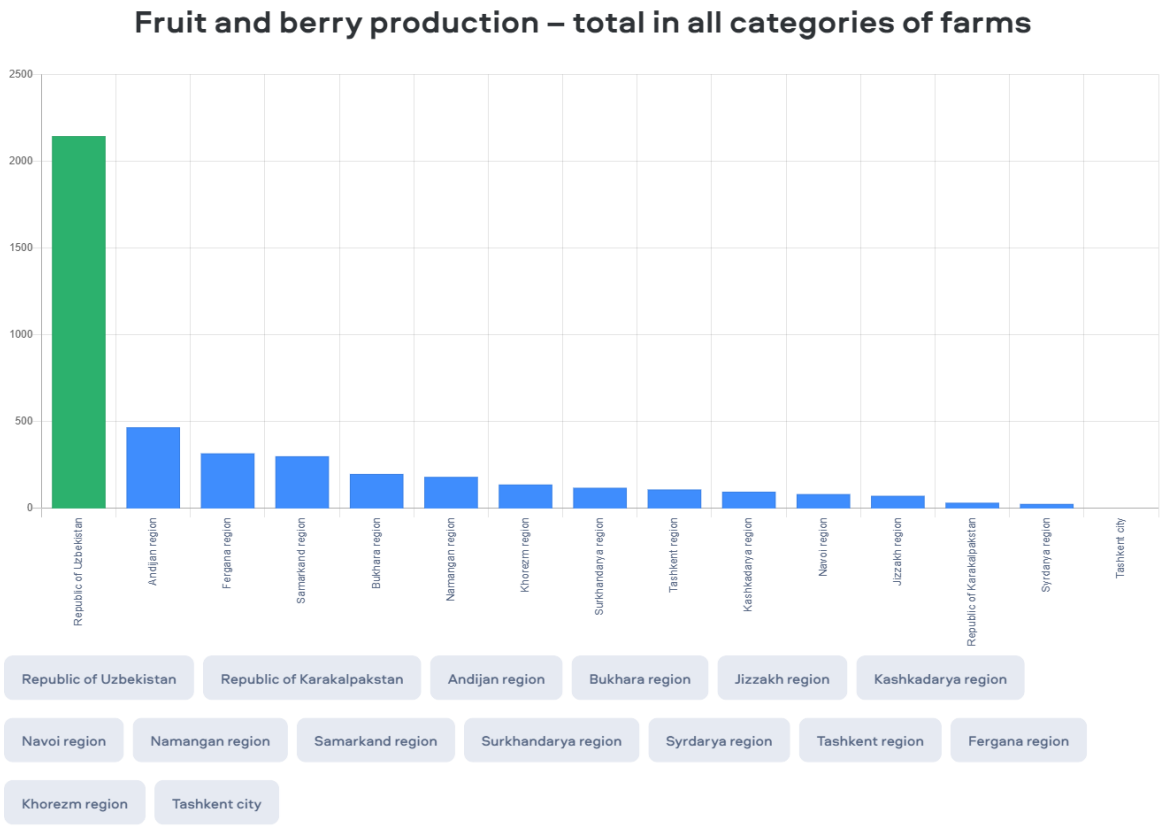

Figure – 2. Fruit and berry production- total in all categories of farms.[90]

The bar graphs provide data of comparison horticulture products fruit and berry totally in all categories of farms between two years 2013 and 2023

Overall although the diagrams experienced change in fruit and berries however within decade production of fruit and berry have not showed remarkable result it is tiny change during this span in 2013 around 2400 tons when it comes to 2023th the figure up approximately 3200 tons per year according to capacity of fruit production in regions of this country remained with almost the same index from 2013 to 2023

In the case Uzbekistan horticulture sector production should be improved by including up to date technologies and involving foreign skillful exports to exchange experience

CONCLUSION

In conclusion, this research underscores the critical role that enhancing the horticulture sector can play in ensuring food security in Uzbekistan. Given

[90] Here's a summary of the data provided for the years 2010, 2011, 2012, and 2023 across different regions and the Republic of Uzbekistan: (https://siat.stat.uz/reports-filed/341/rate-data)

the challenges posed by inefficient water use, climate change, and outdated farming practices, it is evident that the horticulture sector must undergo significant improvements. The study highlights that introducing modern water management techniques, such as precision irrigation, is essential for overcoming water scarcity issues and boosting crop productivity. Furthermore, promoting crop diversification can help reduce Uzbekistan's dependency on staple crops like wheat, providing farmers with a broader range of income sources and improving food security. Additionally, the adoption of sustainable agricultural practices is crucial for the long-term health of the sector, ensuring that farming is both productive and environmentally responsible. Although some farmers are already benefiting from practices like organic farming and agroforestry, there remains a need for greater education and support to expand these methods across the sector. By addressing these key areas—water management, crop diversification, and sustainability—Uzbekistan can increase its food self-sufficiency, reduce its reliance on imports, and foster a more resilient and sustainable agricultural system. The findings from this research will be invaluable for policymakers, farmers, and agricultural experts as they work together to strengthen the horticulture sector and improve food security for the country's growing population.

REFERENCES

1. Gulomov, D., Abdullaev, I., & Karimov, B. (2018). Environmental issues in agriculture in Uzbekistan: A study of sustainable practices. *Central Asian Journal of Environmental Science, 15*(2), 35-48.
2. Khamidov, M. (2021). The role of crop diversification in improving food security in Uzbekistan. *International Journal of Agricultural Sustainability, 22*(3), 152-165.
3. Khusanov, F. (2017). Water scarcity and its impact on food production in Uzbekistan. *Journal of Water Resource Management, 11*(1), 72-85.
4. Kuzovkina, Y. (2020). Innovative irrigation systems for sustainable agriculture in Uzbekistan. *Agricultural Engineering Journal, 34*(4), 45-58.
5. J.L. Edmondson, H. Cunningham, D.O. Densley, Tingley, M.C. Dobson, D.R. Grafius, J.R. Leake, N. McHugh, J. Nickles, G.K. Phoenix, A.J. Ryan, *et al.*
6. Goddek, Simon, et al. “How Greenhouse Horticulture in Arid Regions Can Contribute to Climate-Resilient and Sustainable Food Security.” *Global Food Security*, vol. 38, no. 100701, 1 Sept. 2023, p. 100701,

www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2211912423000317, https://doi.org/10.1016/j.gfs.2023.100701.

7. Van den Broeck, Goedele, and Miet Maertens. “Horticultural Exports and Food Security in Developing Countries.” *Global Food Security*, vol. 10, Sept. 2016, pp. 11–20, https://doi.org/10.1016/j.gfs.2016.07.007.
8. Johnson, M. T. (2023). The future of horticulture in Uzbekistan: Innovations for food security. *International Journal of Agricultural Policy and Economics*, 29(4), 85-99. https://doi.org/10.1007/ijape.2023.0567
9. Green, P. L., & Singh, R. K. (2021). Climate change and food security in Central Asia: A study of agricultural impacts in Uzbekistan. *Central Asian Journal of Sustainable Agriculture*, 34(2), 45-61. https://doi.org/10.1016/j.cajsa.2021.02.003

MUNDARIJA

1 **Allamova Shohista Shavkat qizi, Avazova Gulnoza G‘ayratjanovna Shazadayev Farxod Alim o‘g‘li**
RAQAMLI TRANSFORMATSIYA ASOSIDA TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI……..... 3

2 **Asamov Ravshan Baxodirovich**
O‘ZBEKISTONDA QISHLOQ XO‘JALIGIDAGI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR..... 12

3 **Egamova Shoxida Djalilovna**
ALISHER NAVOIY “SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDAGI KIYIM-KECHAKLAR LEKSIKASI..... 24

4 **Erimbetov Muxammad Mirzo o‘g‘li**
INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA INDIVIDUAL O‘QITISHNI TASHKIL ETISH..... 33

5 **Yuldashev Farux Karimovich**
ABU ALI IBN SINO SOG’LOM TURMUSH TARZI ASOSLARI HAQIDA..... 39

6 **Fayzullayeva Moxinorabegim Bexzodbek qizi**
XITOY TILIDA SALOMLASHUVLARDA ODOB-AXLOQ KATEGORIYASINING XUSUSIYATLARI……..... 48

7 **Gulbaev Ne‘matulla Abdukarimovich**
O‘QUV JARAYONI SAMARADORLIGINI OSHIRISH TO‘G‘RISIDA..... 57

8 **Gapparov Islom Uchqun o‘g‘li**
OCHIQ DALA SHAROITIDAGI ZAMBURUG‘LI KASALLIKLAR VA ULARGA QARSHI KURASHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI..... 65

9 **Ismailova Dilnoza Shavkatovna**
O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI LINGVOPOETIK TADQIQOTLARDA YORDAMCHI SO‘Z TURKUMLARIGA MUNOSABAT……..... 73

10 **Israilova Sayera Tashpulat qizi**
OG‘ZAKI NUTQ KOMPETENTSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI..... 80

11 **Ma’rufjon Yo‘ldoshev, Oybek Tohirov**
BADIIY ASARNING SAHNALASHTIRILISHIDA KUZATILADIGAN LINGVOTRANSFORMATSION JARAYONLAR TADQIQI..... 85

12 **O‘tayev Akram Yo‘ldoshevich**
PEDAGOGIKA TARIXI FANINI O‘RGANISH VA O‘ZLASHTIRISHING O‘ZIGA XOS XUSUSISYATLARI..... 94

13 **Rasulova Ziyodaxon Abduboriyevna**
TURKIY XALQLARNING UNASHTIRUV MAROSIMLARI: O‘ZBEK TAJRIBASI VA TRANSFORMATSIYASI..... 101

14 **Sharopova Munisa Hakimovna**

“HEDGING” KONSEPTINING PAYDO BO‘LISHI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI..... 115

15 **Umurzoqov Baxtiyor Boxodirovich**
O‘QITISHNING ZAMONAVIY METODLARIDAN FOYDALANGAN HOLDA O‘Q OTISH TAYYORGARLIGI BO‘YICHA TINGLOVCHI VA KURSANTLARNING BILIMLARINI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH. 123

16 **Xujamiyarov Sa’dullo Choriyevich**
BOLALARDA MAS’ULIYAT HISSINI SHAKLLANTIRISHDA TARBIYACHI VA OTA-ONA HAMKORLIGINI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK JIHATLARI.... 130

17 **B.X. Daniyarov**
MANTIQIY IZCHIL IXCHAM, QIZIQARLI TA’SIRCHAN (YANGI FANLARNING YANGI TUTUM VA USULLARI HAQIDA)..... 139

18 **Давидова Кадрия Рушановна**
ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА – ОСНОВА ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ МОЛОДЕЖИ..... 150

19 **Дусбоев Рахим Рамазонович**
ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА..... 156

20 **Нурмуҳамедов Самариддин Алимардон ўғли**
X–XI ЮЗЙИЛЛИКЛАРДАГИ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ИЖОДИГА ТАЪСИРИ..... 165

21 **Тошов Нурёғди Искандарович**
МИНИАТЮРА, БАЛБАЛ ВА ҚОЯ: СИНД ЖАНГИНИНГ ВЕРБАЛ ВА ВИЗУАЛ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСИ..... 173

22 **Чориев Юнус Бобоназарович**
УКРЕПЛЕНИЕ СЕКТОРА САДОВОДСТВА ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ 183

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY-METODIK JURNALI
№1 (2025)

Published: 28.04.2025. Font: Times New Roman

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika institute
Toshkent viloyati, Chirchiq shahri, Feruza ko‘chasi,
https://tipi-journal.uz
e-mail: TIPI_info@mail.ru